

340

76218

~~A.6.~~ A.6.

ZABAVNA KNJIŽNICA
MATICE HRVATSKE.

SVEZAK CC—CCII.

OSMAN-AZIZ:
BEZ SVRHE.

U ZAGREBU.
TISAK K. ALBRECHTA (JOS. WITTASEK).
1897.

BEZ SVRHE.

SLIKA IZ ŽIVOTA.

—•••—
NAPISALI

OSMAN-AZIZ.

U ZAGREBU.
NAKLADA »MATICE HRVATSKE«.
1897.

BEZ SVRHE.

I.

 malu, prizemnu sobicu Hanikah-medrese jedva je prodiralo danje svjetlo. Bio je omračniji zimnji dan, a na sobici opet u zakutku samo jedan prozor, komu su se stakla već žutila i crnila na pola — znak, da je davno, kad ih je zadnji put ljudska ruka krećala i čistila. Izvana ih je sapirala samo kiša, ili zimi pahuljice sniega, kad bi ih slabahan ćuh vjetra nagnao, da se otaru niz stakla, dočim se je iznutra na njih navirivao topli uzduh, razgrijan disanjem i vatrom, što gori u staroj, širokoj, zelenoj peći. Sobicom se prolila polutama: bilo je pod noć, a požutili prozor uz to, jer je bio izrazbijan, izliepljen papirom. U vrhu sobe sekija sa slamnatim minderom, preko kojega je prevučen polovan sag; četiri izmazana i gotovo crna jastuka uza zid, da ne razpoznaješ više, kakove su boje bili, a prama tomu crnomu i izlizanomu pokućtvu zievala je crnina drugoga diela sobe, gdje se je do vrata trbušila zemljena peć na lončice s malim kupatilom, gdje se umiva i abdest uzimlje.

Zima je bila prilično oštra, pak je u peći i vatra živahnije gorila. U sobici se uzduh tako spušio, da i za grlo stiskava i za oči peče. Niz prozor se ciedi voda kapnica, a u dnu stakala podmetnut ručnik, u koji se je ciedeća voda upijala, šireći vlagu oko sebe. I pod

izpred umivala takodjer je vlažan i obagnjio od vode, koja se pri umivanju proljeva. Ona gnjilotina neugodno upada u oči — tako su daske izjedene i podgrizene, da se samo crni zemlja, koju su nekada pokrivala. Radi toga, a i što se sobica nikada ne zrači, uzduh je u njoj silno zagušljiv i težak.

U onoj polutami preko mindera se izvalio softa više nego li sjedio i očima nepomično zurio kroz mutni prozor bez ikakve promjene na sebi, bez ikakva života. Oko njega u sobici sve tiho — a mirno je bilo i na velikom dvorištu medrese. Onda se — jer mu tako dosadi, pak da učini malu promjenu u jednoličnom životu — popridigne uz prozor i podnimi se na ruke — — te i opet zuri na dvorište niemo i bezćutno. Laktovima se odupro o nadkoljenice, a šakama poduhvatio vilice, po kojima se je prosula crna jaka brada. Preko svinutih, skvrčenih ledja previla se pamukom podšivena, negdje izlizana, negdje i proparana hrka, a najviše na laktovima, izpod kojih su provirivale pahuljice začadjena pamuka. Napokon kad se zasiti i na dvorište gledati — kuda je vrlo riedko i malo tko prolazio, jer se je sve skrilo od studeni — baci sumrtvi, mirni pogled na mračna stakla, nehajno gledajući, kako se kapi ciede na ručnik, a tek ako bi tko trkimice proletio, trznuo bi se iz misli — koje se ničim pod nebom nisu bavile — da vidi, tko je — — da ne prodje neopažen toli važan događaj.

A onda — — trznu se, probudi. Kroz hladni uzduh kano da je načuo glas mujezina, koji najavljuje predvečernju molitvu. Ogleda se naglo i tamo i amo — — i po sobici i po dvorištu, kao nevjerujući, da je već toliko vrijeme. A kad mu zatim do ušiju dopr buka i lupa od hitrih koraka, lice mu se razvedri, razblaži, i kano da u njemu življe zaigraše sve žilice. Nu za čas

se to sve opet stiša. Dignu se, nehajno predje preko sobice i stane se u mraku pred umivaonicom propisno umivati za molitvu, pa sjede klanjati.

A onda opet na minder, da čeka ahšam.

II.

Liepo se već mrak hvatao, kad se oču zov sa dvorišta.

— Djeco, hajde u Imare — vrijeme je!

I to se opetova nekoliko puta.

Ti su glasovi dopirali softi do ušiju kao zamamni glasovi pjesme i glasbe. U tren oka on je bio na nogama, nadje svoje sudje od jela — sahan i času, to je osjajeni bakren pladanj i lončić — spopa ih pohlepno i jurnu na vrata.

Iz svih sobica prostrane medrese nagnule softa. Sukljao jedan mimo drugoga žurno, hitro, kupeći se u se od studeni, koja je izparivala toplinu s njihovih lica i ruku. Softa su išli po večeru, po svoju čorbu i pilav, što dobivaju u Imaretu. Danas je u oči petka, pak se softam daje i pilav, dok im se u ostale dane daje samo čorba i po jedan hljebac.

Jedva izčekav ahšam i vrijeme za večeru, i Adil-efendija podje iz svoje zagušljive sobice, da uzme svoj dio, što ga dobiva svaki softa sve od onih starih vremena, odkada je Husrev-beg zasnovao tu zadužbinu — hair —, sagradio veličajnu begovu džamiju gotovo usred Sarajeva, pred njom medresu, a uz medresu Imaret, odakle će se softam za sva vremena davati hrana. Veliki i dobri osnivač, udarajući temelje svojoj plemenitoj zadužbini, napose medresi — bogosloviji —, gojio je plemenite i velike želje i nade, da to na vječna vre-

mena budne košnica svećenika, hodža, prvih i glavnih prosvjetitelja narodnih, koji će duševno svoje stado, svoj narod kriepiti, poučavati, oplemenjivati, lepim primjerima vlastita života na dobro upućivati — — nu, da li se izpunjuju te želje i nakana onoga, kojega mrtvo tielo počiva uz džamiju, pred medresom, kano voljan, da i mrtav iz bliza gleda i čuva jedno od svojih najvećih i najplemenitijih djela? — Tko zna, da li se tko i sjeti dobroga osnivača, do li ako mu slučajno zabodu oči u slabe i blage trake vječnoga svjetla, što dobromu gori nad zelenim liesom! — — —

U Imaretu se natrpala sila jedna softa, te se sve jedan mimo drugoga vere, da se što prije podmiri i bježi sa studeni. Na sredini Imareta, te softinske kuhinje, haira Husrev-begova, stoji veliki kazan, uz koji stoji stari mula Hasan zagrnutih rukava s velikom varnjačom u ruci. Kako koji na red dolazi, mula Hasan mu zahvati onu veliku žlicu i pol, — a ako se koji hoće preko reda da provere, stari se kuhinjski nadzornik izdere na nj, koliko više more:

— Ta nisi umro od gladi! Zar ne moreš čekati?

I ako bi ga nesmotreni bogoslov još jedanput razsrdio — a mula Hasan svakoga iz reda poznaje — taj ne bi dobio svoj dio nego najzadnji.

Samo je s toga tu vladao priličan red.

Na ulazu Imareta, kod vrata, okupilo se više sarajevskoga svieta iz najnižih, siromašnih razreda, to ljudi, to žena i djece, sa bakračima i drugim posudama, čekajući, koji će softa da proda svoj dio, svoju večeru. Odavna je zavladao taj običaj, da softa prodaju svoju hranu siromašnjem pučanstvu, a oni da za dobiveni novac podmire svoje hirovite želje. U tom nitko ne vidi zla.

Tako se i sada okupila ciela četa sirotinje.

— Evo nã — hoćeš li? — reče Adil-efendija u onu četu.

Dvoje, troje ih poleti odmah kao za jagmu, tko će kupiti softinu večeru. Jedan preteče sve: pruži bakrač, u koji mu Adil-efendija iztrese jelo, a on njemu na dlan izbroji ravno šestnaest novčića. Ciena je tu po prilici stalna, jer je tečajem duga vremena, odkako se tu tako trguje, nekako poznata i odsječena, da se obično i ne mienja, kao što se ne mienja ni njihov tromi život, tromi „rad“ i mišljenje.

Adil-efendije pomno i lakomo turi novac u džep i odleti iz Imareta, ponesav sa sobom tek prazno svoje sudje. I drugi su softa grnuli u medresu, tko noseć svoju večeru, a tko i bez nje, kao i Adil. Medresa kano da je tek oživila. Čuju se glasovi, razgovori, kuckanje žlica o čase, dok su se prozori sobica svietlili i onako gledali u pomračno već dvorište. Softa po večeri prolazili iz sobe u sobu, sastajali se na razgovore, jedan drugoga tražio i dovikivao, ugovarajući nešto, sporazumljujuć se.

U medresi je redovno žurba u oči petka te u petak, kad se softa spremaju na dvor.

Adil-efendija se u svojoj sobici opremao. Ponovno se umio, potrošio dosta safuna. Za tim sio i na koljenu premotavao oko fesa svoju ahmediju, koju bi onda pazljivo pregledao i ponovno razvio, da ju ljepše smota. A kad mu se učini, da ju je liepo omotao, ustade, preogrnu se džubom, opahnu rukama niza se, da strese, ako je kakva na njemu mrlja. Još omota pãs oko vrata, za sobom zatvori sobu i zakuca na jednoj od prvih sobica, što su u blizini njegove.

— Hoćemo li?

— Odmah! — odazva se glas iz sobe. — Počekaј!

Adil se odmaknu i stade druskati nogama, da ih utopli na onoj studeni.

— Eh? — okrenu se, kad mu onaj prijatelj softa izidje iz sobe. — Vidje li danas Mehagu?

— Jesam — prije podne! — zahropio je debelim, kao proparanim glasom drugi softa.

— Pa?

— Bezbeli — u njega ćemo!

— I djevojaka? Hoće li ih biti? Jesi li ga pitao?

— Da šta, bolan — — pa i muzika!

Adilov drug podje, a za njim uzastopce i Adil. Sgurili se — samo što nisu glave uvukli u njedra. Bojali su se studeni.

— Stani — ne ćemo još tamo!

— Što?

— Znaš, nisam večerao — vjere mi, ja ti ne mogu onu imaretsku hranu. Volim ja da što godj zagrizem i zaliznem u aščinici! — dobaci Adil.

— Pa dobro!

Skrenuše niza ulicu prama Miljacki i uvukoše se u drveni dućan, u aščinicu — čaršinsku kuhinju — iz koje se je prosipalo svjetlo kroz staklene zatvore na mračnu ulicu. Za njima, kad su ulazili, nasukljaše dimovi sgusnute pare, a u aščinici ih dočeka i zapahnu različan miris jelâ, što su na žeravi stâla i u zaklopljenim usjajenim bakrenim posudama.

Osim aščije i njegova pomagâča bilo je u aščinici još nekoliko ljudi! Softe im učine pozdrav i sjednu za nizki okrugli stol na visokoj drvenoj klupi. Aščija, zagrnutih rukava a s pripasanom boščom, smiešeći se uslužno ih upita, šta žele, te im na dušak izbroji desetak i više jela, a da nije ni mrve odahnuo. Adil naredi —

a aščija se razvaljani, te mu iznese najprije jedan sahančić, onda druga dva, sve razne jestvine, a uz to i čitav nabuburen hljebac. Drug mu Mahmud-efendija iz početka ne htjede ništa, jer je on izio svoju imaretsku večeru. Nu gledajuć zar, kako Adil sladko jede, i njemu kano da se otvori i okom se stade osvrutati po visokom čistom ognjištu, da razvidi, ne bi li što i za nj bilo, da založi povrh obične večere. Ta, napokon, u oči petka je, pak valja što godj i više potrošiti.

— Znaš — ovo ti ja volim, nego ono naše! — reče Adil-efendija naginjući bakrenu čašu na usta, i poče tako pohlepno piti vodu, da mu je jabučica brzo i naglo poskakivala.

— Čuješ — ne bismo li još malo halve? Bi li i ti? — još bolje se namjesti Mahmud-efendija i naredi.

Softe brzo očistiše bakreni sudić, podmiriše trošak i izidjoše na ulicu.

Opet se skupiše u svoje džube. Dobro je rezalo i brijalo, a to su jače osjećali, jer se u aščinici razgrijaše.

— Mahmude

— A?

— Ti imaš para — —

— Nešto!

— Vidio sam, kad si plaćao Dat ćeš mi, vallahi, do ovo koji dan — — meni je nestalo. Od nekud ću ih se i ja dočepati — a ne mogu ovako, sutra je petak — — —

— Pa dobro.

— Samo florin, dva

— Odmah ti sada ne treba Ne mogu vaditi na ovoj zimi!

I opet ušutiše. Mrak se već dobro prosuo, dućani odavna pozatvarani, i tek kad i kad da bi kojom uličicom

prošla živa duša. Na razdaleko gdje-gdje slabe svjetiljke bacale svjetlo, koje je rek bi bojazljivo prodiralo kroz studeni uzduh. Pod nogama im škripao suhi snieg, koji ih je i sa niskih drvenih krovova zasipavao, jer ga je vjetar raznašao. Gori nad njima mračno, tamno; nebo se upravo crnilo.

Izadjoše na Kavaze, pa niza njih preko Bašćaršije uz Kovače. Na vrh Kovača svrnuše se u malu uličicu i zaokrenuše u prva vrata na desno.

— O Mehaga, jesi li doma? — javiše se u jedan glas s vrata.

— Doma smo, doma! Hajde, gjela mašalah! — odazva se domaćin, iziđav sa sviećom pod triem.

Softe se izkašljaše i jedan za drugim, kao da se utrkuju, sunuše preko avlije pod triem, gdje ih je čekao Mehaga. Triem je bio dobro zaokrenut i tim očuvan bar za tu večer proti vijavici. U dnu triema dvojica vrata, jedna prama drugima, u pred vratima, malo pri kraju, poredane uza zid ovamo postule, onamo papuče i nalule.

— Amo, efendum, amo. — — bujrum! — pokaza im Mehaga rukom i pred njima otvori vrata od sobe.

III.

U sobi je već sjedilo oveće društvo. Bilo je tu još nekoliko softa, drugih momaka i dva vremešnja čovjeka, onako Mehagine dobe. A Mehagi ih je moglo biti dobrahno preko četrdeset. Bio je to čovjek osrednje ruke, koji se nije blagom razmećao a ni oskudan bio. Živio liepo i pristojno, kako se može u takovom gradu živiti i kako Bog zapovijeda. Čovjek dobričina, s kojim se je svatko rado i veselo upitivao; ne imao neprijatelja, ali

mu svaki znao za ledjima po koju smiešnu i donekle podrugljivu prišiti. U ostalom Mehaga nit je mario nit je znao za to, jer je njemu daleko od pameti bilo i pomisliti, da bi tko mogao s njim na ikakav drugačiji način i progovoriti, nego li ozbiljno. Nu imao je tu nesgodu, da bi svatko iznosio i izkrećao na šalu, kad bi Mehaga htio što mudro i ozbiljno reći.

— A sviet, ko sviet! — slegnuo bi Mehaga ramenima, te se i on prilagodio svemu.

Bio je čovjek vrlo uljudan i sladak — što no rieč, na dlanu bi znanca i prijatelja nosio. Sa svakim se htio liepo, čuvao se, da ni riečju koga ne povriedi, a tražio je najradije društvo onih ljudi, koji su — po njegovom sudu — bili odličniji od njega. Posebno mu je bilo u naravi, da je veoma štovao i častio hodže i softa — i nema ti mu veće časti ni slasti, nego li s kim od njih koju progovoriti, s kim god od njih sjesti, susresti se na ulici, upitati — osobito k sebi pozvati. Dobar i čestit čovjek, te na ljudima štuje i priznaje ono, što bi oni sami svojim činom morali predstavljati. Znao je Mehaga, kako se veli, „da je korisnije, kad alim (učenjaka) spava, nego kad se gjahil (neznalica) Bogu moli.“ A Mehaga ih je držao da su učeni ljudi — makar da izmedju njih i neznalica nema nikakve razlike, do li u odielu. Možda je ta velika, upravo prepoznizna naklonost prama hodžinskom stališu polazila i od tuda, što je on bio „pravi, tvrdi turčin,“ što se je takovim htio prikazivati i tim htio označiti svoje staro, pravo stanovište napram onim, koji su malko promienili svoju narav i postali okretniji u novom društvu, medju novim ljudma, koji su eto jučer nagnuli u Bosnu. U želji i nastojanju, da do skrajnosti bude „pravi, strogi turčin,“ tako je on liepo pazio hodže i softa, da

se je sgražao i pomisliti, te bi im morao ma i kakav čin zamjeriti: sve je njemu bilo dobro i čisto, što bi vidio, da rade, pa to polazilo i od najhirovitije naravi. Nu, jer su se hodže uvijek izgovarali kakovim drugim poslom, kad bi ih zaustavio ili k njima prišao, on se tim marljivije upoznavao sa softama, s njima obćio, pozivao ih na kahvu, sebi doma na sielo. To je njemu bila osobita čast i tim se je on vrlo ponosio. Ta donapokon — da šta su i softe drugo, do li mladi hodže?

Tako je i večeras bilo kod njega softâ — i to najviše. Poredali se naokolo sobe po minderima, netko u samoj hrki, a netko još i ne skinuv džube. Jedan se izvalio ravno na jastuk, drugi se malko prigao i prebacio nogu preko noge, a treći se opet prigurio sasma, samo što nije uvro glavu medju noge. Pokraj njih table, gdje sasiplju pepeo od duhana; pri dnu sobe dagara, puna žerave, dok se je još i u peći žarilo. Soba puna dima, sparna — već kad Mehaga otvori vrata, da unidju Adil i Mahmud, projuri njom hladan slap čistoga uzduha s striema, da su se neki i streknuli. Novi gosti posjedaju medju ostale i sa svima se pozdrave, primičući ruku prema čelu i šapćući uz to jedva čujne, jedva razumljive rieči.

Sieldžije opet nastave svoje razgovore, koji su se bili poremetili, kad su dolazili novi gosti. Još su se držali svi malo ozbiljnije, kao da mjere svaku rieč, koju izgovaraju, i malo po malo, tek postalo je živahnije, pak opet spadalo — upravo kao kad vjetar zanosi, te sad jače, sad slabije. Kad kad bi se softe medju se sgleдали i omjerili — a svaki je htio da se pokaže pametnijim, rječitijim i zanimivijim. Bilo je tu softa iz raznih sarajevskih medresa. Jedan drugoga hvatao za rieči,

lovio i zaplitao, dobacio čudne šale — te kad koji ne bi više mogao izdržati, onda bi cielo društvo udarilo u smieh, koji bi se kan da natjecao s pjevanjem djevojaka, što su se iz susjedstva sabrale u suprotnoj sobi na sielo domaćici i Mehaginoj kéeri.

Dok su se mužkadija u ovoj sobi naganjali riečma i svakojakim šalama, a domaćina se sretan i zadovoljan smijao čas potrehujući cigarlukom nad tablom, čas tarući živo i zadovoljno dlanom o koljeno — — dotle su djevojke u drugoj sobi pjevale i žamorile, a uz pjesme i muzikale i hihotale na vas glas. A to bi se sve stišavalo, stišavalo, dok ne bi zamrlo, prešlo u laki šapat i razgovor, da se onda opet oglasi bučna pomama i bies, život i bura, kao da će se soba sad nã prolomiti.

— A što da se dielimo? — skoči jedan na sred sobe i prileti vratima, da ih otvori.

— Šta ćeš?

— Da čujemo, kako djevojke pjevaju — nismo došli da zievamo! — i raztvori vrata.

Sa studenim zadahom nagrnuše u sobu snažnije i glasovi pjesme, što su ju djevojke izdignule, koliko su više mogle. Vrata suprotne sobe gdje su djevojke bile, bijahu samo malo odškrinuta.

Svi napeše uši i zabuljiše se prema sobi ženskoj.

— Hajde, Mehaga, otvori i ona vrata! — umoliše momci domaćina.

— Hajde, hajde! — gonili su ga softe.

— Hajde, otvori! — nagovaraju ga softe.

I Adil je nagovarao razkolačiv oči.

Mehaga se nije mogao oteti toj molbi. Diže se i učini po njihovoj želji.

Djevojke se u prvi mah uzplahiriše i maknuše se sred sobe, jer su zar nekako ipak opazile, da su mužki

otvorili svoja vrata. Prekidoše pjevanje. Valja malo i da se postide. Al, jer su ih mužkadija iz svoje sobe ne-
prestano pozivali da pjevaju i sviraju, ne mogoše, a da im ne udovolje: opet udariše u smieh i veselje, uzko se držeć jedna druge, došapćujući i pridušeno se medju se podsmjehavajuć.

— Zar ne ćete malo amo i pred nama? — usitni jedan iz mužke sobe, završiv tako glasom, kao da hoće podciknuti.

Djevojke i opet počmu pjevati i svirati, a na često pozivanje, da predju u mužku sobu, jedna, koja je imala najviše smjelosti, uhvati drugu do sebe za ruku i povuče.

— Hajdemo! — baci medju drugarice.

I one se sve redom posukljaše, krijući iznajprijia lice rukama. Pred mužkadijom sastaviše kolo. Jedna udara u harmoniku — a ostale se viju i motaju naokolo, dimije lepršaju i zahvaćaju uzduh, te kao da vjetar puše. Lica se rumene, plamte, pogledi padaju.

Jedan softa vrisnu izpod glasa, gledajući pune, jedre djevojke, njihove plave i crne žive oči, pak one, koje nemaju nikakva izražaja ni boje — gledajući pune ruke, jedre noge.

A onda djevojke, kao da se dosjetiše, da su odveć slobodne bile, zastadoše, neka ulegnu glavom, neka prekri oči rukom — a iz njihovih punih lica bila je vatra — i opet se hitro, naglo povratiše natrag, zamieniv kratak muk jakim i glasnim smiehom i cirlikom.

Mužkadija osta za njima gledajući kao prikovana, dok se je Mujaga blaženo i prostodušno bezazleno smjehuljio, što su se gosti mogli tako ugodno zabaviti i zadovoljiti baš kod njega na sielu. Gdjekoji softa ostali još otvorenih usta od čudjenja — a Adil-efendija reza

očima kroz oboja vrata u onu drugu sobu. Svi su bili gotovo zaboravili studen, koja je na dvoru vladala i sobu hladila.

Tek kad se djevojke same zatvoriše u svoju sobu, diže se iz kraja suhonjavi, sitni softa i pazljivo zatvori vrata njihove sobe, a onda se ledjima primaknu peći.

— Da se malo sgrijemo! — reče, dok je do tada šutio i pazljivo u djevojke škiljio.

Napokon — napokon se u razgovoru i zabavi bilo poodmaklo vrijeme. Momci i samo dva tri softa počese se medju se pogledavati i pitati, je li vrijeme polazku. Teško su se i kao razboljeni dizali sa svojih mjesta.

— Pa ćemo i opet! — odzdravljajući govorio je dobri domaćina, neprestano se ljuljajući i na lievu i na desnu stranu svojim kratkim zdepnastim tielom, a smiešeći se uz to od radosti i zadovoljstva.

Za malo se sve stiša u Mehaginoj kući.

Adil i Mahmud udariše natrag niz Kovače, oprezno pazeć i pipajuć gdje će nogom stati, silazeć niz brdo, da se ne okliznu. Ulicama je bilo tamno i mračno — nu oni su vješti i po noći hodati. Nije im jedan ni prvi put.

— Jesi li vidio? — javi se Adil.

— Šta?

— Je li ono Mehagina susjeda — znaš, ona

— Jest.

— Valja — jedra, prikladna — —

— Ta nemoj! — našali se Mahmud.

— Vjere mi!

— Aha — jesi li, jesi? — izvinu Mahmud obrvama, nasmiehnu se nekako čudnovato i podrhtavajućim glasom.

— De, nemoj — —

— Šta ti radim?

— Nu, kad ti velim. da je sgodna, a ti....

— Pa kad ti je, neka ti je!

— Eto i jest!

I opet ušutiše, a pod nogama im samo škripi snieg, suh i mehak kano pamuk.

— Ama smo se liepo zabavili — šta veliš?

— Baš jesmo! — odvrati Mahmud. — A uvijek ti je liepo kod Mehage.

— I lako je to kod njega, kad mu je u glavi daska manje.

Još malo zastadoše pred vratima od medrese, zagledaše se i zamisliše, kao prekuhavajući u glavi ciele večerašnju zabavu ili žaleći, što je tako brzo prošla. Onda zaviriše jedan drugomu ravno u oči, ondje naprama svieći na uglu.

— Liepo! — zamahnuše kao sdogovorno oba glavom i lagano se uvukoše u medresu.

U Hanikah-medresi već je sve bilo mirno. Nigdje da bi se čuo ni najmanji dašak. Adil i Mahmud polako predju preko dvorišta. Pred vratima se Mahmudove sobice pozdraviše i razstadoše.

Adil nemilosrdno za sobom lupi svojim vratima.

— Ah! — kao da od umora odahnu, zastade, a onda podje preko mračne sobe i gurnu nogom u nešto.

— Šta je? — oču se suh, hrapav iza sna glas uz kašalj.

— Što si, ništarijo, utrnuo svieću? Zar si mislio i ti i on, da ne ću doći.

— Ne bi ti bilo prvi put.... — opet će onaj isti sneni glas izpod pokrivke — već de ne galami, vjere ti, spava sviet....

— Kakov sviet! — zamrsi Adil srdito.

Još je Adil u sebi nešto mrmosio i rogoborio svlačeći se. Samo je skinuo ahmediju i džubu — a onda se onako u ostalom odielu zavalja pod jorgan i skupi pod njim kao uže u vreći.

I malo za tim u sobi se čulo samo hrkanje.

IV.

Davno je bilo svanulo, kad se Adil-efendija probudi i pogleda izpod svoga jorgana. Protre oči, protregnu se zievajući i zurnu na prozor, dobro držeći i čuvajući, da se ne bi jorgan na koju stranu previše spuznuo. Vani se bilo liepo razvidilo, a dvorištem gdje tko i prolazio. Kano da mu je izpod topla jorgana ugodno i zabavno bilo gledati u zimnji studeni dan. Donekle se je i smijao u sebi onim, koji se po dvoru hlade, dok se on liepo još grije. Za tim kao nehote omjeri po sobici, koja je bila u neredu. U peći je gorila vatra, a u jednom se kutu skutrio netko i uči iz knjige, i ne opaziv, da se je Adil probudio.

— Tko je to? Jesi li ti to, Fehime? — prosbori Adil hrapavim od sna glasom.

Onaj podiže glavu s knjige.

— Pa ni sada mi ne daš mira? — izdera se Adil, kao da se je razbjesnio. — Bolan, kad ćeš se dozvati pameti?

Fehim ga oštro pogleda, malo se smrče i kao zamisli, pak se diže, zagru kabanicu, knjigu pod pazuhe, ruke u džepove i jurnu na vrata.

— Hajde, nesretan ti bio, vidit ćeš, dokle će tebe tvoja pamet dovesti! — viknu za njim Adil i okrenu se na drugu stranu.

Onda na pola zaklopi oči, pokrivši se do usta. U svom je logu mirno i nepomično ležao, a bilo mu je tako

ugodno, da bi smatrao nedostojnom i ludom mukom ma i okom samo skrenuti, ma i prstom samo pomaknuti. Na dvoru bi se od časa do časa čuli kojekakvi glasovi, koraci, dozivanja, lupatanja vratima. Adil kao da nije na to sve nimalo pazio, već je i nadalje kunjao, jedva se jedanput malo osvrnuv na peć, gdje je vatra bila dogorila a žeravica se bila već prekrila pepelom. Vidiv to, utvori mu se odmah da mu je i hladnije, pak se strese u ramenima, al ne imađe odvažnosti, da se sam digne i naloži još koje drvo. Ovako ležeći u toplu, bilo mu se je ugodnije sjećati sinoćnje večeri i siela, gdje se tako ugodno zabavio, te nije požalio, što je tamo išao. A i inače je pravilo, da softa nikada ne žali, kad komu ide makar na kahvu. Prebivajući u glavi o svakoj sitnici, čekao je uz put, ne će li tko doći, da mu priloži u peć — a kad mu se napokon vrijeme odulji, poče lupati šakom o zid u susjednu sobu.

Do mala se otvoriše vrata.

— Šta, još ležiš? — pojavi se Mahmud. — Što se, bolan, ne dižeš?

— Mogu i ovako

— Misliti na onu gori! Vjere ti, zar je još nisi zaboravio?

— Pa što? — Nisam — eto! Ne zanovijetaj, turske ti vjere!

— Bogme si se od ljubavi razbolio. Znaš li onu? Razboli se jedinač u majke —?

— Nemoj me Već hajde, vjere ti, vidi gdje je Ibrahim, da ga negdje pošaljemo.

— Da ti lieka donese! — nasmija se Mahmud i izidje!

Adil opet pogleda na prozor. Dan dobro zahvatio. Smrknu se u licu, kao da mu je to žao, i ljutito pri-

tegnu već trošni jorgan na sebi, a jednu ruku podmetnu pod glavu.

— Nu — jedva! — dahnu napokon kao iza duga nestrpljiva očekivanja. — A gdje si bio? — izdere se oštro na softu, koji netom udje u sobu.

Softa, koji je unišao, pogleda ga pokornim i poslušnim pogledom. Bio je to mladić srednjega rasta, jedar u plećima, a jedva mu se nešto dlaka osulo po licu, koje je bilo pravilno i neodbojno. Nad visokim čelom bielila se savijena ahmedija, što je skladno pristajala uz skroman i blag izraz mladoga softa, koji je u dnu sobe uzeo da stresava džubu od sniega.

— Gdje si bio? — opet će Adil. — Zar misliš, da imam kada svakomu prikričavati: Hajde mi traži Ibrahima —?

— Imao sam svoga posla! — odvrati Ibrahim mirno. — Evo me sada, — šta ćeš?

Adil mu dade, da mu donese iz aščinice, da što pojede. U Ibrahima, kao mladjega, pogovora nema — i on zečki skoči, da posluša starijega softu. On, dobre i blage naravi — a to se je odmah na njemu moglo vidjeti — mirno je slušao, kad se je Adil na nj izkosio. Bio je rodom iz Bilaja u Krajini, a jako je druga, treća godina, što je došao u medresu. Iz sirotnije kuće — otac mu seljak — al momče imalo volje, da uči, i tako se spremilo u Sarajevo. Nakon duga moljakanja zapalo ga da stanuje u Hanikah-medresi, i to u istoj sobi s Adilom, koji ga je ipak morao primiti, al mu je i odmah dobro prikričio, da ga mora liepo slušati i pokoran biti. Ibrahim je to primio u glavu i nikad da je ma u čem bio rekao, da što ne će i da mu se ne svidja. Bio je zadovoljan sa svojim udesom — valjda mu se taj život ipak činio lagodniji, nego li onaj u sirotnom otčinskom domu.

Ibrahim se brzo vrati i pred Adila stavi posudicu jela s hljebom. Adil poče jesti, nadignuv se malo izpod jorgana. Uz to je svedj na Ibrahima sipao priekorne rieči i prigovarao mu, kako je lien, neposlušan, nemaran. A onda mu reče, da može ići.

Napokon se Adil osmjeli, da se digne. Tada su do podne mogla biti najviše dva do tri sata. Protežući se pristupi umivaonici. Pljusnu malo vodom po licu, teke da raztare krmelje, kao da se je bojao, da će mu od više vode koža otančati. On se je tako uvijek umivao, kad nije kanio kuda ići. A onda se zaogrnu hrkom i primaknu peći, da zaprećava jabuke u vatru. Do malo se razširi sobom miris od jabuka, koje je on znao vješto peći i sladko jesti. Kad bi se — pekući jabuku za jabukom — malo umorio, prikupio bi sebi, k prsima, koljena, poduhvatio ih rukama i zamislio se, čas pogledajući u žeravicu, čas preko sobe u dvorište. Soba je bila svedj onako nerazpremljena a prepuna zagrijana, težka i neugodna uzduha. To Adilu nije ni malo smetalo. Kad bi tko spomenuo, bi li da se malo otvori prozor, on bi se odlučno i srdito tomu uzprotivio. A u toj sobi njega je valjalo slušati, jer je on tu jedini i pravi domaćina. Sedam godina on tu već sjedi, a ni sam se ne bi mogao sjetiti, kad je zadnji put otvorio prozor — pak ni ljeti. Jaka je u njega narav bila, te na te stvari nije ni pazio.

— Ta tko je umro od toga, što nije prozor otvarao? — umovao je on.

V.

Kao momče od šestnaest, sedamnaest godina — to pravo nije mogao nitko znati, a i mati mu se u tom često varala — došao je Adil u Sarajevo, da uči u medresi.

I u njegovom rodnom Mostaru ima medresa, ali su sarajevske na glasu, kao i stambulske: iz njih da izlaze bolje i učevnije hodže, — dočim su u istinu svi jednaki, najprvi kao i najzadnji.

Tako i Adil ode u Sarajevo, i to u Hanikah-medresu. Zapala ga soba, u kojoj i danas stanuje, na koju se je bio tako priviknuo, da u drugoj ni pod živu glavu ne bi mogao obastati.

On je činio po volji i otcu i materi, što je pošao u medresu, — a i po svojoj želji, jer se je u njemu, dok je još diete bio, porodilo ono plemenito častohlepje djeteta, da i on bude hodža, da može nositi džubu i ahmediju, što se kod nas obično uzimlje kao odlika, znak hodžâ, alimâ, učenjaka, dočim to nosi redovno svaki Arab, koji ima toliko groša, da to nabavi. Kad je polazio iz rodnoga svoga mjesta pratile su ga s blagoslovom suze sretne matere, koja je dočekala, da more sina odpremiti u medresu, da joj postane hodža, dok ga je otac glavom izpratio sve do Sarajeva. Adilova kuća bila je jaka, onako, kako se pod tim razumievaju jake kuće. Nešto zemalja i kmetova, što nosi toliko, da se ima u kući gdje kad i kroz cielu godinu barem najnuždnijih potreboća za život, dok bi drugi čovjek — sa malo vještine, razbora i pameti — na tom znao toliko raditi i izradjivati, te bi u istinu bio prilično imućan, da bi mogao i po koju znatniju čistu svotu novaca bacati na stranu i ulagati ju u to, da što više poboljša svoje stanje i pojača prihode. Al u nas slučajno ljudi nemaju takovih mana — pa nemaju ni novaca, nikakve gotovine, a ono malo nepokretnog imetka upravo dostaje, da se sam ne moraš mučiti ni raditi, niti da ti pada na pamet, da bi nastojao, kako bi što bolje i sigurnije privriedio i sebi i djeci. Zadovoljan si,

da i sutra proživiš, kako si danas proživio — i to je zadnja i jedina svrha našega života. Preksutrašnji dan je na brizi božjoj, pak nam se za nj ne treba ni brinuti.

Takav je bio i Adilov otac, koji se je uza sav svoj veliki posjed uvijek morao dosta brinuti, kako i od kuda da šalje redovitu malu podporu svakoga mjeseca u novcu svomu sinu u Sarajevo. Jer ako je opet naš čovjek i u čem nespretn, to je najnespretniji i u tomu, kako da izvadi čisti prihod u novcu iz svoje zemljišne glavnice, a da u nju ne kreće.

Adilu je u neku ruku za prvo vrijeme bilo vrlo teško među novim i nepoznatim licima u „dalekom, velikom gradu,“ te mu se je — ne jedan put — stisnulo oko srдца, kad bi se sjetio svoga rodnoga Mostara, kad bi se sjetio svojih drugova, djetinskih i mladenačkih zabava, one liepe, romantičke, divlje a i plodne okolice, koju je poznao kao što sada poznaje svaki kutić svoje sobice u medresi. Pak one zabave ljeti, hodanja, kupanja u Neretvi, u koju bi skakao kao ćuskija s najvratolomnijih pećina! A ta mu je promjena u prvi mah bila tim teža, što je bio mladić od naravi živahan, vičan ne mirovati na jednom mjestu, — dočim će sada morati u medresi mirovati, učiti i učiti u svojoj sobici. Nu nešto, što su ga roditelji ohrabljivali, što su ga mnogi otčevi prijatelji hvalili radi nakane, te opet i sama njegova želja za učenjem — to ga sve salomi i on se mal a malo počeo privikavati novom svom životu. Al svakako najviše je na nj djelovalo, što je odmah obukao softinske haljine i svezao ahmediju oko glave. Bio je softa, da ga se dva oka nagledati ne mogu, da su mu se čudili i stariji softi i osobito ga brižno radi toga susrećali i radi njegove liepe mladosti pazili. A još k tomu pomisao, kako li će ga dočekati i primiti

u Mostaru, kad se prvi put vrati nakon godinu dana pa i manje, — a kao softa! Kolika slast, kolika čast, osobito za mladića, koga svoja želja vuče, da se pripravi za svećeničko zvanje!

Dok je unišao u medresu, dali su mu da stanuje u sobi s jednim postarijim softom, koji je do Adilova dolazka u medresi proboravio osam godina. Četiri godine za tim stari softa — nekakav čudak — izišao iz medrese, a u toj sobi Adil ostao kao domaćina. To je ona ista soba, u kojoj i danas stanuje, u kojoj s tolikom pomnjom peče svoje jabuke. Odmah mu turili u šake i Sarf, početnu arabsku slovniciu na arabskom jeziku uz turski tumač. Doduše, ni on, kao ni jedan od softa ne zna ni turski ni arabski — ali to ništa ne čini. Napokon je medresa tu, da se u njoj kroz desetak godina softa nauči priuba čitati arabski i — ništa više. Takav je običaj od davnina, da se tako radi, a da se nitko ne sjeti upitati se, da li je to shodno ili ne. Kad bi se u takav sustav medresa išlo krećati, da se prekroje — moguće da bi se onda uzbunio nerazumni konzervativizam svieta, koji se drži starih pogubnih navada ili što je lien o boljemu misliti, ili što je u obće nesposoban misliti. Jer naš je sviet čudan u svomu mišljenju i shvaćanju. On je tako digao kuku i motiku proti Carigradu, kad su tamo jedva jedvice uvidjeli, da je ipak shodnije i unosnije krojiti odiela su manje troška, upotrebljujuć za nekoliko aršina manje sukna, nego li je to do tada bilo u običaju. On gleda i čuva male stvari, njih se drži — a tu je i uzrok, da je taj sviet malen, pak bi mu trebalo dosta vremena, da se za što viši život misli i rada odgoji i pripremi.

Čudno je mladom softi bilo pri duši, kad je primio knjigu u ruke: nad svojim se Sarfom i obveselio, al

mu se malko i smračilo, pomisliv, da će mu to teško biti proučiti. Ipak latio je knjigu s ljubavlju, osjetiv u sebi neko nejasno zadovoljstvo i ponos, koji ga je razlučivao od onoga Adila, kakav je do nedavno bio i živio u Mostaru. S nekim veseljem i bojazni u isti čas zagledao je u svoj Sarf i po njemu počeo vrlo teško odgonovati pojedina arabska slova — jedino znanje, što ga je donio sa sobom u medresu, nakon što je osam godina učio mejtef u Mostaru. Ali nije mogao sastavljati cijelih rieči, jer je Sarf još pisan i kraticama, kako je to običaj u arabskomu, da se glasnici izostavljaju u pisanju. U mejtefu, osnovnoj školi, učio je ponešto čitati, ali bez kratica, a ono, što je čitao, nije razumievao, jer se u mejtefu ne uči, da djeca uzmognu što razumjeti turski ili arabski. Čitavo znanje, što ga je sa sobom donio u medresu, bilo je to, što je znao materinji hrvatski jezik, koji „niti mu treba“ u medresi, niti li tko što više pita.

Iz Sarfa, uz takovu dotadanju spremu, dakako da nije mogao ništa razumjeti, ali je on ipak silnim strpljenjem i ljubavlju sjedio uz knjigu po ciele dane i iz nje na koljenu badajući prstom pogadjao pojedina slova i krivo izgovarao arabske rieči. Nije ni čudo, jer je arabsko pismo veoma teško. Radi velikoga štovanja, radi velike ljubavi prama znanju, za koje se je došao pripravlјati, i sama je ta knjiga kod njega bila u osobitoj cieni. Svoj je Sarf pazio kao oči u glavi, te ne bi dao ni muhi, da padne na nj, a pogotovo da bi u nj krenuo, tko nije muslim! Kad bi se pred večer htio razstaviti od svoje knjige, pomno bi ju i pobožno zaklopio, poljubio i njom se čela dotaknuo, a za tim ju metnuo u dolaf, u posebni pretinac u zidu, što mu ga je onaj stari softa označio.

A čudan mu se učinio taj softa.

Kad je Adil prvi put stupio u svoju sobu, u njoj je našao softu uz nekakve debele knjižurine, što je na novajliju učinilo duboki utisak. Stari softa podiže nehajno bradatu glavu s knjiga i — vazda mrka pogleda — omjeri novoga mladoga druga s glave do peta.

— Jesi li ti to? — upita ga on suhim, krupnim glasom, kao da mu se je nadao.

Bit će, da su ga prije obznanili, da će s njim stanovati jedan novajlija.

— Jesam! — odvrati malo zastrašeno Adil, ne znajući, bi li natrag ili napried.

Stari softa opet zagnjuri glavu u knjige, nad koje se je bio po podu izvalio. Adil je još stajao ustobočen, nepomičan, kao da su ga usadili.

Stari ga mrkonja opet pogleda.

— Dobro! — reče mu. — Eno ondje ćeš spavati — i pokaza rukom u jedan kraj sobe — a ondje je voda, banjica, ono peć, onamo dolaf! — nabroji hitro stari softa, sve u jednom potezu naokolo pomičući i pokazujući rukom. — Ako imaš što haljina, moreš ih tamo gdje baciti, a knjige eno ondje!

Pri tom je iz nova mahnuo rukom u jedan ugao, te prama drugom pretincu — i opet glavom nad knjige.

Sad je Adil znao sve što mu je trebalo kao novajliji. Adil niti je što pitao svoga starijega druga, niti se je ovaj njemu što javljao. Ni za imena se ne upitaše. Stari je bio vrlo šutljiv, mrk, ozbiljan. Adil je slučajem od drugih saznao, da je Staromu ime Salim-efendija, da je odavna u medresi, da je neko vrijeme bio i u Carigradu, te da ga svi cienne kao vrlo vriedna i učena softu.

Na Adila je vrlo djelovala ta ozbiljnost njegova starijega druga, pa kad bi ga god pogledao, uvijek bi to učinio s nekim strahom. Njemu se je činilo, i bio je tvrdo o tom uvjeren, da taj softa mora biti vrlo mudar i učen, što je u ostalom posve naravno, kad u medresi živi već toliko godina, posvetiv se samo knjizi i znanosti! Da mu je ikada stari softa naredio, da ga što posluži — što u ostalom za čudo nije nikada bilo — Adil bi ga volio poslušati, nego li rodjenoga otca i mater — — toliko ga je cenio. Salim-efendija sa svojim onim mrkim, ozbiljnim licem, s onim donekle pogurenim rastom od učenja, s onim mirom, koji sve kano prezire, niti za što haje, niti se za što brine — taj stari softa njemu umah postade osobom, koja mu se duboko zasjeknu u srce i u pamet, te je još samo želio, da bi i on mogao biti onaki. Stari softa postade Adilu uzor — a moguće, da si je on tako nešto u glavi stvarao i zamišljao, prema onomu, što je još doma od starijih slušao.

S osobitim nestrpljenjem Adil je očekivao prvi sat predavanja — ders — u medresi. Kao sutra ima prvi put poći na ders, a noć pred tim, do u kasno doba, nije mogao ni okom trenuti. Sve se je prevrćao sad na jednu, sad na drugu stranu, uzmućio se, uznemirio, da je to mogao čuti i Salim-efendija. Nu ovaj se nije ni oglasio, a kad se Adil malo pritaja — pobjav se ipak, da ne bi možda razljutio starijega poštovanoga druga — čuo je samo gdje Salim hrče, zavijen pod jorganom kao buba. — Adil je bio odgojen u kući kao „pravi, strogi turčin,“ a svaki čin, koji bi označivao njegovu ljubav za vjeru, njemu je bio upravo svet. On, koji bi se dao i na komade sasjeci za din, kako da nebude nestrpljiv uz pomisao, da ga ne dieli još puno sati od onoga časa, kojim će se početi pripravljeni za

ono odabrano zvanje? I zanese se u svakojake osnove i maštanja: — već se vidje i gotovim hodžom, gdje pred drugima u jednoj mostarskoj džamiji kazuje molitvu — — i razplinjuje se od sreće i blaženstva, dok ga napokon ne shrva san.

VI.

Hanikah-medresa je prilično prostrana. Gradjena je samo na prizemlje, oko povećega dvorišta, oko kojega su poredane softinske sobe, a medju njima i dvorana za predavanje, da joj prozori gledaju preko dvorišta i ulice prema Begovoj džamiji. To je jedina soba za predavanje, za sve softe svih mogućih tečajeva i godina, što se u ostalom tamo ne uzimlje ni malo u obzir: za one, koji tek počmu pohađjati medresu, kao i za one, koji u njoj i pozelene, sjedeć tu deset, petnaest, mnogo puta i više godina. Za sve je softa samo jedan učitelj, hodža, a jer je softa mnogo, to ne mogu svi od jednom sjesti u tu sobu, te se oni diele u dva odjela. Svakomu odjelu hodža predaje po redu iz jutra, po jedan sat na dan, a to je sve onako, kako se hodži čini kada najsgodnije. Često puta se hodža i po više dana ne pojavi, jer ode za svojim drugim poslovima. To je veoma liepa pogodnost za hodže, jer napokon nisu dužni, da se redovito svaki dan vežu na svoja predavanja. Nitko ih ne će pitati, šta su predavali, i zašto nisu predavali: dovoljno je, kad vlada obćenito uvjerenje, da i od tuda moraju izlaziti učeni ljudi, učeni i — savjestni svećenici.

Adil je znao, što je to mejtef, ta probavio je u njemu osam godina. Al mu ipak nije bilo sasma obično, kad je prvi put došao na predavanje u medresi u sedam sati iz jutra. Ona soba kao i svaka druga, samo nešto

poveća, sa nizkim kao obično prozorima, zastrta velikim sagom. U vrhu joj šilta i jastuk za hodžu. Ta jednostavna soba, u kojoj se znanje daje i prima, na Adila učinila jak utisak — i on je u nju unišao pobožno, skromno. Nešto je softa bilo već u sobi, a ostali su još ulazili kojekako. Svi posjedali po sagu, te se neki razgovarali, a neki gledali u svoje knjige.

Kad se već prilično softa jednoga odjela bilo tu okupilo, na vratima se pomoli i hodža, postariji čovjek, duge, pune, žute brade. Softe se pred njim digoše na noge, a hodža prodje na vrh i sjede na šiltu. Tek tada i softe posjedaše, izvaliv se i nasloniv, kako je tko zgodnije mogao. Hodža se opručivao po šiltu i rukom oslonio o jastuk, a softe tko potrbuške, tko sa strane, tko prekrstio noge te samo što se nije uvukao sebi u krilo.

Adil je od uzbudjenosti sav treperio.

— Aa, kako li je ovdje liepo! Zadivi se on sam u sebi, ma da je toliko puta mogao čuti, kako je u medresi.

Jedva je čekao, kad će se početi.

Svaki softa pred sobom raztvorio svoj Sarf i upirao prstom u ono mjesto, gdje će hodža početi kazivati i tumačiti.

— Sad će — sad će! — motrio je Adil svaki treptaj hodžinih očiju, svaki mu kret crta na licu, očekujući jedva, da otvori usta.

Nepokon — napokon! Trese se, zebe od milinja — — ta eno se otvaraju mudra usta, prosiplju se prvi glasovi! O, kako se to mudro, učeno, pametno, otvoriše ona usta, kako li počеше sipati riječi! Nekakva velika, neraztumačiva mu se slast, zadovoljstvo preli srcem i dušom, nekakova sreća kao da ga dizaše te treperi u uzduhu — tako je mladi softa dočekao taj veliki čas,

dočekao ga željan nauke i znanja, a od te sreće u prvi mah nije mogao dobro čuti ni shvatiti prve hodžine riječi. No sve malo po malo dolazi k sebi, zamjećuje, gdje hodža upire rukom u Sarf, gdje pogledava softe pak opet previsi trepavice i kapke preko očiju, kao duboki, zaneseni mudrac, učenjak, da ih ponovo digne, i upre očima u šišu, da pogledom zaokruži po visinama. Učini mu se, da je jedan od onih mirnih, mudrih pogleda njega išao — i on se lecnu te prekori sama sebe, kako se je mogao tako raztresti, da ne može čuti ni razumievati, kad se o znanju i mudrosti kazuje. I on pogleda u svoj Sarf, što mu je raztvoren bio na krilu i jedva uhvati mjesto u knjizi, koje je hodža prstom pokazivao.

Hodža je nastavio u polovici izreke, gdje je prestao pred četiri mjeseca. Upravo je počeo tumačiti o vremenima jednoga arapskoga glagola. Al kako je on krasno, kako učeno počeo! Najprije reče, da taj glagol ima puno nekakvih vremena. Adil, dakako, nije znao, što to hoće reći. I svaku je riječ dobro čuo, al nije razumio, jer je hodža miešao i turski i hrvatski. Ni inako — da mu je drugačije rekao to isto — ne bi bio kadar odmah shvatiti, što znači glagol i vrijeme njegovo — — al je vjerovao i osjećao, da hodža kazuje umno i duboko! Na glasu je, da je učenjak, veliki učenjak — i sbilja, gle, kako ga je milota slušati — — riječi ništa već što mu teku kao med i mlieko.

— Šta je to vrijeme? — upita hodža čudnom smjesom raznih jezika, uzdignuv obrvama, nakon što je označio i najavio, da će tumačiti vremena onoga glagola.

Onda malo zašuti, važno pogleda po svojim slušateljima, otvori usta i — razveza Adil je strepio pred silesijom nepoznatih mu riječi arabskih i turskih, al na-

pinjući se, da sliedi učeno predavanje, uhvatio je niti. Hodža je pripoviedao o suncu, kako grije, izhodi i zahodi, kazivao je o zvjezdama, o danu, o noći, o mjesecu, o tom, kako se mjeri vrijeme, o svim nebeskim tjelesima, pak iznova o godini i mjesecu — a pripoviedao je dugo i dugo.... — da čitavo vrijeme nije zastao.... Ostale su se softe premećali i premještavali, da se s otrnule strane okrenu i na drugu namjeste — A Adil nije ni okom trenuo, već je nepomično, zadivljeno gledao hodžu, kako govori onako dugo i mudro. Doduše slabo je poimao smisao, značenje toga, al se je ipak morao diviti i čuditi, jer to svakako mora da budne nešto, duboko, kad on — jăko novajlija ne može ni razumiti. A to i jest ono pravo — mislio je — jer kakva bi to nauka bila, kad bi ju svak s prva puta shvatio? — Samo što je jednom skrenuo očima i opazio, gdje neki softe zievaju. Odmah im je to u duši ljuto zamjerio.

Bilo mu je čisto žao, kad je svršio sat predavanja, a tim žalije, kad doda hodža, da nije svršio svoga dalekoga govora o vremenu. — Dakako! Kroz tako kratko vrijeme nije mogao ni dospjeti da tumači o samom glagolu. Divio se je hodži i njegovoj učenosti, kad može o jednoj jedinoj rieči toliko kazivati, a da na samu rieč nije još ni došao — dapače više, da još nije svršio ni ono, što je upravo govorio.

Izišav iz sobe, bio je puno ponosniji, nego li je u nju unišao. Pričinulo mu se, da je mnogo naučio, da je puno znaniji — jest, to je on osjećao u sebi. A kad mu taj čas pade na um, kako je lud i neuk do čas prvo, čisto se zastidi sam sebe i zahvali Bogu, što mu je dao, da može učiti kao „pravi turčin“, a još kod tako mudroga i učenoga hodže, koji je imao neku tajnu nevidovnu silu, te od neuka odmah učenjaka stvarao.

Sinu mu nešto od jedanput glavom, a smiešak samosviestna ponosa pojavi se na njegovom mladljahnom liepom licu.

— Uf, da ti se je, Adile, ovaj mah stvoriti u Mostaru — ovako učen, kako si sada, pa da ti je tamo kazati — a još da svi znadu, da si u prvoj i najboljoj medresi....

I cieli taj dan nije se Adil mogao smiriti niti knjige ili kakova drugoga posla latiti, već se zanio u liepe, zanosne misli, snujući kakav će on biti hodža, kako će biti pametan, učevan, — te kako učeni ne mogu biti oni, koji nikako ne uče, koji — ne idju u medresu.

I sad ga nitko ne bi više mogao odkinuti od medrese: u njoj mu je bilo sve.

VII.

Cieli taj dan Adil nije znao šta će od dragosti. Ode u sobu, sjedne nad Sarf, do malo ga opet ostavi i izidje na dvor. Da mu je bilo naći koga, komu bi mogao razkriti svoju sreću, volio bi nego Bog znaj što. Stane na dvorištna vrata medrese i s praga gleda u prolazeći sviet — i čini mu se, da mu nitko nema, koji bi njemu bio ravan. U onom zanosu po podnevu je izišao i u čaršiju te mu se činilo, kao da svi na nj prstom kazuju. Po večernjoj skupnoj molitvi u Begovoj džamiji večerao je u čaršinskoj kuhinji i od tuda se trkom povratio u medresu, da uči iz Sarfa.

Lica mu se rumenila, oči sjale od sreće, kad udje u sobu, gdje zateče Salim-efendiju. Pred njim svieća i on sio prama njoj, upravo kao da se s njom razgovarao. Jedva se i osvrnuo kad vrata zaškrinuše. Mladomu se softi pričiniło da je Salim u dubokim mislima, pa ne

htijuć da ga sbunjuje, gotovo na prstima predje preko sobe i sjednu malo iz daljega. Uzeo Sarf na krilo — ali sve kradomice pogledava Salima. Na mladjahnom mu licu odsjev radosti. Kad vidje, da Salim ne pometa svoju, raztvori knjigu i počeo po njoj očima šarati.

— Eh, efendum! — najednom kano da se Salim-efendija prenu i preko svieće pogleda Adila.

Adila zateče i iznenadi ta dobrota i milost starijega, koji mu se sam javi.

— Jesi li bio na dersu? — upita Salim.

— Jesam jutros, Salim-efendija! — brzo odvrati Adil, a u sebi je jedva čekao, da ga Salim počme dalje propitkivati i s njim se razgovarati.

— A što se je kazivalo, šta si ti to naučio?

— Vallahi — smete se malo Adil i pocrveni — prvi mi je put bilo, pa ne mogu sve reći, a hodža je prepametno kazivao, te ne uhvatih

— A — hodža naš? Pametna je ono, učena glava!

— Kazivao nam je „kale“ — ama nije još ništa rekao.

— A znaš li ti, odkuda dolazi „kale“? — upita Salim veoma važno, poturiv od sebe jednu knjigu.

Adil je šutio i crvenio se.

— Vidim, da ne znaš! Sve jedno — ja ću ti kazati. Hodi amo bliže!

Adil se primače blizu Salim-efendiji.

— Eto čuj — „kale“ dolazi od „kavele“! — upirao je Salim prstom. — Kako vidiš, tu je „a“ prije „v“, a „v“ iza „a“. Kada god dodje „a“ prije „v“, onda je vazda „v“ iza „a“. S toga se ovdje „v“ gubi u „a“, i od „kavele“ postade „kale“. — To ti je pravilo — jesi li razumio?

Adil je mahao glavom, kao da razumije i ne razumije, ali je opet mislio: Ama je i taj Salim-efendija učena glava — kad ću ja kao on? —

— Jä, jä — dignu Salim obrve, da mu se čelo nabra — to ti je, kako uče učenjaci iz Kjufe (Čofijuni), a malo je poteže, kako to uče Basrijuni (filološka škola u Basri). A Beni Temim — šta misliš ti, kako oni izgovaraju?

Mladi je softa bio u živoj neprilici, kako da se drži pred tako učenim drugom. Šta da mu rekne, šta da mu odgovori? Već taj razgovor ulio mu u srdce strah poštovanja prama takovoj mudrosti i učenosti, te je bljed gledao izkolačenih očiju Salim-efendiju. Jedva se jedvice odvaži te bojazljivo reče:

— Aman, aman, kako je to teško! A kad se to more sve naučiti?

— Ee — mahnu Salim glavom natrag — to ti nije ništa! Treba vremena, da ti to sve razumiješ. Evo koliko ja učim — a bio sam i pet godina i u Stambolu — pa ne mogu još svaku proučiti. Čekaj, do šest sedam godina doći će i tebi — vidjet ćeš. Na priliku uzmi samo „adl“ i „šibhi-muzaf“ — valjat će ti nažuljiti koljena i lakte, dok to samo naučiš!

I Salim-efendija pogleda na raf, skoči na noge i počeo medju knjigama prebirati.

— Sad ću ti ja to reći! — govorio je, tražeći tumače, sve debele knjižurine, koji su učinjeni na sintaksu arabskoga jezika, na Nahv.

Nahv je obće poprmljena još odavna arabska sintaksa, koja se nikada ne mienja. Malena obsegom, ali su tumači na mali Nahv ogromne, debele knjižurine, u kojim su sredovječni filolozi razvodnili do skrajnosti i do nemogućnosti svaku rieč. U tome se softa gube, po pet, šest, osam godina, razglabajući iz toga tančine arab-

skoga jezika, pregrizavajući dialektične izgovore i neznatne izraze, kojih je riedko naći makar i jedan u deset knjiga. Svuda se obćenito drži, da se tako mora nepromienjeno učiti, kao i pred tri, četiri stotine godina — a kad softa, ma kad bilo, nakon deset i više godina, svršši to sve, onda tek ne zna ni jednoga stiha pravilno pročitati.

Salim-efendija je među svojim knjigama našao samo tumače Radiju i Abdul-Gafura. Netko mu je od softa odnio Isama, pak se, spopav ona dva pod pazuhe, vrati na svoje mjesto i obrati Adilu:

— Hajde der poleti i nadji mi Isama. Čini mi se, da je u Adem-efendije — pa ga donesi!

Adil još nije poznavao svakoga softu, ali poslušan, kao mladji, skoči i dopita se, gdje je Adem-efendijina soba. Do malo eto ga natrag s Isamom pod pazuhom, a za njim još dvie softe. Po tom ih se malo po malo okupi još sve jedan za drugim, i mladjih i starijih gotovo puna soba. Stariji sjeli u bliže Sahim-efendiji, koji je pred sobom raztvorio velike knjige, i otvori se živo razpravljanje. Mladji su softe samo šuteći slušali, kako stariji siplju rieči, te gledali, kako se brzo prevrću listovi knjiga, dok se govori o najneznatnijim iznimkama. Činilo se, da su se svi zadubli u „učeno“ razpravljanje, te da im je svaka druga stvar daleko od pameti.

Najednom se naglo otvore vrata.

— Dragi Bože, velikih li učenjaka! — zabuči s vrata jedan softa veselo. — De, prodjite se toga — šta ste tako pričupili? Sutra je i onako praznik, utorak, pa daj da zaprpimo halvu!

Razpravljanje presta; kratka šutnja.

— Knjige doli! — kao sdogovorno u jedan glas dočekaše sve ostale softe. — Knjige doli — halvu, halvu, pravo veli Mahmud-efendija!

Softa zaboraviše sve drugo, te pustiv knjige onako otvorene u miru, zapodješe razgovor o halvi, što ih je sve — kako se je vidilo — puno više zanimalo nego li razprava o tomu, kako jednu arabsku rieč izgovara nekoliko Araba na najjužnijem jugu. Kano da ih je preporodio predlog o halvi, što ga je tako nenadano stavio Mahmud-efendiji mladji im drug, koji je kroz dvie godine, što uči u medresi, dovoljno pokazao, da svojom riečju zna djelovati bolje i življe na softe, nego li svi učeni komentatori arabske slovnice. Tako je i sada na njih djelovao, stavši u sred sobe i gledajuć ih oko sebe kao učitelj učenike. A u njegovomu kretanju bilo je živahnosti, iz očiju mladića od kojih dvadeset godina ili jednu više izviralo je nešto, što drugi nisu imali, a što se inače zove prirodjen dar dosjetljivosti i veselosti, dočim je ozbiljno lice isto tako pobudjivalo, da ga gledaš sa zanimanjem. I svi su sbilja gledali u Mahmuda i očekivali, šta će još reći.

— E, hoćemo li halvu? De, sdogovorite se! — kaza im on. — Ne treba puno; meda, brašna, masla... Tko ima što, neka dade — —

I odmah se prokaza, u koga softa ima brašna, u koga masla, samo što nije bilo meda. Po med je valjalo poslati na dućan — i oni odpremiše dvojicu. Tada i Mahmud-efendija sjede, pak softe otvoriše razgovor o jelima. Svaki pripovieda o svom najmilijem jelu i gdje je koje najljepše jeo.

— De, prodjite se ćorava posla — govorimo o onom, što treba! — opet upade Mahmud u razgovor. — Evo, sad ćemo halvu jesti — ali bogme valjalo bi pred njom nešto prvo, da nam bude sladja.

Softa najpripravnije uzeše razpredati to pitanje — ali nisu mogli doći na čisto, kao ni u drugim

pitanjima. Svaki je kazao svoju, nu ni jedna nije bila na mjestu.

— Najbolje bi bilo šišćevaba — oglasio se jedan softa — to otvara tek . . .

— A hoćeš li ga ti praviti? — uhvati Mahmud, čemu se svi nasmijaše — Ni to ne znate, — pa šta znate? Znaš šta! Meni je stric jučer donio iz Visokog kumpira i sira — — kumpire ćemo izpeći pa sa sirom prije halve . . . Aa?

Ta im je misao bila ljepša nego najljepša misao kakva pjesnika. Softama su se već unapried vodenili zubi, a Mahmud skoči u svoju sobu, da donese stvari,

Softa nestropljivi još u razgovoru o halvi i kumpirima sa sirom — kad li ih naglo iznenadi njihov hodža Atif-efendija. Lagano otvori vrata, na koja se najprvo pomoli njegova žućana debela ahmedija i brada. Softa se sgledaše kao na zapovied i ustadoše na noge. Atif-efendija dostojanstveno mahnu rukom, hoteć im reći, da sjednu i ljuljajući se cijelim gornjim tielom napried podje u vrh, gdje su mu odmah načinili mjesto.

— Sjedte, sjedte, djeco! — po treći im put kaza, da sjednu. — Sjedi Salim-efendija! — napose se okrenu Salimu, nudeći ga mimo sve druge, da sjedne.

A tim je on Salimu izkazao osobitu čast.

— Nu, nu — pa šta radite, demek-jani? — upita hodža, posluživ se tom svojom neizbježivom poštapi-com. — Vidim, da radite — jeste li se muzakerili, izpitivali?

— A nešto, nešto — kao u smetnji i poštovanju odgovori Salim-efendija — kazivao sam im nešto o „adlu“.

— „Adl?“ — raztvori hodža oči i uzdignu glavu — o „adlu?“ Ehe, nije to mala stvar! Evo ja sam o

njemu puni mjesec dana slušao na Sultan-Fatih u pred Hafiz-Šakir. Jest, ja, mjesec dana — nastavljaše Atif-efendija sarajevskim naglaskom na čakavsku — a Hafiz-Šakir je bogme bio prvi hodža u Stambolu. I dvanaestu godinu evo ja ovdje dajem dersove u medresi, pa demek-jani, i sad mi valja po malo zaviriti u tumače, kad god kazujem o „adlu“ . . . Jest, ja . . .

U to se pomoli na vratima Mahmud-efendija s čevrom punom kumpira i sa sirom. Kad vidje Atif-efendiju u vrhu, sakri čevru za ledja.

— A šta to nosiš, a? — opazi hodža da Mahmud ima nešto u rukama.

— Knjige! — dosjeti se Mahmud.

— Knjige, knjige, hodža-efendija — pomože Salim Mahmudu — trebalo nam je za naše pitanje, pa on otišao po nje.

Mahmud-efendija hitro turi čevru za peć te sjede ponizno u dnu sobe.

— E, djeco, da ne zakasnimo na jaciju! — potjera hodža rukom niz lice i bradu. — Bijah ovdje na blizu u prijatelja, te se uvrnuh k vama, jer je još vremena bilo do jacije.

— Ne ćemo zakasnuti, ima još dosta . . .

— Neka, neka . . . Aha — iznosio je hodža malo na nos — još moremo malo. Ja, ja — vidiš ti . . . danas ti ja prebirem po éitabima i na što ti se namjerim! — nastavljao je hodža na dugo otežući, zastajući, a sve onim sarajevskim naglaskom. — Bio ti je ono, demek-jani, u davna vremena šehar, grad jedan. Prije Nuha, Noa. Svi su oni ljudi postali, da ne mogu gori — svako zlo i grieh kod njih. I dragi Bog ne mogao više trpiti, pa poslao kišu, ja, tuču sve od same krvi, da ih kazni. Velike strahote — ama eto, demek-jani, veli,

šbabna žena, pa odmah rodi. Tako ti je to — jeste li čuli? Danas sam to našao u jednom ćitabu — božja kazna

Softe su pobožno slušale, gledale u hodžu, i pokazivali, kao da im se koža ježi od te pripoviesti.

— Ama ovo ja hoću — eh, Salim-efendija, ti ćeš mi to uraditi. Eto, biva — okrenu se Salim-efendiji — kiša sve od same krvi. Iza one je kiše nikla trava i sazorilo žito i voće. De ti meni kaži, je li gjaiz, je li dozvoljeno jesti to žito i voće, što je sazorilo iza te krvne kiše; je li gjaiz ili nije jesti meso od vola, koji se je hranio onom travom, koja je u krvi nikla? Demek-jani, ja ti ništa više ne velim, nego to, i dajem ti osam dana, pa da mi dadeš odgovor!

Hodža dovrši svoju, ustade i podje. Softe ga stoječke pozdraviše, još se i sada gledajući iza one pripoviesti i pitanja. Salim-efendija se je držao osobito važno i ozbiljno — ta nije to mala stvar, kad hodža stavlja upravo njemu takova pitanja. To hoće reći, da mu tim pokazuje, kako njega mimo sve druge softe cieni.

— Pametan je brate . . . ! — uzdahnu jedan softa, kad se zatvoriše vrata za hodžom.

— Ama ti je teško zadao! — reče Salimu njegov susjed — ja vallahi

— A, ništa, ništa! — važno Salim pogladi bradu — ne će biti baš teško. Lako ću mu kazati. Zavirit ću u knjige sve mi se čini, bit će to ja u „Krk veziru“ ja u Taberiji

Adil je cijelo vrieme najpazljivije slušao sve, što se je govorilo; činilo mu se, da je u devetom nebu, te ne vjeruje svojim očima, da je sbilja u maloj softinskoj sobici. Način, kojim je učeni hodža odlikovao upravo njegova druga Salim-efendiju, a ni jednoga drugoga, i

za nj je bilo kao neko odlikovanje, te je s još dubljim štovanjem pogledavao u Salima. Salim mu se činio kao ni jedan softa, nešto više, činio mu se kao najučeniji hodža, koji i kad bi htio ne može ništa izreći, što ne bi bilo umno i pametno. I kad je Salim rekao da će za nj biti posve lako riešiti hodžino pitanje o krvavoj kiši, onda mu se učinio još većim, koji je kadar na svako u Boga pitanje odgovoriti. S toga je ljuto požalio na one softe, koji su počeli bučiti i vikati, počimljuć peći halvu, što su mu svojom nesmotrenom bukom onemogućili da čuje, koje je ono učene knjige Salim spomenuo, da će u njima naći odgovor na hodžino pitanje. A Salim ih je spomenuo tako sigurno, tako ponosno — — dok „Krk vezir“ i Taberija u istinu nisu ništa više, nego slaboumno oponašanje priča iz Tisuć i jedne noći, gdje se govori o zlatnim brdima i ljudima, koji od jednom mogu koraknuti s kraja do na kraj svijeta.

— Teško, vallahi, pitanje! — i opet reče jedan Salimu, koji se je bio, gladeć bradu, ozbiljno zagledao u svieću.

— Ama šta — odazva se drugi — da ja evo ovdje dovedem svoga otca, odmah bi kao s nokta odrezao Ta pomisli, jedanaest je on ravnih godina učio u Carigradu mantik, logiku, pred prvim muderisom, profesorom. Pa da ti vidiš, kad on počme pitati!

Dvie se softe zabavile oko halve na ognjištu pred vratima i oko kumpira. Ostali se u sobi smirili.

— Pa, brate, ni to nije ništa! — odmahnu rukom postariji softa progridene brade. — Eno što kazuju, kako je Hadži Derviš-efendija bio pametan i učen — — ama eto tako učen, da mu je i konj govorio — eto, njegov konj! To ti meni reci! — naglasi on svetčano i pogleda pobjedonosno.

— Hm, efendum! — važno se Salim ponapravi i značajno pomače jednu knjigu — evo da vam ja jednu kažem. Ono ima jedna žena, udovica iza jednoga čovjeka, pa se uda za drugoga. I opet ona efendum, ostane udovica. A onda i ona umr. E sada vi meni recite, tko zna — pogleda Salim po softama, a otežući svaku rječ i naglasujuć ju neobično — kad budne na sudnjem danu, čija će ona žena biti, ja li prvoga ja li drugoga svoga čovjeka?

Svi softe ostadoše zapanjeni, ne dovršiv jošte čuditi se slavlom Hadži Derviš-efendijinom konju, koji je znao čak i govoriti, jer mu je gospodar tako silno bio učen. Mladji softe zinuli i čekali odgovor, a stariji se našli u stisci i neprilici, što su — po nesreći im — pitanja večeras takova, da ne znadu o njima ni probieliti. A to im ne valja pred mladlima, da se pokazuju, kao da baš ništa ne znadu.

— E, šta velite? — priuze Salim-efendija s osobitom sigurnošću. — Domišljavate se? Aa — to nije moguće, ne morete vi to odgovoriti. To sam ja našao u čitabu „Ejuh-el-časilin“. U toj knjizi veli, da je Imami Tantal o tomu razmišljao — šta mislite, koliko? Četrdeset ravni godina je Imami Tantal o tomu razmišljao — i na koncu konca sve ostavio, nije mogao dati odgovora.

— Aha — to će reći učenjak! — uzdahnuše softe i na čas zašutiše pod utiskom mudrih i preozbiljnih rieči Salim-efendijinih.

— Eto halve! — kliknuše softe, kad Mahmud unese žućanu halvu, iz koje se je pušilo.

Brzo dignuše knjige sa sobe i primaknuše se bliže. Jedva se dva tri puta mašiše — i već počistiše sir i kumpire. A svima oči sievale, gledajući žućanu halvu, koju bi — činilo se je — pogledima izjeli.

— Šta je to, do hiljadu djavola! — trehnu rukom Salim-efendija, koji je prvi bio prstima zahvatio halve.

— Iii — halva slana! — i ostali se skiseliše, bolno i žalno gledajući halvu.

— Tko je to učinio?

— Bog me, bit će da je Salih-efendija. Uvukao se kriomice — a znaš, on ti je na takve stvari gotov! — kaza Mahmud.

— I bit će on, magarac! — naljuti se Salim i odmače k zidu, smrknut, što ga je nesretnjak Salih tako obručio pred mladlima, i to još ove večeri, kad je pokazao sjajno svoju najvišu umnu snagu.

— Znam ja — on se je tebi osvetio za ono onomadašnje! — reče Mahmud uz prikriven smiešak Salimu.

A Salim se je ljutio — radi mladjih, što mu čine takove šale, jer bi to moglo kod mladjih umanjiti ugled. Srdio se je puno, te ciele večeri nije više ni rieči progovorio. Malo se oglasivahu i ostale softe: kao da im je s halvom i duša izpala. Nije bilo više one živahnosti ni želje za mudrim razgovorima: sve im se misli usredotočile na halvi, koju su, slanu, odmakli dolje kod peći. Teško žaleć taj neugodan slučaj, počеше se jedan po jedan dizati — a malo za tim sami ostadoše Adil i Salim, ne javljajući se jedan drugomu. Salim sve isto smrknut, a Adil u maštanju i mislima, snujući kako će i on jednom biti učevan, vrlo učevan, kao i ovi večeras Salim mu se činio ne više kao drug, već kao stari učenjak, pred kojim se je gotovo stidio leći i zaspati.

I pod jorganom je bio već 'dugo — a on je još uvijek razmišljao o onom, što je doživio, prenašajući se u buduće vrijeme, kad će im svima i on dorasti.

— Gdje nam oni magarac osoli i pokvari halvu! — bubnu Salim izpod svoga jorgana i prekinu tišinu.

Salim nije prestao misliti na halvu i žaliti. Da nije u Adila preveć bilo poštovanja prama Salimovoj učestalosti, ljuto bi mu bio zamjerio taj bolni uzdisaj, kojim ga je zameo u njegovim zanosnim razmišljajima o budućim danima.

VIII.

Sutra je već svak živ u medresi znao, kakovo je pitanje hodža Atif-efendija zadao Salim-efendiji. Svi su bili kao izvan sebe radi toga: zadivilo ih dubokoumno pitanje hodžino, a ujedno se pretresivalo, hoće li ili ne će Salim-efendija moći odgovoriti. Stariji softe među sobom razglabali pitanje na tančine, po noći prebirali po knjigama i prepirali se, jedan tvrdeći ovako, drugi onako. I po gdjejkoj se mlađi umješavao — ali bez koristi, jer se nije moglo unieti svjetla ni time u tu tamu.

O tomu se nanadanom i velikom događaju brzo pronio glas. I u čaršiji se o tomu govorilo, slavila se mudrost i učenost hodže Atif-efendije, a ujedno se nestrljivo očekivalo, hoće li Salim-efendija pokazati, da je i tomu dorastao. I po drugim se sarajevskim medresama razpravlja o težkom pitanju, pak se uzmučile i hodže i softe. Vade se knjige, prebire se po njima, iztražuje — ali trud ostaje uzaludan, jer nitko ne zna, od kuda je Atif-efendija izvadio ovo pitanje. Kad je već svako pretraživanje bilo bez koristi, među softama se stalo prepirati o tomu, hoće li Salim-efendija moći to riješiti. I odmah se stvorile dvie stranke: jedna je tvrdila i živo dokazivala, da će Salim-efendija znati dati odgovor, a druga, da ne će. U tim strankama je najviše bilo onih, koji do tada Salim-efendiju nisu ni po imenu ni po vidjenju poznavali.

Salim-efendija tako od jedanput postade „junak dana“. A zar je i on mogao ikada snivati, da će njegovo ime biti u tolikim ustima? Doznao je, kako se svijet živo zanima pitanjem, koje mu je zadano, te je odmah upro sve sile, da se izkaže, kako treba, da posvjedoči, koja je on glava. Za koga je čuo, da ima bud kakovu knjigu, on ju je odmah ili sam ili po prijateljima dobio. Malo je izlazio iz svoje sobice — a kad bi izišao, uvijek se je držao važno i zamišljeno. Kad bi se u sobi bavio, onda bi ležao na knjigama. Prevrćao listove, čitao, iztraživao: prelistao je arabske slovnice, njihove tumače, knjigu o „Četrdeset vezira“, do dna proučio Taberijine priče o kraljevima sa sedam glava — ali nigdje ništa. I tri mu i četiri dana u tome prošla, ali ništa da pronadje.

Napokon mu se dojadi, baci knjige u zapećak i stade sam sobom promišljavati — možda prvi slučaj, što je jedan naš čovjek ovoga vremena počeo svojom glavom misliti...

Salim-efendija gotovo niti jede niti spava, niti s kim govori niti obći. Svi ga u medresi susreću s nekim osobitim štovanjem, pa kad prolazi mimo softa, oni se za njim ogleduju, za njim onako zamišljenim, te se stanu doumljivati, da li je „do polovice“ riješio pitanje.

Nu na nikoga to sve nije više djelovalo, kao na Adila. On je cijelo to vrijeme bio u vječnom strahu, — ne, kao da bi se česa plašio, već u strahu koji je nastao iz štovanja prama Salimu. Kad ulazi u sobu, ulazi kao muha, kad u njoj sjedi, ni daška ne daje o sebi i sakrije se, da ga ne bi Salim mogao imati na očima. Adil se je bojao, da bi ga mogao čim nesmotrenim lako sbuniti.

Ali sam Adil utjera jednom pravi strah Adilu u srce. To je bilo s utorka na sriedu — upravo na osmi dan, odkako je hodža-efendija zadao oni umni i kobni

zadatak, koji je svima zadao toliko posla. Adil je sladko spavao — kad li ga na jednom probudi glasan uzklik. Sav je uzdrhtao te se još bolje pokrio svojim jorganom, te se prićutao, kao da i nije živ.

— Ustaj, Adile, ustaj!

To je bio Salimov glas — odmah ga je prepoznao. Nu još je drhtao, i bojao se odazvati.

— Ustaj, bolan! — opet viknu Salim, koji je bio u to užegao svieću. — Ustaj, našao sam odgovor!

Adil se odkrije. Salim-efendija sjedi na jorganu prekrštenih nogu, uhvativ se rukom za nožni palac i ljuljajući se napried i natrag.

I opet zovnu Adila, a Adil se napokon diže, ne znajući, šta će.

— Eto, našao sam odgovor — ama šuti, nikom ni rieči do sutra! Ja ne mogu više spavati — ustaj! Imaš li kahve? Skoči, loži vatru i peci.

Adil odmah ustade, te dok je on radio oko peći, Salim je sve nešto mrmorio sam sobom.

— A hoćeš li opet spavati? — upita ga Adil bojazljivo.

— Ne ću, ne mogu — ovo mi se vrze po glavi, pa ne ću više liegati — mogao bih zaboraviti!

A Salim je pravo rekao, da ne može više spavati. Već je bila zora — a dotle se je on bio izspavao. Kad se je pred zoru probudio, i opet mu palo na pamet pitanje, te u glavi sve pretresao, što je prijašnjih dana razglabao. A onda se nenadano sjetio, što bi bilo najsgodnije odgovoriti. On je našao puno svakojakih odgovora, od kojih je sad pred zoru odabrao slučajno i konačno jedan jedini izmedju svih ostalih.

Obojica zasjela za kahvu. Salim je bio neobično dobre i vesele volje. O svačem je Adilu punio uši, a

najviše mu dokazivao, kako su najteže stvari rješavati ovakova umna pitanja.

— Malo tko more pogoditi odgovor, — ama tko ga pogodi — taj ti je.... — i Salim-efendija nije dovrsio, što je počeo, jer je upravo srknuo iz fildžana, pa onda svrnio govor na drugo.

Riedko se je kad dogodilo, da su softte tako hitile na predavanje, kao toga dana. Već prije vremena soba je bila puna — i svi su gledali, kad li će se Salim-efendija pomoliti.

Napokon i on unidje s nekom dvojicom, trojicom. Ostali mu učine mjesto i propustiše ga više prama vrhu. Malo za tim i hodža Atif-efendija, pred kojim se svi digoše na noge. Kad se hodža namjesti na svojoj šilti i jastuku, kad softam reče, da posjedaju, otvori svoju knjigu, kao da će početi predavanje. Nu tu se ogleda po sobi i okom se zaustavi na Salim-efendiji.

— Eh, Salim-efendija, šta ono ja i ti imademo? — diže hodža glavu. — Demek-jani, bi li mi znao dati odgovor?

— A bih, čini mi se. Evo, kako je to! Kad bi, biva, gradjani onoga grada bili u nevolji, da ih neprijatelj obsieda, a oni ne mogu dobiti druge hrane, onda im ne bi bilo grieh jesti ono žito ni meso goveda, koja su se hranila travom, što je nikla na krvi.

— Aha — to je pravo! — potvrdi hodža. — Bolje je i šarovito nego sveosve crno. Bolje je da čovjek i jedno dobro učini u životu, nego da hiljadu godina leži u zemlji.

Umni odgovor Salim-efendijin sve je zapanjio, kao i hodžin dometak, te se je to u brzo proširilo medju svima onima, koji su se tim zanimali. Salim-efendija postade još uglednijim, jer je i on pokazao, da nad Hanikah-

medresom nema bolje medrese. A hodža se je hvalio takodjer, te govorio, da se nije nadao, da će mu itko tako liepo znati odgovoriti.

Za softe Hanikah-medrese to su bili dani slavlja.

IX.

Dan po dan — i Adil se već priviknuo svomu poslu i svojim dužnostima. Medresa mu nije bila više tudja, u njoj se je osjećao kao u otčinskoj kući, miran, zadovoljan, a uz to se još upoznao s ostalim softama. Sve malo po malo. Želja pak za naukom, radi koje je i došao, uvijek ga vukla, da pričupi za knjigu, uz koju bi on znao provesti na dan po nekoliko sati.

Dok bi se Salim-efendija na sred sobe nadvio nad svoje ogromne knjige, on bi se skupio uz prozor te gledao i gledao zakučasta, liepo izvedena arabska slova, za dugo ne prevrćući listove, a i ne osjećajući potrebu, da ih prevrće bar i radi puke radoznalosti. Na jednoj strani — ne, na jednom mjestu zadržavao bi se i dan i dva, tri, da mu se je svako ono slovo u jednakoj veličini, u jednakom obliku i boji utisnulo u pameti, te bi ti i u pola noći iza najtvrdjega sna znao prstom ili olovkom označiti, gdje koje stoji, kako li se koje savija i izvija. A drugo njemu kao softi i novajliji nije ni trebalo, jer ga nitko nije pitao niti će ga pitati, da li što razumije ili ne, da li što shvaća ili ne. Dosta mu je na izust naučiti.

Kad bi mu knjiga dosadila te kad bi osjetio potrebu, da malko izpravi tielo, da raztare i razigra težke i umorne oči od velika zurenja u slova požutile knjige, digao bi se i preko dvorišta pošetao na velika ulična vrata. Tu bi se s drugim softama ustobočio te gledao

na ulicu, kako prolazi sviet, na dućane i sve one, koji se od njega razlikuju tim — što oni nisu softe kao i on, a od kojih se je razlikovao samo odielom, kao svi softe. Ili bi razmatrao pred sobom onu veliku i ponosnu begovu džamiju, što se veleliepa diže nad medresom, pak onu tankovijastu munaru, onu krošnjatu staru lipu, što se na popločanom dvorištu begove džamije diže iznad mramorna vodoskoka. Ipak je begova džamija djelovala na nj svojom vanjštinom i nutrinom, primamljivala ga — i on još nije bio propustio ni jednoga klanjanja, a da u njoj ne bi klanjao. Osobito ga čuvstvo pobožnosti obuzimalo, kad bi gledao na uzahna okanca male ćelijice, gdje počiva cielo tielo dobroga Gazi Husrev-bega, prekriveno zelenom čohom.

To je sve na nj iz početka djelovalo — jer nije toga vidio u Mostaru.

Prva godina njegova boravka u medresi prošla mu je zabavno i ugodno. Preko čitave zime siela u medresi, sad u jednoga, sad u drugoga softe, gdje bi se razgovaralo o svemu i svačemu, šalilo, pripoviedalo. Na tim sielima još se je bolje upoznao sa softama, a osobito je prijateljstvo sklopio s Mahmud-efendijom, koji mu je — malo stariji od njega — omilio sa svoje vesele naravi. Malo bi kad na tim sielima bio i Salim-efendija; on bi nekuda izišao, te se vratio u medresu nekad prije, nekad poslije ponoća. Kad bi Salima slučajno tko god upitao, gdje je bio, on bi ozbiljno dočekao, da je bio sad kod jednoga hodže, sad kod drugoga.

Napokon je pak ljeti bilo u medresi zabavno. Po danu ne — jer tad bi se softe razišle većinom po kahvama, u ašikovanja i druge hodnje ili bi u svojim sobama spavali, ali bi za to svako veče bila zabava i igara, da je milota. Adilu se je osobito svidjalo, kad bi

se igrali jahanja, jahe, gdje jedan drugoga mora nositi. Tu je tek bilo buke i smieha.

X.

Osam je prvih mjeseci tako prošlo, što je Adil došao u Hanikah-medresu. A onda se primaklo vrijeme dugih praznika, i on pošao doma. Bilo je veselja i plača, kad se je grlio sa svojom materom i sestrom.

— Sine moj! — bile su jedine prve rieči, kojima ga je mati dočekala i ogrlila.

Orosiše ga materine suze — i jedva joj se Adil iztrže iz zagrljaja. I njega se to dirnulo — kao da se je raztapao, a u njemu sve podrhtavalo i nagonilo mu sve blaženi, upravo djetinji smiešak na usta, našav se oči u oči svomu ocu Jusuf-agi, materi i mladjahnoj sestri Gjenki. Sve ga veselilo — pa i ono široko dvo-rište, po komu je izmedju bobuljaka ponikla trava — ama sve, što mu je u pamet dozivalo ranije doba njegova života. Sve mu je to bilo milo i ugodno, sve poznato — a sve kao da ga je onako veselo, onako srdačno dočekivalo, kao i njegovi roditelji, kao i njegova Gjenka.

— De, što si se, stara, u nj zagledala? — upade Jusuf-aga, komu se je brk tresao od radosti, pa nastavi jednako veselim, zadovoljnim glasom: — Daj da sjedne, da odpočine i što založi — — tã umoran je i gladan od duga puta!

U načinu, kako su ga roditelji i sestra primili, kako li mu gledali svačim ugoditi, Adil je lasno uvidio, da je to ne samo s toga, što im je sin a k tomu jedinac, već i s toga, što je softa. Cielo vrijeme Gjenka nije skinula s njega očiju, a i materi se srdce topilo,

gledajuć sina u softinskomu odielu, komu se oko glave onako liepo savija biela ahmedija. Dobroj majci je duša virila na oči.

To je podizalo Adila, napunjavalo mu srdce i — on se sada u otčinskom domu nije osjećao kao diete, već kao odrasao čovjek, mladji drug svoga oca Jusuf-age. A kako je bio samosviestan u onom, što je, to mu je ugadjalo i činilo mu se naravnim gledajući, kako se sve troje njegovih natječe, koje će mu prije učiniti kakvu podvorbu, dokučiti mu kakvu stvar, samo da se softa ne muči. Dapače malo se radi toga od milinja ne po-inadiše. Jusuf-aga sam prvi put upitao sina, puši li, te mu smotao cigaru. A i mati mu smotala — pa se njih dvoje stalo otimati, čiju će cigaru sin prije primiti. Al on, da ne učini ni jednom ni drugom na žao, vrlo mudro rieši taj roditeljski spor: uze obje cigare, izpremetnu ih, te ne gledajuć uze jednu, izpuši ju — a za tim drugu. To je zadivilo roditelje — i već se je sutra po cijelom susjedstvu znalo i govorilo, kako je Adil-efendija Jusuf-agin, oni — majka mu sretna — što uči u Hanikah-medresi, vrlo razuman i pametan, pa da se odmah vidi, da će od njega postati alim, učenjak, kakvih malo ima!

Adil je sve na tanko morao materi pripoviedati, kako mu je bilo u Sarajevu, kako je u medresi živio. Nije mu dostajalo rieči, kako da se nahvali i medrese i hodže i drugova. Ali je najviše hvalio svoga druga Salim-efendiju, o komu reče, da je učevan kao i svaki najbolji hodža, kako je ozbiljan, uvijek uči. Odmah im je izpripovjedio i ono, kako je Salim-efendija pravo riešio jedno hodžino pitanje, koje nije znao u Sarajevu nitko riešiti. Nije zašutio, ni da mu je jednom kazivao u učenju, te da bi mu on uvijek bio na ruci, kad bi mu trebalo i kad bi ga zapitao.

— A neka ga, dragi mu Bog dao svako dobro!
— uzkliknu Adilova mati, slušajući pomno, što Adil pripovieda o Salim-efendiji.

— Vallahi — opuhnu i Jusuf-aga iz čibuka — drago mi je beli, što si se na nj namjerio. Primaj od njega, kako se treba vladati — a more biti, da se i ja navrnem kad u Sarajevo, i bit će mi drago, da se s njim vidim.

Na večer se okupilo veliko sielo u Jusuf-age. Brzo se pročulo da je stigao Adil-efendija, pak se odmah susjedi i prijatelji spremali, da odu na pozdrav i Jusuf-agi na radost. Sabralo se i žena, koje su s Jusuf-aginicom i Gjenkom sjedile u sobi, dok su mužkadija bili u odaji.

Tu je bilo i starijih i mlađih ljudi — i kako koji dolazi, onako Adil-efendiji nazivlje i dobrodošlicu. U vrh odaje sjeli Sulejman i Uzeir-efendije, dvie gotovo prve hodže u Mostaru. Adil je pred jednim od njih, Sulejman-efendijom, i učio. Odmah uz hodže Adil, koga u prvi mah svi oklopiše upitima, da se je jedva mogao snaći. A onda se razvilo sielo, kô sielo muško. Čas kazuje što godj samo jedan, a ostali i slušaju i razgovaraju se isti čas medju se po tiho; čas podignu svi glasom i gotovo kao da se nadtječu, čija će se bolje čuti. Već kad Adil što otvori usta, onda svi ušute, koji to vide. I hodže pripoviedaju — ali na svoj način: najprije kano da se duboko promisle, a onda odtisnu, namjestiv se važno, tresući rukama i podrhtavajući glasom, kao da se boje, da im ne bi izišla koja neuka, napinjuć se, da u svakoj rieči pokažu svoju učenost. Uz to pogleduju na Adila — valja da vide, kako se on drži i da im ne bi u čem prigovorio. Dakako — uvijek je opravdan taj oprez, ako ne će čovjek da se oda i pokaže, koliko u istinu vriedi. Nu na njihovo umirenje

i veliko zadovoljstvo Adil nije ništa prigovarao njihovim razlaganjima, već je i jednom i drugom ozbiljna lica kimao i odobravao glavom, makar što je jedan govorio posve protivno od drugoga. Valja priznati, da su hodže i zasluživale svako priznanje, jer su oni najviše nastojali mudro govoriti: i jedan i drugi sipao je sve same poslovice i obćenite izreke, jer tko ih zna više i tko je u njima spremniji, onomu je i slava veća. A Adilu, kano od slučaja, nije preostajalo, već kad i kad samo opetovati drugu polovicu kakve mudre rečenice, koju izusti Uzeir ili Sulejman-efendija — — nu za to su svi otišli odatle puni i prepuni uvjerenja, da se je Adil-efendija predivno razvio, da će jednom postati pravi alim — učenjak. Ta to su svi vidili po njegovom ozbiljnom držanju, po njegovom važnom micanju glave, po načinu, kako bi u izvjestni koji čas — dok koji hodža govori — dignuo glavu, izbacio kolute dima i za njima zazurio u šišu, razmišljavajući valjda o onoj neučenoj rečenici, koju je hodža netom izustio.

Malo po malo prestajahu hodže sipati rečenice — zaliha im se izcrpljivala, te se govor počeo kretati oko svih stvari, kako je koja komu prije pala na pamet i koji je imao pojače grlo, da se upravo njegova čuje.

Adil je ostao u Mostaru tri, četiri mjeseca, gdje su ga svi najljepše pazili i što no rieč gotovo na rukama nosili. Nigdje nije propustio, a da ne bi hvalio Hanikah-medresu, a u medresi Salim-efendiju, koji ima biti učenjak, kakvih je malo danas.

XI.

Istom tamo negdje u kasnu jesen Adil se je vratio iz Mostara u Sarajevo. U Hanikah-medresi je našao sve isto, kako je i ostavio, samo još dvie tri no-

vajlije uz stare softe. Al još se svi nisu bili izkupili. Drugovi ga izčekali veselim povikom i odmah ga upitali, šta im je donio?

U svojoj sobi nadje Salim-efendiju, koji se je bio izvalio nauznak.

Adil ga pozdravi.

— O, zar i ti? — začudi se Salim-efendija nenadanom povratku Adilovu.

— A evo . . .

— Pa tako hitro? A predavanja još nisu počela! — zaveza Salim-efendija.

Adil spusti svoj kovčežić, koji je nosio u ruci, sjede i metnu ga preda se. Poče odključavati.

— Imam nešto, efendum — —

Salim-efendija je na to samo prekrenuo očima prama Adilu.

— Evo, efendum, na! — izvadi Adil zavežanj iz kovčežića. Ovo su ti poslali moj otac i mati, . . . i selam su ti — a tu se Adil malo zacrveni — da me . . .

— Da te pazim, da učiš dobro, a? — izpravi se softa.

— Jest! — izmuca Adil.

Stari softa pomno primi zavežanj i odmota ga. Bilo tu nekoliko komada šipaka, dvie tri sladke gurabije i velika, zlatom vezena čevra.

— Sve mi ovo šalju? priupita softa iznenadjen tim, pregledavajući darove. — Pa šta ovo? — opet nastavi, razgledavajući čevru — a, a tko je ovo ovako liepo navezao?

— Moja sestra!

— Jah, ja — biva imaš i sestru?

— I malog brata.

Sad se tek otvori dar govora Salimu, kako nikada dosada. Gledajući čas darove, čas Adila, po nekoliko je puta mladića upitao, kako mu je otac, pa „valide hanuma,“ tako je on prozvao Adilovu mater, da izkaže što višu čast — te jesu li mu se obveselili — — i hiljadu sličnih stvari. Adil se čisto iznenadio slušajući i gledajući, kako je njegov stari drug promienio narav te od jednom postao prijazan i razgovoran. Adil mu je odgovarao na sve njegove upite: kako se je zabavljao, šta je radio u Mostaru, odkuda njegovi roditelji znadu za nj, jer da im je on o njemu kazivao i mnogo još toga.

— Eh, ja — šta ćeš! — opazi Salim, kad mu Adil na tanko pripovjedi, kako mu je slavu pronio po Mostaru. — Ako si kazao samo onoliko, koliko je istina — pa sve jedno . . . Kad se spomenem Carigrada i onoga učenja onamo! A beli ću ti prikazivati — a i valja — jer nitko se nije naučan rodio . . . šta ćeš, i meni su drugi kazivali, dok se nisam naučio . . .

Još istoga dana Adil je potražio svoje drugove. Doduše, imao je nekim otčevim znancima i hodžama izručiti pozdrave i odneti šipke i suhe smokve, što ih je za njih ponio iz Mostara, nu to je ostavio za drugi dan. Nije se nekako usmjeljivao u te pohode. Našavši se sa svojim drugovima, oni ga još više uza se privezaše. Nakon duljega vremena, što se ne vidješe, njihov je sastanak bio veseliji i objestniji. Dva tri prva dana nisu se ni razstajali, već hodali gradom, zalazili u kahve — a jedva u noći kasno svaki bi se razbježio u svoju sobu.

Adil je bio radostan i ponosan: sviestan je bio svoje vrijednosti, tim više, što je evo nastala i druga godina, kako uči u medresi. Hodajući sarajevskim uli-

cama, držao je ruke malo razstavljeno niza se, mahao njima, a družba se oko njega napuhavala i uvijala, čineći čas manje, čas više krugove. Gdje su znali da ima koja djevojka, ustavili bi se na tren, da se uzmognu ogledati po vratima i prozorima, a onda bi pošli dalje, čineći razne opazke, koje su bile više neotesane, proste, surove, nego li fine, uljudne i duhovite. Adil je držao, da to tako mora biti, pak da je i po nj lijepo, da se u takove šale mieša, kad je već evo drugu godinu u medresi. Od drugova je čuo, da mlade djevojke uzdišu za softama i ahmedijama — i njemu je to ugadjalo, pak se gotovo i više nego ostali ogledivao po prozorima, očekujući da će za demirima zapaziti kakvo mlado mило lice, koje samo očekuje svoga softu, koga će sudbina nanieti. Srdce mu se prelievalo veseljem, u njemu se radjale vruće, nejasne želje, čežnje

Već kad dodje u svoju sobicu na večer, razhladi ga osbiljni pogled Salim-efendije.

— A gdje si ti evo tri četiri dana?

Adil mu ništa ne odgovori, već šuteći sjede u kut.

— Zar ti misliš tako? — nastavi Salim. — Ja to ne mogu trpiti! I stariji sam od tebe — pa ti mogu reći a i to još: zar ti ne znaš, kako su te tvoj otac i valide hanuma meni preporučili?

— Znam! — izusti Adil.

— E pa dobro! Što se onda imaš s kim mu drago bilo potucati? Prodji se ti mladjarije — evo, zajedno ćeš sa mnom, i ne treba ti više

Mladić je šutio i slušao — i činilo mu se, da je zbilja pogriješio.

— Eto vidiš, kako radiš A jesi li raznio one stvari, što si ih donio sa sobom, da ih ljudima razdaš?

— Nisam! zastidi se Adil.

— Znam, da nisi Stoga ćeš sutra sa mnom — ja ću te voditi, sa mnom ćeš ići, da uradiš, što su ti ljudi rekli Ti misliš tako?

Adilu je bilo u istinu žao, što je to bio posvema zaboravio i uvidio je, da je Salim zbilja čovjek, koji se za nj brine i koji se počimlje oko njega skrbiti. Sutra dan su obojica sa darovima izišli iz medrese i pohodili ljude, koje je Adil morao pohoditi. Svagdje je Salim u razgovoru znao iztaknuti, kako mu je Adila preporučio njegov otac, a svaki je onda Adilu prikrčio, da sluša Salim-efendiju, jer da će mu to valjati i da ih je malo, kojima se je pružila takova sreća kao njemu, Adilu

Stari softa počeo još više paziti Adila, koji se nije bez Salima nigdje usudjivao ići. Iz početka je mladića to činilo plašljivim, nu malo po malo otvarao se, Salim bivao sve susretljiviji prama njemu, i od toga se izlegla navika, da jedan s drugim što više obći I sprijetlije se uzko, da se skoro nisu ni dielili. Malo po malo Salim se je iz razgovora s Adilom uputio u tomu, kako mu otac doma stoji i šta ima, te mu je Adilova kuća već bila tako poznata, kao da je u njoj boravio. A Adil pak — kako je to u naravi mladića — bio je sretan, što se jedini upravo on može tako prijateljititi sa puno starijim drugom, koji mu je u neku ruku postao i odgojiteljem, te koga je u svemu slipeo sliedio. Od tada se sve manje družio sa drugim softama osim sa onima, koje mu je Salim opredielio i koji su bili već njegovi stari drugovi po starosti i učenju.

XII.

Odkako je Salim-efendija Adila posvema uzeo pod svoju pazku, od onda je Adilu i puno ljepše i ugodnije

bilo. Užim drugovanjem i prijateljevanjem sa Salimom nestalo je one ukočenosti, zatvorenosti, neke bojazni, koja radi štovanja obuzimlje mladjega pred starijim. Njih su dvojica živili kao stari drugovi, vršnjaci, koji su od rana djetinjstva bili jedan uz drugoga. Već Adilu je osobito to ugađjalo, što je Salim svoju naklonost prema njemu i pred drugima pokazivao i na nj se vazda pozivao, šta o kojoj stvari sudi i misli, — više se na nj pozivao, nego li na sve druge. Zajedno su hodili u šetnju, na siela, u kahve — ama svuda, gdje je Salim u obće mogao ići.

Samo na jedno mjesto Salim nje vodio Adila sa sobom; po češće bi puta Salim sam otišao, i Adilu nikada nije htio odgovoriti, kuda ide. Otišao bi nekada po podne, nekada na večer, a nekada bi samo kazao, da idje na jedno sielo i da će se tu za dugo zadržati.

Nu ipak, kad godj bi Salim tako sam otišao, ni Adilu ne bi bilo ružno u medresi. I u medresi je za dugih zimnjih večeri razbibrige i zabave, pripoviedanja i veselja. Softe se sabiru jedan drugomu na siela i ostanu zajedno do u kasno doba, do daleko iza ponoća.

Uoči jednoga petka sastalo se više softa na sielo u Mahmud-efendijinoj sobi, odmah do sobe, u kojoj su stanovali Salim i Adil. I Adil je bio tu, dok je Salim otišao na svoje sielo, kako reče, na koje nije nikada vodio Adila.

Softe se na sielu zabavljali, kako su ljepše mogli; pekli kahvu i halvu, jeli oraha, jabuka, a uz to pušili, smijali se, bockali, sve na izmjenice. A onda su i pripoviedali o svakakvim čudesima, dogodjajima neobičnim i nevjerovatnim — a s takovim uvjerenjem, kao kad bi tko priznao, da je u šumi otvorenih očiju u istinu vidio stabala. Osobito je jedan softa znao liepo pripoviedati pripoviesti o čarobnim i zamamnim ženama i djevojkama, o ukletim planinama i gradovima, o čudotvornim prste-

nima i o svemu, što podražuje i napinje ljudsku maštu, s čega se vjerujućem slušaocu kosa ježi. Da bude i promjene, udarili bi i u nadmudrivanja, u igre i doskočiće, a onda kazivali, šta tko zna o kojem softi, kuda hoda po noći i po sielima, rešetajući svakoga, što se najviše može. I o Salimu je bilo govora, a Adil je osobito napeo uši, da to čuje.

— Pa i on ima svoju djevojku kojoj idje! — reče jedan.

— A de — koji nema? Ima, bogme, svaki i do jedan, tko zna! — prihvati Mahmud.

I razgovor je počeo o djevojkama — i dugo su o njima razgovarali. Kano da je to softa najbolje razveseljivalo.

— Vallahi — reče jedan softa, komu su se za toga razgovora oči bile zasjajile — i mi bismo mogli kuda godj večeras prohodati.

— Aha — hoćemo li? — zaškilji Mahmud i pogleda po družini, upecljivo se smijući.

— Pa što ne? Liepo vrijeme, nije studeno

— A i onako smo vazda u medresi!

Svi su bili za to — njih sedam na broju.

Adil nije ni odobravao ni odbijao, već premotavao u glavi, što je čas prvo čuo, pripoviest o jednoj veoma liepoj djevojci, koja se je zagledala u mlada momka i s njim živila sama na nekakovom otoku. Dotle su softa brojili, koliko koji ima novaca, pa kad i Adila upitaše, koliko on ima, tad se tek prenu.

— Biva da idjemo? — diže se Mahmud.

Adil je bio spreman, na što i svi odluču. A kad je, prenuv se, vidio, da zbilja nakaniše ići, i on pristade. Sve kao da mu je nešto unutra govorilo: „Zašto ne bi išao? Onuda ćeš, kud i drugi!“

I zaželio je da vidi, kud se to noću hoda.

— A džube ćemo skinuti dosta nam je u hrkama, vruće je! — каза Mahmud.

— Pravo veliš! — nasmiehnu se stariji softa — pa u džubama nismo ni dosada nikad u ovo doba izlazili. Valja biti pametan

I Adil učini, što je vidio, da drugi rade. Skinu džubu, pa počeo odmotavati i ahmediju s fesa, makar da mu je ovo malo nejasno i začudno bilo.

— De, bolan, što si zinuo? — pokazao jedan softa na Adila, koji je odmatavao ahmediju, kao da hoće i neće, a kao da mu je tim htio reći: Skidaj, bolan, ne budi lud, da nas prepoznađu, da smo softi!

— A sada polako, mirno

I softi se redom odsuljaše iz sobe lako, polako, na prstima, kao miševi. Kao da su u tom bili osobito izvježbani, jer se nije čuo nikakav štopot. Surnuše preko dvorišta pa na ulicu, otvoriv najpazljivije dvorišna vrata. Poletiše niz ulicu kao bez daha, a kad su bili već prilično odmaknuli, uzeše se natezati, natjerivati, jedan drugoga bockati, prasnuv u smieh na koju šalu. Adil bi se na te šale zarumenio do vrh ušiju, nu ne toliko kao iz početka: već se je počeo privikavati na softinski život. Išao je s ostalima ne znajući kuda, tako, kao da nije bilo u njegovoj volji, da se otme iz njihova društva, već kao da je bio posvema podvrgnut njihovoj vlasti. Dva tri put ga je osokolio Mahmud, koji je bio od njega za godinu dana u medresi stariji i čije mu je društvo Salim preporučio.

Softi su skakali ulicama i onuda prolazili, kuda Adila još nije bilo. Napokon izbiju na široku, dugu ulicu, na koju je padalo u noć svjetlo s prozora, kojom su se razliicali glasovi svirke i pjesama. Adil se je

čudio i čudeći se stupao za ostalima — tako, da za pravo nije ni znao, kako se je od jednom našao s društinom u sobi punoj dima, zagušljivosti i vike.

Sa sred stropa oveća svieća razsvjetljivala sobu. U vrhu cigani svirali na gusle i pjevali, a naokolo uza stolice posjedali razni stariji i mlađi ljudi. Na njima se je vidilo, da su domaći, ali su bili nepoznati. Uza njih nekakve ženske, mlađe i starije djevojke, u domaćoj nošnji, a gdjevoja i u francezkoj, te se okreću, smiju, javljaju ovomu i onomu, kao u pomami potežući sad jednoga za kitu na fesu ili milujući drugoga po licu. Za njima se mužkarci dobacuju svakojakim riečma — i Adil se je mogao zakleti, da se nije mogao sjetiti, da li je ikada gdje vidio takovo sielo, gdje bi bili izmješani takovi ljudi i momci, da bi se gdje u tolikom broju našle i turkinje i vlahinje, kojima je svaki od mužkaraca znao ime. Nekada svi skupa uhvate glas pjesme sa ciganskom svirkom, a nekada se razstave, te jedni u polagani ili glasni razgovor, a drugi u smieh, buku, razpuštenu obiest.

Kad u sobu unidjoše i softi bez ahmedija i hrka, neki se u naokolo sobe, koji ih odmah spetiše, nasmi-jaše glasno, kao da su prepoznali, da su to softi, što se kriju po noći. Djevojke ih saletiše — i kad posjedade za stol, narediše piva. Adil se nije mogao snaći — pa nije mogao ni razumjeti onoga podrugljivoga smieha, koji je dopirao do softa. A softi su se šalili, smijali, pili pivu — dok ju Adil nije htio ni pogledati. Stidio se je kao djevojčice, jer ga još nije bivalo po gostionama, a pogotovo nije nikada piva ni okusio. Smetao mu onaj dim, gušio ga, al su ga softi tješili, da će se i tomu priučiti. Nu da mu pokažu, kako se brinu za nj, odluču da će poći u drugu sobu, gdje bi imao biti

ugodniji i čistiji uzduh. Prolazeći tamo, vidio je pred sobom razne slike, čuo je razuzdan ženski smieh, a mjesto u sobu, ispade on na dvorište, da se razhladi i nadiše u čistom uzduhu. Videć pak malo odskrinuta vrata u dvorištu, jurnu na ulicu, na kojoj se nadje sam.

Odlahnulo mu, našav se na dvoru. Dugo nije znao, kuda da krene, na koju bi stranu. Tu na vlažnom sniegu sjeti se toga novoga siela, tih nevidjenih dosada osoba i umalo što od srдца ne požali, što se nije mogao strpiti i s drugima čekati, pa da zajedno podju. Osjećajući hladovinu noći i drhtureći u hrki, nešto bi njim potreslo, kad bi mu se ponovila pred očima koja od netom vidjenih slika, cilik ciganskih gusala, glasno pjevanje i hihotanje djevojaka

— Adile! — baci mu netko ruku na rame.

A on se strese kao od straha.

— Tko je?

— Šta radiš tu, šta si se skamenio? Što ne idješ unutra?

Bio je Mahmud, koji ga je izišao tražiti.

— Da ti se nije što smučilo? . . . Hajde unutra!

— Ne ću — ne mogu — — zagušljivo je, ne mogu tamo sjediti

Mahmud se nasmija.

— Ja šta ćeš?

— Idjem doma

Mahmud ga je uzalud od toga odgovarao, te mu napokon ne preosta drugo, već da Adilu po prilici kaže, kuda će natrag do medrese. Prikriča mu, da polagano ulazi, da ne zatvara vrata

— Bože, prosti! — nasmijaše se softa, kad se Mahmud vrati i pripovjedi, šta je bilo. — Diete dozvat će se pameti!

A Adil je jurio, letio, kao da je za njim potjera. Išao je ravno, ravno po kalu i sniegu, ne uginjući se, ne pazeći, gdje će stati. Sve ulice prazne i puste, a i svieće gotovo sve potrnule. Bilo je daleko iza ponoća. Adil je gazio ne osvrćući se, ne osjećajući studeni, ne pazeći, dokle je došao, kad se od jednom zaustavi. Srsi ga prodjoše, pomisliv da će sada već doma zateći Salim-efendiju — pa šta će mu on reći, kud je vrljao do to doba noći?

Gotovo i ne dišući unidje u svoju sobicu, u kojoj je bilo posvema mračno, te nije mogao ni vidjeti, da li je Salim-efendija već doma. Tek po glasnu hrkanju pogodio je, da je i stari softa tu. Sve u strahu, da ga ne probudi, što je mogao tiše leže — ali dugo ne usnu: nemir ga je neki obvladao, a k tomu ga mučile žestoke misli i želje, jer mu se tek sada razžalilo, što je onako naglo ostavio drugove u onom zabavnom društvu

I stenjao je u svomu logu

XIII.

A kad se je sutri dan probudio, nije mogao svomu starijemu drugu pogledati u oči, koje su bile kao mutne i podbuhle.

— Gdje si bio noćas — kad si došao? — tako ga je Salim odmah upitao, dok se je probudio.

Adil se smeo i nije znao, šta da odgovori. Napokon se doumi, da mu odvrati, kako je s drugovima bio negdje na sielu, u poznatoj kući.

Salim mu na to ništa ne reče — i mladi softa bijaše veseo, što je tako to izpitivanje svršilo. A to je bilo ne toliko s toga, što bi se bojao Salimu sve otvo-

reno kazati, već što je bio nemoćan u obće od te noći, da s njim otvoreno razgovara i da mu otvoreno pogleda u oči. I od tada Adil počeo bliediti u licu i kano da je zaželio samoću i samotovanje: promienio se u malo vremena puno, puno. Te promjene na Adilu lako su se opažale, pak kad je nekoliko mjeseci kasnije pohađio svoje roditelje, i mati i otac obletiše ga pitanjima, šta mu je, da nije bio bolestan, da li mu je što uztrebalo. Adil ih je mirio, da mu je najbolje, što može poželiti — a da pri tom nije ni pomislio na one poroke, u kojima eto živi on i gotovo većina njegovih drugova....

I za svoga kratka boravka u rodjenoj kući, pa i kasnije u Sarajevu, nastavio je Adil živiti istim onim načinom, kako je počeo do pred ni podpunu godinu dana. Kao da se je bojao društva i svijeta, a misli nije mogao nikada usredotočiti, pa da što razmišlja sam po sebi. Došao je u dobu preloma života, kada od mladića postaje čovjek mlada, krepka duha, zanosnih misli i osnova, kada mu se svijet počme u istinu pričinjavati davno opredieljenom hrvaonicom, gdje svaki mora pokazati svoju snagu i moć, da ostavi za sobom neke vidne tragove svojih nastojanja, mišljenja, djelovanja. Ali u Adilu to nije učinilo onu promjenu na bolje, — to doba razvoja je djelovalo na nj kao gotovo i na sve njegove drugove softe, kao na sve one, koji ne rade ne samo fizično, već niti duševno. On je nekada, u mladjoj dobi — jer živahne naravi — morao vazda nekuda, da vidi što novo, da što čuje — a ta ga želja nije sada vukla. Još je išao medju svijet, jer i od prije zna, da ima ljudi, ali kakvi su ti ljudi, kakav je svijet oko tih ljudi, to njega nije ni malo zanimalo, to sve za nj nije imalo nikakve važnosti. Mal a malo on je od nekadašnjega

živahnoga mladića postajao sumrtav, nehajan momak, koji je bez života i zanimanja gledao u svijet oko sebe kao i ostali njegovi drugovi. To možda dolazi od tuda, jer njihov život u medresama nema nikakvih većih pobuda — jer je suština tomu životu puka formalnost, da živu tu na okupu u jednom zavodu — — i ništa više. Pa kad oni vide, da im je čitav zadatak samo takov zadružan život, počimlju se sljubljavati s uvjerenjem i osvjedochenjem, da im je taj bezposleni život jedina dužnost. Druge dužnosti kao da i ne postoje...

Tako se je Adil razvijao — a tako se i svi razvijaju. I one prvašnje želje, da što nauči, nestajalo je u njemu. Sarf nije više imao za nj privlačiva čara, kao nekada. Uvijek jedna te ista stvar bez promjene — ta mora da dosadi. Kad kada bi uzeo preda se svoj Sarf — ali u njemu ne bi ni lista napried prevrnuo više od onoga, gdje hodža „tumači“. A tim je on pred samim sobom bio na čistu, da posvema savjestno vrši svoju dužnost. Drugih dužnosti nema, već točno klanjati, kad kada iz jutra, ili ako ga volja redovito po jedan sat na dan ići hodži na „tumačenje“, u podne i na večer otići u Imaret po svoje jelo — i to mu je sve. S dana u dan tako mu je, odkad je u medresi, jedan dan posvema sličan drugomu, bez promjene, bez ikakvih duševnih zahtjeva, vazda uz iste drugove, koji isto tako zakržljuju — i donapokon kroz godine i godine isti i jedini listovi tanahnoga Sarfa, koji uči za to, jer mu se je reklo, da se to uči, bez ikakva smjela očekivanja, da će naučiti arabski jezik. Ni hodža mu nije to rekao niti se je sjetio reći, nemajuć kad tumačeći o izvanstvjetnim abstraktnim pojmovima, koje Adil nije mogao naći u svojoj arabskoj gramatici. Tako mu je napokon i za nju volja ohladnila, pak bi ju držao na krilu ili se nad

njom u velikoj sobi, gdje hodža predaje, izvalio za to, jer je to bio običaj.

Ni u očima njegovim ni na licu ni u kretnjama nije bilo vidjeti onoga života, za koji kažu da je odraz nekoga nutarnjega, duševnoga života. S vremenom se od živahna mladića preobrazio u nehajnu masu i svrstao se u niz onih naših ljudi, koji vanjski svijet osjećaju tako i za to, jer ga mogu prstom dodirnuti, što mogu opaziti, da im je studeno ili vruće i što mogu pogoditi, kad su gladni i žedni — dalje ništa. U toliko su oni samo u dodiru s vanjskim svijetom, koji za njih i nema drugoga kakva značenja, a ako bi slučajno — što bi za pravo bilo nemoguće — ikada pomislili i sami sebe upitali, za što su na svijetu, to bi oni sa svetim mirom nehaja odgovorili, da su na svijetu jedino za to, da sobom izpune onaj suvišni prostor, koji zapremaju. A kako ga izpunjuju, da li nisu možda i oni sami preveć suvišni na onom istom suvišnom prostoru — to nit je njihova briga niti kane o tomu bilo kad razmišljati.

Ni Adil nije imao pobuda, da se promišljava i izpituje, šta mu je raditi i kako. Najmirniji bi pače i najzadovoljniji bio, kad bi se izvalio u svojoj sobici naznak ili malo na stranu, da bi mogao sate i sate gledati svoju hrku, koja bi virila izpod njega, ili šare na iztrošenu sagu, ili zuriti kroz zadušljiv uzduh svoje sobice — ili najviše pogledati kroz prozor, kad bi ga iz toga vječnoga bezsmislenoga mirovanja probudili i zabunili čiji koraci po dvorištu. Tako se je on kroz dvie tri godine svoga boravka u medresi razvio, izjednačio s ostalima. Nikakva ga pojava nije zanimala — njemu je dapače i to bilo posve nevažno i naravno, kad bi gledao, kako softe peru sami svoje rublje, kako ga razgrću, da se suši...

XIV.

I što više dani prolazili, tako mu se i Salim-efendija — onaj isti, pred kojim je od velika štovanja iz početka gotovo strepio — postajao sve više posvema običnim čovjekom, kako što su i svi u njegovoj najbližoj okolini. Vidio ga je u svim gotovo prilikama života — i on je prama njemu postajao sve smjeliji i sigurniji. Već što je više opadala ta čarobna krinka, tako je medju obojicom rastlo jače međusobno pouzdanje — — dok oni ne postase prijatelji u svemu jednaki, koje su samo različite godine razstavljale. U ostalom i u Adila poraslo nešto bradice, a iznad usta mu se svila dva liepo razvijena bića brčića. Uza sve to prijateljivanje ipak je jedan prama drugomu bio zatvorena srca, te nijedan nije imao ni odvažnosti a ni nakane, da se drugomu izpovjedi posvema, da mu razgali svoju nutrinu: njihovo prijateljivanje bilo je do neke granice — a preko nje što je išlo, to je bilo zatvoreno, zaključano. Svaki je imao po nešto kriti: Adil kako i Salim.

Tek puki, sliepi slučaj učinio je, da se njih dva i preko svoje volje jedan drugomu razkrije.

To je bilo u predvečerje nekoga jesenjega dana. Pred noć i Salim-efendija kao i ostali softe pošao na vodoskok u dvorištu Begove džamije, da uzme abdest. Bilo je prilično pohladno — i softe su gledali da što brže uzmu abdest. Nu Salim zagrcne rukave polagano, polagano se umiva i sve pogleduje na ulicu. Gotovo da se trese od studeni — a on sve jedno stoji i umiva se hladnom vodom. Gotovo vas se svijet sgrnuo već u džamiju — dok se on još polieva i razgleduje. Upravo je ulicom prolazilo i ženskinja, sada po dvie, po tri, pak opet naponase po jedna i jedna. Tarući se čevrom Salim

stade na dvorištna vrata i dobro promatraše svaku osobu, koja bi prolazila.

— Aha — eto je! — sam kliknu u sebi, zapaziv zdravu, mladu djevojku, koja je išla sama.

Ženska je i njega primietila i sa sred ulice skrenu uza zid džamijskoga dvorišta. Stupala je polaganije i — tobože gledajući preda se — smiešila se prama Salimu. Kad je djevojka bila uzko pred Salimom, reče joj on nešto potihlo, a ona isto tako odvratila, i ne gledajući ga. Na njezine riječi Salim podje za njom i zaustavi se s njom u blizoj uzahnoj uličici.

Kad se je vraćao, da i on ode u džamiju, sretnu se sa Adilom na dvorištnim vratima.

— Šta je to, Salim-efendija?

Salim se trznu, iznenadi. Kao da mu je bilo neugodno, što ga je itko opazio s djevojkom.

— Pa vidio sam ja — nemoj mi se kriti!

— Drugi put! — reče Salim i žurno ode u džamiju.

Na večer je Adil očekivao doma Salima, ali ga nije dugo bilo. Došao je tek negdje pred ponoći. Skunio se, kada ga Adil dočeka s nekim čudnim podsmiehom.

— A šta je to s tobom, Salime? — priupita ga Adil, koji već nije strepio pred ugledom svoga starijega druga.

Salim mu ne htjede odmah da odgovori, a i nije bio voljan da mu ista rekne.

— Pa ne krij — sve sam ja vidio!

Salim nije htio, da Adila čim bilo ozlovolji — jer se je bojao, da ga ne prokaže. Ta bojazan jedina među softama sili ih, da se bar donekle jedan drugomu otkrije.

Tako i Salim morade pripoviedati Adilu, što ga je pitao o onoj djevojci. To je bila njegova najnovija znаница, mlada djevojka, okretna, živahna, punana i ru-

mena kao krv. Ime joj Jelka. Vesela i vragoljasta djevojka, koja je već za rana bila pošla u duhansku tvornicu, da što zaradi, jer je bila velika sirotinja, kakve je kod nas na svakom koraku. Jelka je još od svoje trinaeste godine išla u tvornicu. Za čudo — nije joj hudio onaj zagušljivi zadah duhana u tvornici: zdrava sastava ostala je sve isto puna i rumena, dok je običnije, da takove djevojke — moguće i radi preveć oskudna života — opanu i požute, kao što je limun žut. A to nije ni čudno, kad s dana u dan od rana jutra do mrkle noći moraju raditi uz mali odmor o podne u onim zagušnim prostorijama. Ako se je Jelka od svojih drugarica razlikovala u tomu, što je svedjer ostala liepo rumena i puna, u ostalom svemu bila je kao i one. Onaj slobodan život djevojaka među sobom u tvornici, pa razna gospoda, zamamljivanja, namigivanja, obui-manja i štipanja tek onako uz put, mimohodno — to je sve djelovalo i na Jelku, te je i ona poput drugih postala vrlo smjela i odvažna, svaka ju rieč ni pogled ne bi smučivao. Salim se upoznao s njom na ulici, a s njom se razgovarao na njezinim vratima na večer — a kad bi se dogodilo, da će biti sama doma, onda ju je i tu pohodio. Jelkina je naime mati dvorila i služila po kućama, takodjer da što privriedi, pa nekad se dogodi, te je nema čitavu večer.

Salim je pripoviedao Adilu, kako se je prvi put s Jelkom sastao u nje doma — negdje se zaleti i zaboravi, te mu reci i više, nego što je kanio — a Adil sluša pazljivo svaku rieč, motri svaki kret njegovih ruku, dok su mu se uz to oči kriesile i sjale pohlepno, požudno.

— Ali kako ti možeš do toga doći? — udivljen upita Salima. — Ja ne razumijem —

— Lako, posve lako! — primi Salim — i da mu to dokaže, poče mu pripoviedati slične svoje doživljaje iz ranijih godina.

Već je veoma kasno bilo, a njih su se dvojica još i izpod jorgana razgovarala.

— Pa ti još nisi — — imao ovako što kao ja?

— Nisam.

— U što živiš? Gledaj da ti uzalud ne prolazi vrijeme! — pouči ga Salim, pokrivajuć se jorganom po glavi.

XV.

I nehote se je Salim tu večer sjetio svoga čitavoga dotadanjega života, probudio te svoje uspomene, što ga je izazvao Adil i nekako nehote prisilio, da mu sam od sebe pripovieda samo po gdje koji doživljaj iz ranije dobi. Riedko kad bi se Salim spomenuo proživljenih dana, a kad bi se i to dogodilo, on je ostajao miran, neuznemiren, te ga se ne bi nijedna uspomena kosnula. Naprotiv, njemu je ugodjalo, sjećajuć se — makar i u riedko — prošlih doživljaja, a ugodjalo mu je samo dvoje: kad bi se sjetio, gdje je kada koje liepo žensko vidio i gdje je i kada najljepše jeo. Sve ostalo u njegovu vlastitu životu za nj nije imalo nikakova značevanja, nikakve važnosti. Za te stvari on bio nehanjan, te mu ni mrvičak srama ni kajanja pred samim sobom ne bi moglo izbiti na lice radi uzalud dosada potrošenih godina i života.

A je li on mogao sam sebi za sve ono, što je dosada uradio i proživio, dati račun i zaključiti, što je dobro, a što je zlo bilo?

Kao momče i on je unišao u medresu, razstavivši se tako za mnogo i mnogo godina sa svojim rodnim

mjestom u Bosni. I on je živio u medresi, kao i drugi: prepušten sam sebi, gotovo bez ikakova nadzora. Onda ode u Carigrad, gdje je ostao nekoliko godina, živući od onoga, što bi po turskom carstvu izprosio preko ramazana, obilazeć mjesta i krajeve, moleć se Bogu i „propoviedajuć“. Takov način života pružio mu je prigode, da doživi više zla i oskudievanja i ponižavanja, nego li dobra. Nu to ga ipak nije dovelo do razmišljanja, da li je takova uredba dobra, i da li takov odgoj softa odgovara ne samo ovomu vremenu, već u obće svojoj svrsi. Jedno je samo iz toga svega naučio: da otvrdne srcem te bezobzirno gleda, gdje bi mogao što za se dobiti, da i opet ne bi oskudievao. To je bio vrhovni razlog njegovu životu — i za ništa i nikoga drugoga nije se brinuio. Jer mu je preveć nesnosan bio život u Carigradu, došao u Sarajevo u medresu, i ne pomišljajuć na to, kad bi se imao i s njom razstati i da postane svojim čovjekom. Sve je prepustio sliepom slučaju, kao što mu se je slučajnim činilo to, što je u obće došao u medresu, u kojoj niti je duha oplemenio niti zvanja stekao. Čitavo njegovo znanje bilo je sredovječno jezično cjepidlačenje iz arabske gramatike, što ubija i skućuje duh. Što je u nas skućeni duh, zaustavljeno mišljenje — moguće da to dolazi od prevelika takova cjepidlačenja. U medresama je jezikoslovje glavna znanost, a gdje god uza nj druge nauke niže stoje, tamo je — vele — zastoj u svemu drugomu.

Samo nekoliko puta Salim se je upitao: „A kuda iz medrese?“ Nu jer mu mišljenje nije bilo ugodno, na svu silu uvijek je htio takove neugodne upite, koji se sami od sebe stavljaju, zaboraviti, izbrisati iz pameti i sjećanja. Dosta mu je bilo što ima za danas šta izjesti, popiti, gdje spavati — a ako se što ljepše i ugodnije

pruži — — on će to objeručke prigriliti. Glavno je, da čovjek udovolji svomu prirodjenomu nagnuću, da što udobnije živi, a što manje radi i misli.

Takav, kakav se je tečajem vremena odgojio, Salim se je pokazivao svagdje, ali tako, da je vješto prikrivao svoju pravu narav i hinio dobrotu, znanje, dostojanstvo samoga sebe. To mu je hinjenje bila krinka, da svagdje i svakom sgodom što ljepše, bolje i po se unosnije prodje. Tu krinku nije skinuo ni pred Adilom, s kojim je bio prijatelj samo u toliko, što se je više s njim razgovarao nego s drugima. Prama Adilu se je pričinjavao iskreniji, pouzdaniji, jer je pomišljao, da bi mu to moglo nekada koristiti. Radi svoga koristoljublja htio je steći Adilovu privrženost — dok mu je do sama Adila u istinu bilo stalo koliko i do lanjskoga sniega.

Izprva mu je bilo glavno, da pred Adilom čuva svoj ugled, da se pred njim pokazuje, kakav nije i što ne vriedi. To mu je pred mladićem, još plašljivim, išlo lako, al predugo nije trajalo. Puki slučaj, što ga je Adil vidio, gdje se razgovara s Jelkom, predusreo ga u tom pretvaranju, pa jer je htio, da po što po to sačuva Adilovu privrženost, odabrao je drugi način, kako da ugadja Adilu.

A to je on morao — kako je mislio — jer je iz razgovora sa svojim mladim drugom znao, kako stoji Adilov otac i kako uživa veliki ugled među svojim sugradjanima.

XVI.

Adil se od one večeri, kad mu je Salim priznao i odkrio svoje drugovanje s Jelkom, uzvrtio i uznemirio. Gdjekad bi po čitav dan otišao iz medrese, a da nitko ne zna kuda, a kad kad eto ga opet da sate i sate

presjedi u svojoj sobi. Osjećao je, da mu nešto manjka, želio je, čeznuo — a u njemu kao da je vrilo i ključalo.

Salim je za to imao dobre oči, pak je upitao mladjega druga, šta mu je, šta se je uzmučio.

Koliko god Adil u kasnije vrijeme bijaše postao smjelijim, ipak mu nije odmah jasno odgovorio.

— Pak što ne bi meni rekao kao prijatelju i bratu?

I opet Adil ne odgovori odmah, već tek kad ga Salim ponovno upita, počje zatezajući i sapinjući:

— Znaš — ne mogu da se domislim, kako drugi, kako eto na priliku ti, mogu naći tako djevojku...

Salim se od srdeca nasmija Adilovu odgovoru.

— I to ti je sva muka? Prodji se — ništa ti lakše nego to! Pa ti još ne znaš?

Adil mahnu glavom, da ne zna — a pri tom se zacrvni; bilo mu je i teško i zao, što je toliko zaostao.

— U što si onda živio? Ništa — ništa — — ja ću to s tobom urediti — — bit će lako...

Salim je htio, da mu udovolji, da mu put pokaže, a Adil jedva očekivao, da vidi, što će to biti...

Jednoga petka — u proljeće — reći će Salim mladjemu softi:

— Danas ću te odvesti jednoj djevojci — ama da je vidiš! — i pri tom skupljenim ustnicama cmoknu tri prsta ruke, kao kad tko hoće da se pohvali, kako je bila liepa jestvina, što ju je jeo. — Ali u pamet — drži se, kako treba — — budi pametan! — priкриči mu Salim.

Adil je cvao od radosti. U njegovim mu je očima Salim bio kao ni jedan drugi čovjek i prijatelj — — i da je bilo u njegovoj vlasti, da ga pozlati, on bi to učinio radije nego Bog znaj što drugo, a kad su po podne pošli, on bi ga od milinja bio ogrlio i poljubio.

— Znaj — kojoj sada idjemo — — ime joj je Hasiba — — i poznam ju ... Bio sam s njome i kazivao joj za te ...

— Šta, šta? — željno upita Adil.

— Onako u razgovoru — da imam prijatelja i — eto tako — — vidjet ćeš! Rekao sam joj, da ću te dovesti — a ti gledaj, kako ćeš se držati ...

Kad je Salim mladjega druga softu izveo na Kovače u malu uličicu pred Hasibina vrata — to je Adilu bilo, kao da ga je prvi put uveo u svijet, u život.

U uličici nije bilo nikoga: sirotna i pusta. Salim pokuca halkom na vratima. Samo tren oka — i za vratima je bila djevojka.

— Hasiba — evo sam ti ga doveo — — znaš, dobar mušterija!

Adil je stajao malo podalje i nije čuo, šta je Salim rekao.

I poče razgovor, običan, jednostavan, kako se običajno nadmudruju momci i djevojke.

U Adila srdce tuklo i riedko kad bi se odvažio, da koju rekne. Al za to je Salim nastojao, da zabavlja djevojku.

Vraćajući se nakon jedno dva sata, Salim, kao da se predomisli, obrnu se Adilu i ozbiljno mu reče:

— Znaš — ovo ti je vrijedna djevojka — — vidjet ćeš. Rekla mi je, da joj se plaho svidjaš!

— Zbilja? — upita ga Adil čudnim, rek bi žednim, željnim pogledom.

XVII.

Adil već od prva puta kao da je bio privezan uz Hasibu. Plamtio je od želje, da joj što prije i opet ode. A to je bilo i posve shvatljivo, jer je to zdravu, raz-

vijenu mladiću prvi put bilo, što se je kao momak, mladić sastao s djevojkom. Sada u njega drugih misli nije bilo, do Hasibe: ona mu vazda pred očima. Uputio se on, da joj sam redovno idje na vrata — i petka nije bilo, kad ne bi bio s njom. Gdje kad se dogodi, te joj otidji i u druge dane.

I Salim je u njemu podpaljivao tu želju za Hasibom, pomalo, vješto. Nekad bi hvalio njezinu ljepotu, nekad njezinu narav, kakve on nije nalazio kod drugih djevojaka.

— I, brate, što ti je kod nje — ama eto — — čovjeku je, kao da je sa svojim od mladosti drugom!

I to je dražkalo Adila, da još više misli na Hasibu, da idje k njoj — a kad bi bio u njezinoj blizini, osjećao bi njezin zadah, koji ga je zagrijavao, njezinu blizinu, njezinu jedrinu, radi koje bi uzplamtio, da bi mu u glavu krv navrla, da bi ga počelo u sljepočicama stiskavati, i — ne razgovaravši nikad do tada s djevojkama — uzplahirio bi se, da bi lako mogao odjurnuti ono krilo vrata, koje ga je razstavljalo od Hasibe. Idući k njoj, hrlio bi, kao da ga tjera neka tajna sila, da se sav razplamti, kad se nadje njoj lice u lice.

Hasiba je bila iz sirotnije kuće. Otac joj priprost čovjek — nekad u agā bio spahija, kao spahija nešto prištedio, i sada se nekako trpio i mučio u miru. Nekako je ipak mogao učinit, da sastavi kraj s krajem i prehrani obitelj, — u sve tri glave — koja je nekada bila vikla ljepšemu, gospodskijemu životu. Otac joj Vejsil bio vrlo priprost čovjek, dočim joj je mati htjela pokazivati neki ponos i oholiju, što joj nije najljepše pristajalo. Obično je čovjek smiešan, kad se hoće oholiti. Vejsilova žena je najsmješnija onda, kad joj tko čovjeku kaže samo Vejsil, a ne nadoda i „aga“: tada se uzbjesni, stisne i raztanji ustnice, uzgor pogleda:

— Ne luduj — šta Vejsil, kakav Vejsil? Ja znam, da je ovdje samo Vejsil-aga! Vejsila ne znam!

Htjela je na svaki način da bude gospodarasta — i s toga je tražila društvo žena u boljim kućama. Tako je gotovo uvijek bivalo svakuda u pohodima — — a imala je gdje i ići, jer je imala sgođe da se s mnogima upozna po kući, gdje joj je čovjek bio namješten.

Osobito se je ponosila svojom kćeri, jedinim djetetom. Po njezinu sudu Hasiba je barem u onom kraju bila najljepša od svih djevojaka, da joj ni jedna nije ni iz daleka ravna. Dakako, da je mati preveć precjenjivala ljepotu svoje kćeri. Nije bila baš kakva ljepota, al je bila zdravljem, jedrinom, punoćom pa i rastom takova, da su se požudne Adilove oči odmah na njoj zaustavile. I prsa i ruke i bokovi — to je sve izazivalo. Uz to još odvažna, otvorena narav, pak pripravnost na veselje i šalu — — to se je Adilu toli svidjelo, te je na nj djelovalo kao čarolija, da ga je sapelo kao u neke negve, iz kojih se nije mogao iztrgnuti, a koje su mu bile toli sladke, toli ugodne.

I Hasibi je Adil sve više odražavao. Sve i da nije bio softa, ona bi mu se veselila, jer osim prije Salima, nitko njoj — djevojci — bolji nije dolazio na vrata.

Tako je Adilov život udario novim tokom. Za nj nije ništa drugo postojalo, nit ga je moglo šta drugo zanimati. Posvema se odao osjećajima srca, želja — — i za ništa više nije imao očiju. Pa ni sa Mahmudom nije imao kada obćiti; kad nije uz Hasibu, Salim mu je sve. Gotovo i ne zna, šta biva u medresi, jer ako je u njoj, ne miče se nikuda iz svoje sobe. Dapače je riedkost, ako kad ode na hodžina predavanja. U medresi se nikada ništa ne dogodi, a da to odmah svi ne saznadu, jer svi hoće da izpituju, šta ima novo. Nu da

nije Mahmud sam došao i kazao, da i on ima sada novoga druga u svojoj sobi, Adil to ne bi inače ni znao. Na tu se viest Adil niti začudi, niti pokaza volje, da je što više željan znati. Pa s toga Mahmud sam nastavi pripoviedati o novajliji softi, o Ibrahimu iz Krajine, koji je došao da uči najprije mejtef u Sarajevu, te koji je — po savjetu starijih — odmah svezao ahmediju oko glave, kad će svakako biti softa.

— I sluša me — plaho sluša! — dodade Mahmud. — Valjano, poslušno momče.

XVIII.

Približavao se ramazan, koji je padao u početak ljeta. Adil je dosada o ramazanu ostajao u Sarajevu, nu sada ga pozvaše doma u Mostar, jer da su ga se uželili. To mu nije bilo drago radi Hasibe, i on se potuži Salimu, pitajući ga, šta da čini.

— A što ne bi išao? — reče mu Salim. — Nije to vjekovati. Opet ćeš amo — a ne boj se, Hasiba ti ne će odletiti . . .

— Znaš, Salime, nije mi od volje . . . ali valjalo bi da idjem. Samu mi je teško — ne bi li i ti sa mnom?

— A kako, gdje?

— Moreš tamo u medresu — a opet eno ti i u nas doma, pa dobro došao, kad god došao . . . I da ti pravo kažem, otac mi poručuje, da i ti sa mnom po-dješ, jer bi mogao na Carini hatmu u džamiji učiti, jer ove godine nemadu hafiza.

U Salima se zasjajiše oči, uozbilji se i prevuče rukom preko brade.

— E kad je tako — pa dobro — — što ne bih? Neka je sve na slavu dina! Ja za to i živim — a i

hoću vazda do smrti i preko smrti da budem pravi Turčin...

Adil je odporučio doma, da će doći za dvaestak dana skupa sa Salimom — i opet počeo živiti za Hasibū. A Salim se od toga dana nešto više primirivao doma, zavirivao u knjige — bit će se valjda utvrdjivao u svemu, da se u Mostaru pokaže znanjem, kako treba. Sad je on pače počeo Adila opominjati, neka se smiri, neka stane raditi i učiti, da se prodje dangube. On je već i hodži Atif-efendiji kazao, da će na ramazan u Mostar, da ga tamo pozivlju, gdje će im u jednoj džamiji učiti hatmu.

— Neka, neka... To i valja — demek jani — — šta ti ono htjedoh reći? ... Aha — jest, jā — ovo — — demek jani i dobro su učinili, što su baš tebe pozvali — — govorio je hodža, pomičuć obrvama.

— Nije to, hodža efendija, moja zasluga, već što sam pred tobom učio! — odbijao je Salim hodžinu hvalu.

I kad je bilo u oči polazka u Mostar, obojica i Salim i Adil, pohodiše hodžu, da se s njim pozdrave.

— E hajdete, brate, sretno vam bilo. Dobro klanjajte — i nemojte zaboravit, pred kim ste naučili! — govorio im je hodža.

Treći dan po tomu obojica su sjedila u Adila doma u Mostaru. U odaji bilo nekoliko ljudi, bližih znanaca, koji su došli na pozdrav, te dvie hodže, i razgovarali se. Svi su pazili na svaki mig i svaku riječ Salim-efendijinu, koga su svi već štovali. Adil je već prije raznio glas o njegovoj učenosti, a odmah, dok su došli, pripoviedao je i jednu sgodu, po kojoj se je vidilo, kako je Salim-efendija i veoma pobožan.

— U malo, što nismo u Konjicu zakasnili na poštu — a sve sa Salim-efendije. On nije htio proći kroz Konjic,

dok ne klanja i dok se ne pomoli na mezaru Dedage Čengića.

Kako s toga, tako i sa svega drugoga Salim je već u prvi mah ljudima ušao u volju. U držanju i ponašanju fin, u razgovoru polagan i promišljen, a k tomu i učen, jer malo što da bi rekao, gdje ne bi upleo kakvu izreku iz ėitabā, koje je učio i ėitao. I po gradu je u brzo svima upao u oči: kad bi hodao, onda bi stupao više na prste, ljuljajuć se od pasa u gornjem tielu, gledajuć preda se. A to je dobrim ljudima i „pravim Turcima“ dovoljan znak, da pohvale ėovjeka.

— Vidiš, kako je dobar i pobožan... Onako je i svetac išao... Pravi hodža, pravi Turčin! — govorili su, koji bi ga vidjeli.

A tek kad je počeo u džamiji učiti — o ramazanu, onda su svi bili gotovo kao izvan sebe. Glas mu je bio — vele — ljepši, nego i u jednoga hafiza, što su ih poznavali i ėuli u Mostaru, te s toga samo što ga na rukama nisu nosili. I muftija i kadija pa — može se reći gotovo i hodže hvalili ga i pokazivali, koliko ga ėiene i štuju. Oni ga stariji hvalili radi toga, što se je — kad bi preda njih ulazio — na pozdrav pred njima saginjao gotovo do tala, ljubio ih u ruke, pred njima šutio i potvrdjivao svaku, koju bi oni rekli, jer i vriedi kod nas za mladjega, da ėe ga stariji voliti, ako pred njima ne misli svojom glavom. Stanovao je u medresi; doduše mnogi su ga kasnije zvali k sebi u kuće, ali nije on htio, jer je volio biti skroman. Za to je svaki dan bio pozivan na mrs — iftar — sad u jednoga, sad u drugoga.

XIX.

Salim-efendiji je bilo u Mostaru kao doma, kao da se je tu rodio i odrastao. Živio je kao nikada u životu — i sve ono, što se je njemu činilo, on je držao posve naravnim radi njegova znanja, učenosti i vrlina. Kad bi se našao sam u sobici u medresi, palo bi mu na um da poželi, da ovdje ovako ostane dok je živ životom: što ljepše i udobnije nije mogao ni pojmiti ni želiti.

Mimo sve druge opet Adilov je otac štovao i volio Salim-efendiju. Gdje bi se s kim sastao, tu je odmah gledao, kako da ga iztakne i pohvali. U prevelikoj revnosti prema Salim-efendiji on je došao na misao, koju je i drugima saobćio i pretresavao ju.

— Čuješ, Adile! — jedne večeri po topu sjedeći na tavanu za sofrom reče on sinu. — Ti bolje poznas Salim-efendiju. Šta ti misliš, bi li on bio voljan ostati ovdje kod nas? Evo na Carini i onako nemamo imama u džamiji, gdje on sada uči hatmu. I hodža nam tu treba — nemamo hodže za djecu mejtefsku. Ne bi li on ?

— Vidjet ću, razgovarat ću se s njim

— Ljudi su voljni njega uzeti i baš bi im bilo drago — — —

Adil je o tom razgovarao sa Salimom i on se nije pokazao, kao da ne bi. Kad su ga opet na sielu za to pitali, nije im odmah odgovorio, već kao da se je predomišljavao.

— Pa ništa, efendum, ti nam možeš i kasnije reći i poručiti; mi ćemo čekati — ima vremena.

— Najbolje tako — gledat ću svakako! — reče Salim-efendija. — Svakako bih želio još malo u Sa-

rajevo ja kao da se ne mogu razstati od hodže Atif-efendije i knjiga Javit ću vam!

A Salim-efendija se je tako držao, da se ne pokaže, kao da je jedva i pohlepno čekao njihovu ponudu. Jer kad se je po ramazanu vratio s Adilom u Sarajevo, samo što se je tri četiri puta izprva vidio s Atif-efendijom, a poslie više ne. Atif-efendija nekuda otišao po svom poslu te nije ni dolazio u medresu, a Salim počeo svoj obični softinski život izvan medrese. Zalazio Jelki, a Adil Hasibi. Njihovo je prijateljstvo bilo sada još uže i jedan se od drugoga nije ni razstavljao. Pa i kad bi Salim pod večer išao Jelki, računajući da bi ju mogao doma zateći, Adil bi ga pratio, te bi ga čekao razgovarajući se s Hasibom, jer su bile susjede.

A Adil se uzko privezao uz Hasibu: nije mogao podnieti, da ju dva dana izasebice ne vidi. Neka ga je strast podpirivala, da dodje k njoj, i u toj strasti joj je rekao, da će ju i uzeti. I Hasiba se je za njim ogledavala i vidjelo se, da ga želi uza se. Što ju je vezalo uz Adila, što ju je k njemu približavalo, nije to bio kod nje osjećaj, koji nastaje radi same osobe, već proizvod nagnuća i osjećaja, koji su imali začetak u samim željama Hasibinim, u njezinim strastima. Ona, odgojena na svoj način, za druge potrebe i osjećaje nije znala, nego li za one, za koje je mislila da je i rodjena, ne da udovolji razumu, da žive i da misli, već da udovolji onomu, što je jedino znala i osjećala — da se uz nekoga privine, jer njena narav, njena krv — — sve je išlo za tim. Za drugi kakav zadatak nije znala, niti je pojmla, da bi svijet za što drugo bio. Što je baš Adila odabrala i volila, to je bio slipe izbor među jednakima: on je bio softa i obećao joj, da će ju uzeti. Kako je njega Hasibi nagonila strast, i ona je jednakom

mjerom čeznula za njim — možda najviše onda, kad bi se našla sama i zaniela se u misli o tom, kako je liepim njenim drugaricama, koje su udane. To je bio čitav njezin život — i s toga se ona nije činila nevješta i previše slobodnim riečima i razgovorima Adilovim, radi kojih bi mnoga njezina družica porumenila, dapače je ona u tomu nalazila naslade i zaboravljala se tako, da bi Adil lako i njezin prag mogao prekoračiti, a da ona u tomu ne bi nazrievala ništa nedopušteno.

I Adil je bio prezadovoljan sobom i svojom srećom. Više ništa nije ni želio ni tražio. Odao se posvema Hasibi, kojoj je i male darove počeo nositi. I Hasibina mati i otac Vejsil znali su da im Adil-efendija gleda kćer i bilo im je po volji. Mati je njezina rekla:

— Da tko bi manji mogao moju kćer?

XX.

Već su Salim-efendiji bile drugačije mlice s Jelkom, kad se je povratio iz Mostara. Oko Jelke se sletali novi, drugi znanci u gospodskim nošnjama, liepa, elegantna držanja — i malo po malo poče ona odnemarivati Salima. U brzo je Salim to opazio, nu tek mu je onda sve bilo jasno, kad ga je Jelka, očekujući jedne večeri na vratima novoga znanca, gospodskoga stranca, preko ramena pogledala i dobacila mu:

— A što se ovaj hodža toliko vrze ovuda? Što ne traži ono, što je prama njemu?

To je Salima opeklo — i on se vratio u medresu, kao vodom poliven. Za dva tri dana nije gotovo nikuda ni izlazio, već se u sobi valjao ili nadvirivao nad knjige, kao da uči. Uz to je jedva očekivao hodžu Atif-efendiju, da se vrati, i kad ga je izčekao, priključio bi se

k njemu i razvezao razgovor. Pripovjedio mu je, kako je bio u Mostaru i kako bi ga Mostarci htjeli imati, da im uz džamiju bude djeci hodža. On da nije htio odmah, jer da je želio još pred njim — Atif-efendijom — učiti, pak sada da vidi, da je dosta i dosta proučio i da se je predomislio, da će u Mostar. Umolio je hodžu, da i on o tomu piše ili poruči u Mostar i da rekne koju za nj, jer da Atif-efendija ima velik ugled u Mostaru. Hodža mu je to obrekao, i Salim-efendija, čisto smiren, još je htio o tomu s Adilom razgovarati.

Kad se je Adil daleko po jaciji našao u sobi, Salim samo što nije skočio i ogrlio ga, hvaleći mu, što je ipak došao.

— Ti znaš, Adile, što su mi ono u Mostaru nudili... A tvoj mi je otac prvi rekao —

— Znam, znam!

— Pa dobro — ja sam se predomislio, a posavjetovao sam se i s Atif-efendijom... Eto, ja pristajem da idjem. De ti o tomu piši svomu otcu, kad ću i kako ću njima!

U brzo je bila stvar gotova, da će Salim u Mostar za imama na jednu džamiju, pa su to mnogi znali. Samo se je čekao iz Mostara još zadnji odgovor. Kako je to bilo drago samu Salimu, gotovo se je jednako tomu veselio i hodža njegov Atif-efendija, — tako je to bar pokazivao — te bi se i on češće puta svrnuo preko dana Salimu, upitao se i sio s njim, došao mu na sielo pred jaciju ili bi ga sa sobom poveo kuda. Hodža mu je po hiljaditi put naglasio, kako mu je za Salima drago kao i za rođenoga sina, te mu prikričivao, da ne zaboravi, pred kim je učio u Sarajevu u Hanikah-medresi... A uz to, kao da još više na zahvalu obveže Salima, počeo bi ga hvaliti i mladjim ga softama iznositi kao primjer

— Evo, djeco, u nj se ugledajte! Demek jani — što hoću da rekнем? — — ja, ja — — — ovo će reći pravi Turčin. I vi ovako!

Mladji slušaju i klimaju kako tko glavom da pokaže, da je čuo i utuvio hodžine rieči.

— Tako, tako — vidite, to ja hoću od vas. Budite, demek jani, pravi Turci, i ne zaboravite, pred kim ste učili — a ne kao što će sada novi nekakvi biti... to će biti gore nego kaurin — — —

Atif-efendija je rekao ono, o čemu se je tada mnogo govorilo. Pronielo se, da se sada za mjesec dva otvara nova neka škola, šerijatska ili nuwab, gdje će se mlađići učiti za kadije.

— Pa kakva će to škola biti, taj nuwab? Demek jani, to ti je za to, da ubiju medrese, pa onda da dodje vrijeme, kad se za Turčina ne će više ni znati...

— Pa i hoće im — kažu — tamo kazivati sve sami kauri! — nadometnu Salim-efendija i ozbiljno i zamišljeno.

Već je tada bilo stalno, da se otvara u Sarajevu šerijatska sudačka škola, u kojoj se imadu kadije naobrazivati. Neki — a tih je malo bilo — govorili su, da će to biti dobro i koristno, a ostali, da se to samo za to čini, da se ubije stari red, da se izkorieni i zadnji Turčin, jer će se u toj školi učiti i „vlaške knjige i pismo“. Tu da će se mladež kvariti svačim, da će joj se davati vlaško odielo, hrana, da će joj se braniti klanjati, a onda za tim da će se zatvoriti sve medrese — — i tako će tim biti sve gotovo i na vazda završeno.

— A bi li i ti tamo? — okrenu se hodža Mahmud-efendiji.

— Ne dao dragi Bog!

— Tako valja — a tako i svi budite! Čuvajte se! A vidite — bit će naših murtatina — izdajica — koji će tamo kao na pilav!

A tako se je svagdje govorilo i pripoviedalo. Prije nego li je i postao — nuwab je bio u neku ruku strasilo za „prave Turke“ i najveći razlog, da se ogorčuju. Bilo je glasina i za nuwab — nu tima se nije vjerovalo. Kad bi ga tko hvalio — niti bi tko odobravao niti se protivio — — jer su se svi bojali, da ne bi tko pokazao i da se ne bi saznalo, kako oni misle.

— I kud će oni — govorili su softe — da tamo što više nauče, nego li se more u medresi? Ta u medresi se uči sve, što treba, i tko to prouči, više mu ne treba, dok živi. I zar more kaurin biti pametniji i učelniji od Turčina?

XXI.

Salim-efendija je već bio u Mostaru, a Adil osta sam u sobi. Izprva je opažao i sam onu neku prazninu, koja se osjeća, kad nema druga, na koga si se privikao, pak je bila za nj potreba, da se komu drugomu približi. Bez ikakva promišljavanja on je odabrao Mahmud-efendiju, koji je stanovao odmah uz njegovu sobu.

Adilu je trebalo ma čije bilo društvo: bez toga nije mogao biti. Na večer, kad ne bi bilo sgodno da ode Hasibi — jer bi mu ona znala reći, kad će biti sama doma, a mati u pohodima — on je naviek sa Mahmudom. Dok je još ljeto bilo, izišli bi kuda u bašču na kahvu, a kad bi ostali doma, onda bi se i tu častili. Adil je imao sada više novaca odkako je Salim otišao. Salim je — po dogovoru s Adilom — dokazao Adilovu otcu, kako bi mu morao više slati, jer su sada druga vremena pa da više nije sgodno, da se i softa —

a osobito kad mu ne treba — pati previše. Dvorio ih je kao najamnik Ibrahim Bilajac, koji je pred godinu i nešto više došao u medresu u Mahmudovu sobu. Mladić je poslušan, brz, šutljiv i zavučen. Još dosada kao da se nije mogao snaći u medresi, pa plašljiv i pred svakim softom kao da preza. A najviše pred Mahmudom i Adilom. On bi im donosio vodu, pekao kahvu, kupovao stvari po dućanima — i sve, sve — — pravi momak pod plaću. Adilu je bilo ugodno Mahmudovo društvo, jer je Mahmud bio veseljak i zabavan kao ni jedan drugi softa.

A to je Adil i tražio od druga. Drugo ništa. Kad bi se po nesreći on bio namjerio na koga, koji bi ga ozbiljnim govorom nagonio, da što misli, on bi ga odbjegao kao kugu. Kroza sve vrijeme, što je u medresi, on se je učio samo neradu i nemišljenju, jer nije nikada imao drugih pobuda. Nitko mu nije mogao dozvati u pamet, da čovjek mora živiti i duševnim životom. Misli, čitav vanjski svijet — osim Hasibe, koja je bila za njegovu osobnu nasladu, za nj to nije ni obstojalo. Od nekad živa mladića od njega je postao sumrtvi softa, živ jedino onda, priseban jedino onda, kad nalazi za se naslade.

Za nj kao da nije postojalo ili imalo zanimivosti ni ono, što mu je bilo pred nosom. On na primjer nije ni jednom Mahmuda upitao, tko je i odkuda je njegov mladi sustanar Ibrahim, makar da mu je toliko puta učinio mnogu uslugu. Njega nije zanimalo ni to, kad mu u njegovu sobu poslaše takodjer novoga sustanara. Samo što se je malo na to razljutio ... Dalje ništa. Jedina stvar, koja mu je u oči upala, bila je ta, što je vidio, da taj novi njegov sustanar ne nosi softinsko odijelo već tiesne haljine. Tek dan dva kasnije, nakon

što se je njemu bio uselio, saznao je, da se zove Fehim.

Fehim je bio iz Konjica. Svršio pet razreda gimnazije veoma liepim uspjehom. Njegovi ga učitelji hvalili, da je vrlo bistra i otvorena glava. K tomu mladić marljiv, pa od sebe čitao sve, što bi mu ruku dopalo. Kako je to naravno, da se u onoj mladjahnoj dobi bude zanosan za sve, što uvidiš liepim i plemenitim, tako i Fehim odlučio, da ostavi gimnaziju i da podje u učiteljsku školu. Čitao je jednu knjigu, koja je na nj veoma djelovala — a radila je o tome, kako je velika i plemenita učiteljeva zadaća u odgoju i razvoju naroda. I on nije ni časa časio, da ne izvede svoj naum. Uzprkos svih odgovaranja sa strane njegovih dosadanjih učitelja nije htio odstupiti od svoje namisli. Pročitav i proučiv prilično dosta, mladić je sam sobom mogao naći dovoljno razloga, da opravda svoj korak. Pa način, oduševljenje, kojim je branio svoj naum, bilo je takovo, da je zadivilo svakoga, tko je to slušao.

Nu jer je bilo tada već prekasno, da dobije mjesto u učiteljskom konviktu, gdje je bilo već sve popunjeno, zagovorom je dobio dozvolu, da može u medresi stanovati. Fehim od kuće nije imao nikakvih sredstava, da se uzmogne sam uzdržavati. Nu kad se je domogao stana, za ostalo je bilo njemu lako. Dobar i darovit djak buduć, davao je satove i tako ponešto privredjivao, čim je podmirivao ostale potrebe, a navlastito čim je nabavljao knjige, bez kojih nije mogao biti.

Kad je došao u medresu, već prvih dana bilo mu je jasno, da je došao u svijet nehaja, nemara, nerada, u svijet posvema različan od onoga, kaka si je on zamisljao i želio. Bilo mu je dapače donekle neugodno medju novim drugovima, kojim se je na licu zrcalilo

mrtvilo softâ, nevičnih ma bud kakvu poslu i nastojanju. S njihovih je izraza čitao nešto, što ga je duboko dirnulo: gnjiloću volje, misli, trulež duše i srdeca, svu tupost.

Je li moguće, da smo ovako spali, da smo se ovako izrodili?

Jednoga jedinoga je našao, komu se može približiti, a to je bio Ibrahim, Mahmudov sustanar. Opazio je na njemu neku plašljivost, bojazljivost — ali ne onu, koja dolazi od ulizivanja, već plašljivost, koja izvire iz nepokvarenih a plemenitih duša, koje još nisu razvijene, ali u kojima može lako ugasnuti sve liepo, ako se za rana ne iztrgnu iz pogibelji. Kad se je s Ibrahimom počeo pitati i razgovarati, plašljivi softa nije mu mogao reći ni dvie rieči na dušak: kao da se je čudio, kako to može da bude itko, tko bi mu se tako liepo i prijateljski priključio. Malo po malo priviknuo se na Fehima i veselio se, što može slušati, kad mu uzme što pripoviedati i kazivati.

— A za što se ti pripravljaš, Ibro? — upita ga jednom Fehim. — Šta hoćeš da budeš?

— Hodža.

— Pa šta učiš?

— Evo ovi čitab — knjigu!

— Znaš li iz njega učiti, čitati?

— Još ne znam — a i kud prije? Jako sam treću godinu ovdje — pa nije mi ni moguće, da znam iz njega dobro čitati.

— O čemu ta knjiga piše?

— Ne znam!

Fehim zavrti glavom, stisnuvši ustnice.

— Hodi, da ti nešto pokažem! — pozva on Ibrahima iz Mahmudove sobe u svoju i Adilovu sobu.

Tada — kao gotovo uvijek i obično, — nije bilo nijednoga doma.

— Evo vidi! — poče Fehim razgrtati i razstavljati pred Ibrahimom svoje knjige. — Vidiš li ove čitabe?

— Aman, koliko ih je! — začudi se Ibro. — Je li to sve tvoje?

— Sve — i iz svake ove knjige znam učiti i znam o čemu koja piše

Ibrahim se je bio gotovo i čisto prepao.

— Pa to nije teško! — dokazivao mu Fehim — posve je lako!

— Kako?

— Vidjet ćeš — ako hoćeš, moreš i ti pokušati — — pa ćeš svašta znati

I kad bi ugrabili, da budu sami, Fehim bi uzeo kakvu knjigu i čitao iz nje Ibrahimu, što je držao, da će ga zanimati. Ibrahim je pozorno gledao u slova i čudio se sadržaju: sve razumije, kao da mu njegov rodjeni otac pripovieda.

Ibro je zaželio onda sam, da mu Fehim pokazuje slova. A on je to jedva dočekao. Malo po malo — za ni pun mjesec dana Ibro je već znao sastavljati slova i svaku rieč napisati pa opet proučiti ono, što bi Fehim napisao.

— A kad bi to mogao ovdje — u medresi?

— Nikada! — kaza Ibrahim, upisujući svoje ime i rodno mjesto na hartiju. — Samo me ne odaj, brate, da ovo od tebe učim!

U brzo Ibro poče čitati knjige, sve jednu po jednu, a Fehim bi mu sve razlagao i tumačio, što bi god čitao.

Fehim je bio presretan, što je već sada imao sgodu, da učini nešto, čemu će se sav posvetiti. Uz svoje druge redovite dužnosti preuzeo je sa svom ljubavlju i tu, da bude učitelj i odgojitelj Ibrahimu. Kad god je samo mogao, izvodio ga je sa sobom, upućivao ga, kazivao

mu od onoga, što znađe, pobudjivao u njemu želju, da se sa što većim žarom lati knjige i učenja. Pripoviedao mu je na laki način o svim onim znanostima, kojima je on dosada učio počela, budio u njemu znatiželju, dapače — kad bi mu se to činilo shodnim — i častohleplje, kako se to pokušava i s malom djecom. Ibrahim je sve pozorno slušao i svaku pamtio — a Fehima je veselilo, što je kod svoga djaka, budeći u njemu uspavanu volju i želju za svim dobrim i liepim, našao takodjer i bistru glavu. Izprva mu se nije činilo, da je Ibro bistre glave: seosko diete došav u grad prepalo se i zatuklo, i od nekoga nepojmljivoga straha kao da nije moglo ni misliti. Ali druženjem sa Fehimom kao da se počеше sposobnosti razrešavati — — i Fehim je u brzo počeo opažati napredak. Oduševljen tim on je izmišljao što ljepše i shodnije načine, kako da Ibri mnogu stvar razkaže i kako da što više pobudjuje u njemu ljubav i uztrajnost, da ne susta na onomu, gdje je počeo.

— Hoće li Bog dati da ga — izbavim? — često put se je Fehim znao upitati.

XXII.

Kao neku odvratnost proti Fehimu Adil je počeo odmah s početka osjećati u svojoj rek bi malo, tvrdim obručima okovanoj duši. Gotovo da je prezao pred onim njegovim bistrim, ostrim i pronicavim pogledom, gotovo da ga je posvema zamrzio radi onoga njegova samosviestna ponosa, koji Fehim nije nigdje pokazivao, jer je bio i skroman, ali koji je Adilu previše sjao s njegova lica i držanja i kopao mu oči, vrtio mu mozgom. Fehim mu nije ništa na žao učinio — — ali sve isto, on bi volio, da ga nije nikada očima ni vidio. Tako

mogu osjećati samo oni, koji uvidjaju, da su drugi daleko nad njima svojim sposobnostima — al je li Adil mogao u obće išta uvidjati?

Adil je bio zlovoljan radi Fehima, a ta bi ga zlovolja spopala onda, kad bi ga vidio. Već dogodi se nešto, što učini, te je bio ozlojedjen i ogorčen do bjesnila — a to je bilo nakon jednoga susreta sa Jelkom.

U zadnje se vrijeme Adil počeo Mahmudu tužiti, kako ga više Hasiba ne izčekuje kao dosada redovito. Kad ga izčeka, drži se čudnovato i kao da jedva čeka, kad će on otići. Mnogo put joj ode — nu mora se vratiti, jer bi uzalud išao: ona ne će da izidje. Nekoliko puta bi se namjerio, te bi — stojeći i čekajući pred vratima — redovito opazio, da je Hasibina mati doma, što je dosada vrlo riedko bivala: čuo je kako Vejsilova žena viče, a kći joj jedko odgovara.

Razdraživalo ga je, što Hasiba sada manje mari za nj. Tako se je vas razjaren i ljut vraćao jedno pred večer, nakon što je uzalud gotovo čitavo popodne prečuvao oko Hasibine kuće i to na dosta osjetljivoj studeni.

— O efendija, jesi li ti to? — javi mu se u uzanom, zavučenom prolazu ženski glas.

Kroz sumrak je Adil ipak odmah prepoznao Jelku, koja se je vraćala s posla, okićena u ušima i na prsima zlatom, što prije nije imala, jer je zarada u tvornici tolika, da mora prije misliti na koru hljeba nego li na te urese.

— Koliko ima, da se nismo vidjeli! Pa kako ti? A gdje ti je oni drug? — i pri tom se Jelka posprdno nasmjehulji.

— U Mostaru ...

— A tvoja Hasiba — što je s njom? — prihvati ona i ne čekajući, šta će joj on reći na prvo pitanje.

— Hasiba — hm! — ta doma je, da gdje bi bila?

— A šta si joj, djavole, učinio?

Adil se trznu.

— Je li, je li? — vražki se nasmieši Jelka i zavrnu glavom. — Brzo će joj nešto zaplakati...

— Vjere ti, Jelko... kazuj...

— Hoće, vjere mi! Ama ne boj se tako — — tko zna, jesi li ti kriv — — — i još ih je bilo, koji su oko nje obletavali...

Jelka se i opet nasmija, podignu sprieda jednom rukom dimije, dok je drugom namjestila rudež kosa za uhom, i podje, okrenuv se još na nj preko ramena — — i opet se nasmija, ali glasno.

Adil ostane kao ukopan — za čas samo, i pohiti, što su ga noge nosile. Sad mu je bilo jasno, za što Hasiba ne izlazi preda nj na vrata, za što u kući im vika kad kada, za što... sve mu je puklo medju očima. Samo se je s jedne stvari prekoračio: činilo mu se, da je bio previše obziran prema Hasibi...

Tražio je Mahmuda, jer je osjećao potrebu, da ipak nekomu kaže, što ga je stiglo. Bojao se je ipak, da ne bi imao okapanja — a. vrug je vrug, te bi moglo svašta biti.

— Ne luduj, bolan! — hrabrio ga je Mahmud. — A krit će se stvar, da ne dodje na veliki bubanj... Ništa nova... Pa eno i Salim — — šta li je on svašta progugnjao...

— Ali šta ću sada da radim?

— Ništa — kô da ništa nije ni bilo! Ostaj, kakav si i dosada bio — — I drugi su tako nagraisavali — — — pa eno ih i sada živih i zdravih, ništa im, kao ni meni...

Uza sve to Adil je bio zabrinut, te je Mahmud nastojao na svaki način, da ga raztrese. Vodio ga na

druge strane u ašikovanje, u kahve, na zabave, koje samo softe mogu probrati... A jer je nastajalo zimnje doba i vrijeme sielenju, Mahmud ga vodio i na siela; on je radi svojih šala svagdje bio dobro poznat i primljen. On ga je upoznao i sa dobričinom Mehagom, komu je bilo drago što prijateljuje i sa Mostarcem, a osobito s toga, što je — kako je Mehaga odmah u početku rekao — jedan njegov djed ili pradjed po materi bio velik alim — učenjak — šta li u Mostaru.

Mahmudovo nastojanje dobro je upalilo: mal a malo kan da se je Adil liečio od svoje jedine dosad brige u svom životu. Lako je zaboravljao Hasibu, raztresajući se po noćnim zabavama i sielima, dok se nije toliko već oporavio, da je želio i opet da nadje djevojku, uz koju bi se privezao i uz koju bi mu vrijeme ugodno prolazilo.

Sjutri dan, kad no je Adil bio s Mahmudom na sielu u Mehage, nije se on gotovo do sve iza podne ni micao iz sobe. Dapače ni klanjao nije — propustio je to, kako je i dosada često puta činio. Inače nehajan — bio je vrlo upaljav, kad bi žensku vidio. Još mu i sada bruji u glavi ona pjevanja i lomljavina od kola — a po glavi se vrze ne Mehagina susjeda, već — — Mehagina kći. Na nju je on oko bacio — a Mahmudu je slagao, kad je govorio o Mehaginoj komšinici.

— Pa za što baš da mu sve izkažem? — razmišljao je Adil, držeć na umu prijatelja i Mehaginu kćer.

Samo što je dva tri puta u sobu došao Ibrahim iz Mahmudove sobe, da ga podvori. Fehima je još u jutro za pravo iztjerao — a da je Fehim i ostao, on ga ne bi ni pod živu glavu poslušao.

— Skoči sam, ako ti treba! — odgovorio bi mu Fehim — i onako ništa ne radiš.

— Ali starijega valja slušati . . .

— Pusto, kako bi ti to htio! I mladjega valja slušati, samo ako je vriedan i pravi čovjek . . . Šta je stalo meni, što si stariji — ne ću da reknem šta — kad nisi ono, što bi morao biti. Čudim se kako se takovi ne mogu dozvati pameti pa da se postide, što u obće mogu živiti na svijetu i medju ljudma . . .

A tada Adil samo što ne izkoči iz kože. Kad mu jedan put tako Fehim odrezao, umalo što se nije na nj oborio . . . I od tada Fehim nije ni slušao, što Adil govori. On bi mirno sjedio i čitao i ni ukraj mu uha, što će mu Adil reći.

I to jutro iza siela u Mehage kad vidje Fehima uz knjige, muke ga stiskoše, uznemiri se, razbjesni. Fehim mu nije ništa odvratio, već odjurio iz sobe. Adil ga je gledao, kako idje preko dvorišta i za njim nekoliko puta uzkliknuo:

— De ti, de ti — vidjet ćeš ti, dokle će tebe tvoja luda pamet dovesti.

I on bi ga volio onaj čas utući više nego li išta drugo. Bolilo ga je, što Fehim tako malo drži do njega, i peklo ga je, što nije mogao nikakvom, pa ni najžešćom rieći izazvati toga „polukaurina“ — kako je on obično Fehima nazivao — da mu što odgovori, da se uzmogne na nj onda još više oboriti. Trpit ga nije mogao, jer ga je Fehim dosada već nekoliko puta obručio pred drugima, kad bi ih se više na večer sastalo u njihovoj sobi. Što bi god Adil zazinuo — Fehim je već bio gotov, da mu začepi usta. Adil mu ne bi znao na to ništa — i to ga je peklo. A uz to ga je mučila i zavist, jer je ipak — ma koliko neznan i neuk bio — ipak opažao i slutio, da ga Fehim svojom glavom i znanjem visoko, visoko nadkriljuje.

Nu opet je u brzo smetnuo s uma tu ljutnju — i on se dao svojem uživanju, kakovo je jedino mogao imati. Snovao je, što i kako da radi, kako da odpočne, da mu „trud budne uspješnji“.

I već isti dan po podne on se je liepo uredio i dotjerao, te sve po onoj crkavici na Kovače oko Mehagine kuće. Od studeni mu pomodrine ruke a i lice — nu on obilazi. Odtada je redovito svakoga petka išao na Mehagina vrata, s djevojkom počeo razgovarati, a radi toga je tako bio zadovoljan, da se je pred Mahmudom u brzo odkrio.

— A dokle će ti to trajati — ova sadanja ljubav?

— Vazda, na moju dušu vazda! — uvjeravao ga je Adil.

Mahmud se je smijao tomu kao kakvoj šali. Uza sve to, što je i Mahmud bio softa, ipak je imao jednu jedinu vrlinu, koja je kad i kad veoma na mjestu bila: nije vazda vjerovao onomu, što bi ovaj ili onaj od njegovih drugova rekao i utvrdio.

Poznavao ih je kao i sama sebe . . .

XXIII.

Početkom ljeta Salim-efendija dodje iz Mostara u Sarajevo. Pošao u Bosnu, da pohodi svoje rodno mjesto i rodbinu, s kojom se nije vidio više od deset godina. Sad mu to od jedan put palo na um. Spopala ga želja, da im se kaže i da im pripovjedi, gdje je i šta je sada. To je mogao lako, jer mu je u Mostaru liepo bilo. Kad su ga namjestili kao imama u džamiji i hodžu u mektebu, odmah su ga i oženili. Našli mu mladju udovicu sa dvoje sitne djece, koja je imala nešto svoje kuće i zemlje. Tako se Salim okučio, kako nikada nije ni u

snu pomislio. A uz to je svima u Mostaru omilio i svi su ga veoma štovali. I kao hodža — po savjetu drugih a i po svojoj naravi, koja mu je nalagala, da se ulagiva — išao bi on pred muftiju, da pred njim još „uči“. To je dizalo njegov ugled, a jer se je znao ponizno držati pred ulemom, to ga svi hvalili počam od muftije i kadije. Te je hvale lako zasluživao, kako se i uvijek lako zaslužuju: ne će se ledja slomiti, ako se prigneš na pozdrav i poljubiš ruku komu treba.

Obigrav po Sarajevu, da pozdravi znanije ljude, navrnuo se i u medresu, da se vidi sa Adilom i ostalim drugovima. Adil je bio sve vrijeme s njime, a onoga dana, kad je rekao da će doći u medresu, otišao je poranije doma, da ga tamo izčeka, jer je Salim-efendija bio rekao, da će odmah po ručku doći. Bio je negdje na ručak pozvan.

Adil od dosade pregledavao nešto po knjigama, pa kad mu i to bilo dosta, metnu knjige na divan, gdje su bile i Fehimove „kauriske“ knjige, a onda se izvali. Dok je on još tako ležao, dodje mu u sobu Mahmud i još dva tri stariji softe, da i oni pričekaju Salim-efendiju i da se s njim upitaju. U medresi se je već znalo, kad će Salim doći, a znao je to i hodža Atif-efendija, s kojim se je Salim već vidio.

U brzo se je gotovo sva soba napunila, a nije dugo prošlo, dok i Salim-efendija dodje.

Svi ga liepo prime i posjedaju. Pozdraviše se i upitaše za zdravlje. Salim se je ujedno sve po sobi ogledavao.

— Ah, ah! Bože, tebi hvala! Vidi ti! Dodjoh da vidim i medresu i ovu sobu, gdje sam godine i godine presjedio i učio. — Ah, ah! A čovjeku je vazda mило vidjeti i pogledati, gdje je nekada živio. Kad se tko na nešto navikne ... Ah, ah!

Salim nije prestao da se čudi, ogledajući se svuda naokolo. Ponudiše mu duhana, spremiše Ibrahima, da donese kahve.

— A ti, Mahmude? Kako ti?

— Dobro! Sjedim gdje i prvo, pa učim.

— Neka, neka! — A ti? — upita jednoga mladje sa dna.

— A učim! — odvrati softa polako.

— Tako valja! Hm! Uči, uči, valjat će ti. Pa pred ovakim hodžom, kako što je Atif-efendija — da je usred Stambola, ne more se učeniji tražiti. Uči, uči — ta ja šta ćeš, efendum — — pa hodža biti. Aaa? Evo — i ja sam učio, pa vidi — danas sam i hodža i imam.

Salim-efendija se držao ozbiljno, važno, pokazivao je ili je htio pokazati, da je i on sada nešto u svijetu — i to puno, puno ...

— A ti, Adil-efendija! — okrenu se Salim — jesi li sve sam u sobi, odkako sam ja otišao ... Vidiš, u malo to ne zaboravih, da te upitam!

— Nisam — imam jednu nesreću, koju su mi o vrat objesili.

— A šta to, turske ti vjere? ... Šta je ovo? — ogledavajući se nastavljao je Salim sve na jedan dušak, dok ne zapazi hrpu knjiga na okupu. — Šta je ovo? — mahnu rukom preko knjiga.

— Ta zar ne vidiš? Moje stvari!

— Ali ovo — ovo? — pokaza Salim Fehimove knjige. — Ovo, bogme, nije tvoje — vidim ja ...

— I nije — ne dao Allah!

— Da čije? Ta ovo su kauriske knjige ...

— One nesreće, što ovdje sa mnom spava!

— Šta veliš? prenerazi se Salim.

— Jest, jest! Pa on ti idje u nekakve kauske škole . . .

I drugi to potvrdiše.

— Jesi li Turčin i ti i vi svi drugi? Eto ti, koji si pametan, koji znaš što je Turčin i turska vjera — kako ti možeš to trpiti, da ti one pogane knjižurine stoje uz liepe i svete naše čitabe, pa da ih przne?

— A da šta ću? — zabrinuto se upita Adil slegnuv ramenima.

— A da šta ćeš? — razkolačenim očima opetova Salim Adilove rieči. — A gdje ti je duša, pa da moreš gledati ove knjige uz čitabe? Digni ih, razbacaj ih . . .

Adilu bijaše kan da mučno, što se sam nije tomu i prije sjetio — pak odmah kao na zapovied u dva tri puta zavijtljari Fehimove knjige kraj peći.

Svi su softe odobravali to i medju se govorili, kako je Salim-efendija zbilja pravi Turčin. I Ibrahim, stojeć do vrata, vidio je to — nu brzo ga nestade. On se ne vrati — ali u sobu uleti Fehim vas pomaman.

— Za što su moje knjige ovdje razbacane? — ustavi se on, pokazujući na njih. — Tko ih je smio ovdje baciti?

— Ja — šuti, kaurine! — dobaci mu Adil.

— A ti si taj, nesretnjače! — izkolači na nj Salim oči. — Teško ti duši, kad ju tom gubom oguba!

Nasta inad i buka u sobi. Svaki je softa svoju rekao — a Fehim kupio knjige i pregledavao, da li se nije koja gdje pokvarila.

— Šta je to, djeco? — pojavi se na vratima hodža Atif-efendija.

Buka presta i svi se digoše na noge.

— Sjedite, sjedite! — reče im hodža i prodje do Salim-efendije, s kojim se upita. — Kakva to buka?

Fehim je još vikao i pronosio knjige na prijašnje mjesto.

— Razbacali moje knjige — a ovi ih mudronja na- govorio! — pokaza prstom na Salim-efendiju.

— Valjalo je . . . — dokazivao je Salim-efendija — kauske knjige u medresi, uz naše čitabe — valja ga dozvati pameti . . .

— Dobro je, dozvati koga pameti — prometnu Atif-efendija prste kroz bradu. — Demek jani . . . i pravo je tako — a onda se okrenu Salim-efendiji — već valja izabrati sgodniji način. Ali svakako si dobro učinio . . .

— Pa šta njima smetaju moje knjige? Zar mi one brane, da ne budem i bolji muslim nego što ste vi svi skupa? — govorio je Fehim.

— Šuti, kaurine! — izkosi se Adil. — Govorio sam ja tebi, da se prodješ toga — a ti jok, već još mi braniš i nuwab . . . A niti klanjaš, niti znaš iz naših čitaba učiti — pa kakav si Turčin?

— Polako, djeco, morete mu na liep način ka- zati! — gledao je hodža da uvede malo mira.

— Ali eto šta ćeš! — Salim će prama hodži — dotle nam se svaki kviri, da i nuwab brane i hvale . . . Eto si čuo. A to ti je gore nego kauski . . .

— Znam i ja, da ti je to sve proti liepoj turskoj vjeri, pa da onda zatvore medrese, da ne bude hodža — ama liepo mu to recite! — mirio je Atif-efendija. — Još će se Fehim popraviti — bit će od njega pravi Turčin. Šta ćete — nije on kriv — šta zna diete? U tim mu školama vele da nema Boga, uče ga zlu — a on prima, jer još ne zna. S toga mu morate vi reći. E eto — kako more biti da nema Boga — ta od kuda onda božji angjeli? — hodža je važno izrekao i

gledao Fehima. — Tako ti reci i upitaj tvoje učitelje, kad ti stanu kazivati, da nema Boga.

— Pa evo, božje čudo! mahnu Salim-efendija rukom i kroza prozor pokaza k nebu — da nema Boga i da nije svemoćan — kako bi moglo ovo nebo ovako ostati a da ne padne? I nigdje, efendum, stupa ni jednoga, na koji bi se oslanjalo... Vidiš, što ti je moć božja...

Fehim je od biesa škripao zubima.

— Ludovi! — iztisnu na vrata — gnjili crvi!

— Pa kud će oni mimo božju volju izmisliti, da se zemlja okreće! A eto — mahnu Atif-efendija rukom — koliko sam god u godinama — i sve ovdje živim — pa ni od svoga oca niti od ikoga ne čuh, da se je Trebević ma i za dlaku pomaknuo sa svoga mjesta. I po taj način oni kvare našu djecu...

— Nizki stvorovi bez uma, duše i srдца! — planu Fehim i htjede da odjuri na vrata.

Nije više mogao da podnosi.

— Vidiš, vidiš — još mu nije savjest umrla — — peče ga istina! — reći će Atif-efendija onim blizu sebe. — Već deder ga ustavite! Fehime, nikad se ne boj mudrih i pametnih razgovora...

— Ne pametuj mi tu! — biesno mu odvrati Fehim. — Ja ću svagdje i sa svakim sjediti i razgovarati, ali sa pokvarenim ludjacima ne ću...

— Čuješ li? — upozori Salim-efendija hodžu. — Kauri mu izkvarili srće pa će reći da nije ni Turčin.

— Pa i nisam! — dometnu Fehim.

— Eto — eto! — zadrhtaše hodži ruke. — Nesret-niče i odmetniče od dina, koji i ne znaš, šta činiš. Vidiš, dotle su te obezglavili, da ne poznaješ svōju vjeru — liepi đin! Koja ti, bolan, vjera veli, da ne jedeš

mačke, kaplana, arslana, miša, jejine, hijene i puno toga — daj mi reci? Pa zar to nije najljepša vjera?

Fehim je odisao teško i bilo mu je, kao da su ga sapeli u usjana željeza. Nije znao ili bi kao lud da se zaguši smiehom ili da zaplače ili da propane u zemlju — za čas mu je bilo, kao da nije pri sebi — — činilo mu se da sniva gadan, ružan san.

— Ah! dahnu teško, upravo kao da je na njemu najteži teret te kao da je uhvatio samo tren, da malko odpočine. — I ti, Atif-efendija i vi svi drugi — zar se vi ne stidite, što ste takovi, kakovi ste? Vi hoćete meni reći, da nisam, što u istinu jesam! Istina je, ja nisam Turčin — ali sam muslim u dnu duše, do dna srдца, u svakoj kapi krvi dok živim. Nikada dosada nisam mogao ni snivati, da bi ikakav najžešći neprijatelj mogao na Islam sgrnuti takove pogrde, kao što si ih ti sgrnuo i kao što ih vi svi takovi gotovo bez razlike sgrćete. Ti Atif-efendija, koji hoćeš da se kazuješ zakonšom, zar ti tako sebe i mladje svoje upućuješ, u čemu su ljepote Islama? Nizki stvorovi, mračnjaci... Koliko ste vi zaostali iza Islama, jer mu ne poznajete temelja ni sadržaja, jer ne poznate njegov moral i oplemenjujuću nauku — jer ne znate ništa — — i tim upravo radite na štetu Islama, kvarite sviet, tupite ga... Kad bih bio u vlasti, ako vas sve takove ne bi drugačije kaznio, — a onda bih vam dosudio, da kroz sav život luk sadite — — jer bi to još jedino bilo, za što biste donekle bili sposobni, a zatvorio bih medrese, u kojima uzalud gnijete po cieli vaš život... pa da nam onda prićite svaki razvoj i napredak!

Fehim je bio uzbudjen, bled kao krpa — i nije mogao dalje. Trebalo mu je svježine, zagušna ga sparina u sobi pritiskivala.

I on izidje — a u sobi ostadoše šuteći, da opet nastave razgovor o — izgubljenom Fehimu i o tom, šta se sve pokušava proti — „pravim Turcima“.

XXIV.

Pred vratima Fehim nadje Ibru, koji je čuo sve, šta se je u sobi govorilo. Kako je bio bojazljiv — skanjivao se unići unutra. Srdce mu je govorilo, da bude na strani Fehimovoj — ali kad bi htio za nj što reći, ne bi znao šta da rekne.

— Šta — zar ti tu?

— Sve sam čuo!

— Pak?

— Čini mi se, da ti imaš pravo... Kako si probliedio!

— Kako ne ću? Još mi oni hoće da su prvaci i učenjaci, da čuvaju i brane Islam — a i ne poznavaju ga — — već ga još bruče, ubijaju, uništavaju... Hajdemo, hajdemo!

Fehim je potegnuo Ibru za ruku i povukao ga za sobom.

— Hodi sa mnom — da ne budem sam... Stislo mi se nešto — — evo ovdje kao da me davi...

I Fehim pokaza rukom na grlo — a još je bio vrlo uzrujan.

— Rekao si mi nešto — tek kad su prošli Bend-bašu i bili puteljkom na zaravanku nad Miljackom reče Fehim Ibru — rekao si mi — — da, daj mi kaži po duši, šta hoćeš da budeš?

— Hodža!

— Nemoj, zaklinjem te svetošću naše vjere, zaklinjem te Bogom — nemoj! Izidji iz toga legla, odkuda se gnjilež širi, koja nas ima sve zagušiti... Budi sve —

sve drugo — — uvijek ćeš biti bolji i zaslužniji muslim, nego ako ostaneš tu... Šta su i kakve su naše hodže? Ništa... Eno ti softa — šta rade, čim se zanimaju? Dragi Bog još nije dao ovakove kušnje Islamu niti ovakvih protivnika, kao što ih mi imamo... Nitko nije neprijatelj naš i naših svetinja, nego mi sami... Otvori oči i gledaj i vidjet ćeš... Vidjet ćeš bolnu, tužnu istinu — a istina je istina, i ne boj je se, već radi, kako bolje istini odgovara. Deset je zdravih bolje, nego hiljadu gnjilih i trulih...

XXV.

Adilu se je činilo, da nije moguće pomisliti više drzovitosti i odurnijega odmetništva, nego što je to vidio u Fehima onoga dana, kad je u medresi bio Salim-efendija. O tomu su sve softa razpravljale — a i hodža je kazao svoju, da se vidi, kako se i on sgraža i kako odsudjuje takove prestupke. Hodži je napose bilo teško, što se je Fehim onako prama njemu držao pred softama — jer takovo držanje i nepoštovanje starijega more kvariti mladje, neiskusnije i ubijati ugled starijih.

To mu hodža nije mogao oprostiti. S toga je on gotovo uvijek, kad godj bi vidio Adila, upitao:

— Je li još kod tebe, Adil-efendija, oni kaurin?

Fehim je znao, da mu je već nemoguć obstanak u medresi. Valjalo mu se je brinuti, kud će i šta će. Nu za to — kakove je bio naravi — nikomu hotomice nije s puta išao, te bi baš namjerice gledao, gdje bi mogao sresti hodžu, da ga pozdravi... Činilo mu se, da će to hodžu još više razdražiti.

— Pa nemoj tako! — govorio mu je Ibro, kad je vidio, kuda Fehim udara. — Ostavi ih u miru.

— Neka, neka! Valja ovakove uvijek podsjetiti, da se malo postide i da ih u srcu zaboli... Kad me samo vidi, čini mi se, da ne može onda ručati.

I kao za inad ostajao bi u medresi, što bi više mogao. Ibri nije dao javno sa sobom ići, ali bi ga — kad bi bio u svojoj sobi — vazda zovnuo k sebi.

Tako jednog dana, vraćajući se iz škole, zateče Adila u sobi, gdje se je izvalio nad svoje knjige. Ne rekav ni riječi Adilu, zovnu Ibru.

— Hodi pa uči sa mnom!

Adil malko pogleda Ibru, kad unidje u sobu sa svojom knjigom pod pazuhom.

— Sjedi — nije mi drago, kad sam sâm!

Obojica sjednu sa strane prama prozoru. Fehim probra jednu od svojih knjiga, a Ibrahim raztvori svoj Sarf. Čita Fehim, Ibrahim bada po Sarfu — a Adil, hoteć pokazati kao da i ne pazi na njih, upire prstom sad u jednu, sad u drugu knjigu.

— Zbilja, Ibrahim! — javi se Fehim pod glas.

— Šta je?

— Deder mi ti počmi kazivati ta slova od tuda! — i nadviri se nad Ibrin Sarf.

Ibrahim se malo začudi — ali ga poslušao i počeo mu kazivati, kako je znao. Fehim je svako arabsko slovo na glas opetovao za Ibrim.

— Šta je to? — pogleda ih Adil, smrknut.

— Učim, da postanem — Turčin! — nasmija mu se Fehim.

U istinu se je nekako ujedljivo, drzko nasmijao. A to je Adila žienulo. Nakon male stanke uze malih voštanih mrvica i — kako to softe čine — zabilježi, gdje je i na kojoj riječi u pojedinoj knjizi stao. Mrvicu voska priljepi, gdje je prestao čitati. To je, da se ne

zaboravi. Onda zatvori knjige, metnu ih u prozor i izidje na dvor. Ni riječi nije rekao.

Fehim pogleda za njim preko dvorišta.

— Aha — to će reći, da se ne će odmah vratiti! — i skoči.

— Šta ćeš? — upita Ibro.

— Gledaj samo!

Fehim uzme najprije jednu Adilovu knjigu i počeo po njoj listati. Kad dolista do one strane, gdje je bila priliepljena mrvica voska, odlepi ju i prenese napried u knjizi za dosta listova. Tako i u druge dvie knjige — i onda ih opet metnu, gdje ih je Adil bio ostavio.

— A odsada dobro gledaj — i ja ću paziti — kad Adil uzme knjige!

Obojica su dobro pazila i vrebala, kad će Adil uzeti i raztvoriti svoje knjige kao da uči. Uvijek su oba zajedno, a kad ne bi to moglo biti — onda barem jedan od njih.

Dosta je proteklo dana, dok je Adil uzeo knjige. To je on činio, kad već nije znao, šta bi drugo. U sobi su bili i Fehim i Ibrahim.

— Gledaj! — upozori Fehim Ibru.

Adil poredao preda se knjige, raztvorio ih, našao voštane znakove i počeo kao da uči. Upire prstom u slova i ništa ne pomete. A još naborao čelo, te se čini, kao dao misli i pamti.

— Vidiš li ga! — gurnu Fehim laktom svoga prijatelja.

Ibri se napodade smijati, a i Fehimu — pa da ne udare na glas, skočiše iz sobe. Nu Fehim se nije mogao suzdržati, te se već na vratima nasmija glasno onim svojim smiehom, kojim bi najžešće znao Adila obosti.

— Jesi li vidio, koliko im to sve vriedi? Zar ne — pravi Turčin? — reče Fehim.

Ibrahim se je razočarao — prestao se smijati. Ipak je držao, da će Adil nakon toliko godina nešto znati — a ovako ...

— Na — nema tu ništa, dok on ne pogodi, ni gdje prestane! — kimnu Ibrahim glavom i počea se rukom po čelu.

— Vjeruješ li sada, da je ovo sve obsjena?

— Vjerujem, brate, i nitko mi ne će moći dokazati da je drugačije! Sve je to gnjilo i trulo! — dometnu Ibrahim i s Fehimom ode u učiteljski konvikt.

XXVI.

S dana u dan Fehimu je sve teže bilo u medresi, i koliko god on bio dosta opore a i prkosljive naravi, već mu je i toga bilo dosta. Svaki dan zabadanja sa strane softa, pa otvoreno neprijateljstvo, koje Atif efendija nije prikrivao.

I on je ostajao još u medresi, dok ne nadje, gdje bi se mogao sklonuti. U zadnje vrijeme često puta ne bi dolazio ni da noći, već bi ostao kod kojega od svojih drugova.

U to mu se rek bi sreća nasmieši. Dosta imućni i ugledni Hajdaraga Fejzagić nakanio da svoga sina Abduselama dade u šerijatsku sudačku školu. Ali jer mu sin za tu školu nije imao nikakvih priprava — „učio“ je samo u mejtefu i dvie godine u jednoj medresi — to mu je morao nekoga naći, da ga pripravi. Fejzagiću su za taj posao preporučili Fehima kao vrlo darovita i sposobna djaka — i on ga je odmah potražio. Jer su mu ujedno rekli, kako Fehim oskudno živi, to je on htio da mu tim ima i razloga što više pomoći. Ugovorili su, da Fehim predje k njemu u kuću

te da stanuje s Abduselamom, te i osim toga da će mu on koješta učiniti za ljubav, samo da mu sinu što bolje prikaže.

Fehim je bio prezadovoljan tom ponudom. Kad su neki, koji dolaze u dodir sa softama, Hajdar-agi pokudili Fehima, on ih je upitao:

— A tko vam to veli, da je Fehim taki, kako ga razvikujete?

— Hodže i softe!

— Sada baš ne vjerujem, već sam uvjeren, da je Fehim najbolji mladić!

Fejzagić, čovjek od najmanje petdeset godina, bio je čudna narav. Što mu na srce, to i na jeziku. Ljudeskara orlova nosa, crna oka i brka, zagasita lica, — nije nikada podnosio, da se komu šta za ledjima govori. Rodom iz Trebinja još kao momče bez išta svoga došao u Bosnu da traži posla. Radio je i ovo i ono, premećavao se — uztrajan, žilav a neprijatelj neradu. Za deset godina osovio se na svoje noge, poduzimao što-šta na svoju ruku u Posavini i druguda, dok nije sgrnuo liep i pristojan imetak. Okučio se i oženio u Sarajevu, gdje je i djecu izrodio.

— Kako si se, dina ti, mogao tako podignuti? — pitali su ga jednom njegovi znanci Trebinjci.

— Lako, veoma lako! Velju ti — ako nigdje ne moreš napried, a ti hodi u Bosnu — — i vjeru ti zadajem, da ćeš se promaknuti u prve. S Bosancem je lako, tko ima volje radu i deset zdravih prsti: on ti voli neraditi, ljenčariti i ne misliti — a ti pričupi i ako se u zlato ne okuješ — — evo ti moja glava!

Znadući, da se je i sam po sebi i svom radu podigao, njemu je odmah omilio i Fehim, kad je vidio, da mu nema nikoga nad glavom, pa ipak mladić nastoji oko svoga posla i škole.

— Ovo ja volim i ovakovi će valjati! Neka ga Bog pozivi! — govorio je za nj Hajdaraga. — A vallahi što bude i do mene, ništa mu požaliti ne ću!

Fehim je prešao Fezagiću i počeo s Abduselamom raditi. Kad god bi njih dvojica učili, uz njih bi bio i Ibrahim. Fehim je nakanio, da i Ibrahima protura u šerijatsku školu, a u tom mu je bio na ruku i Hajdaraga, komu se je vrlo svidjela volja i odlučnost Fehimova.

— Oba mi oka u glavi, ovo ti je zlatno momče! — znao je često puta Fejzagić hvaliti Fehima.

Fehim je u Fejzagića bio kao da je u svojoj roditeljskoj kući. Svi su ga volili i liepo gledali, a Abduselam ga zavolio napose kao rođenoga brata.

Osobito je Fehim preko praznika napro sve sile, da Abduselama što bolje pripravi za prijamni izpit a i Ibrahima. Kad je Abduselam bio primljen u školu — a primili su tada i Ibrahima — Hajdaraga je „zlatnom momku“ kupio sahat i zadržao ga i dalje kod sebe.

— Još ćeš ti valjati momu Abduselamu! — govorio mu je on. — Dok god ostaneš u Sarajevu, ostaj kod mene s Abduselamom!

Ibrahim je bio primljen i na svu oskrbu u nuwab, a Abduselam je bio samo izvanjski djak, jer mu otac nije htio, „da tamo i stanuje, kad mu je Bog dao te ima svoju kuću u Sarajevu“.

Puno se je u prvo vrijeme govorilo o šerijatskoj školi, kad se je već pod stalno znalo, da će se otvoriti te kad se je otvorila. Mnogi — gotovo svi — pojavili se kao njezini protivnici i nisu propuštavali ni jednu sgodu, a da ne reknu štogodj proti tom novom zavodu. To su bili svi oni, koji odmah graknu na svaku novost te ju odsudjuju, ma da se nisu dobro ni promislili. Govorilo se je, da će se u toj školi djaci razvjerivati, da

će ih povlašiti, da će im skinuti „turske haljine“, puštati kiku — da će biti svakakvih strahota. U pripoviedanju tih strahota osobito su se odlikovali hodže i softe, koji su svjetini svačim punili uši. Kad se je istom otvorila škola — dok internat još nije bio gotov —, djaci nuvablje su neki morali spavati i po medresama — i od raznih barkanja i zadirkivanja jedva mogoše obastati. Strašili su ih, da će im i gore bivati, da im ne će davati jesti, samo da ih uzmognu tako lakše kinuti sa života. Ali kad se nuwab već posvema uredi, kad se djaci pomoliše u lepim novim haljinama, kad se uzeše hvaliti, kako im je tamo liepo, da se ne more ljepše — onda u prvi mah protivnici zašutiše i ne znadoše, što da reknu. Kasnije su opet izmišljavali, da je to samo za neko vrijeme, dok namame djake i saspu svietu prah u oči — a kasnije da će se već viditi, šta će biti. Sve one, napose softe iz medresa, koji odoše u novu školu, nazvaše nevjernicima i izdajnicima — a tako je kasnije bilo i Ibrahimu. Kad je odlazio iz Hanikah-medrese u nuwab, dobacivali su za njim svakakve rieči.

— Oni će ga kaurin Fehim dovesti i na vješala! — govorio je Adil, koji je bio jedan od najžešćih protivnika.

XXVII.

A Adil je u medresi živio običnim istim životom, kako i dosada. Tu nije bilo promjena — već ona ista prijašnja dosada, sumornost, život bez smisla — ako se to u obće životom može zvati i ako život znači puko, mahinalno micanje prsti, nogu, kad ležiš prevrćanje s jedne strane na drugu — dok je mozag odsudjen na nerad, kao da je okovan željezom.

Njemu je taj život prijao — barem nije nikada

osjetio želju, da bi ga htio promieniti. Priviknuo se na nj, kao što se čorav čovjek privikne da se zadovolji samo jednim okom. Jedino, što je za nj imalo vriednosti, bila je Mehagina Almasa, kojoj je redovito išao. Pri njoj zaboravio je sve dosadanje — a njemu je kan da i drago bilo, ne misliti o onom, što je bilo ni što bi moglo biti.

Već jednom mu se zimi sluči nešto, što ga je potaklo, da se i nehote sjeti prošlih dana.

U sam mrak — a bilo suho studeno zimsko vrijeme — kada softe nose večeru iz Imareta, među softinskim mušterijama — onim sirotama, koje kupuju jelo od softa — stajala je i jedna ženska, zavijena u bošču. U ruci nije imala nikakve posude — pa se je moglo reći, da nije došla ništa kupovati. Sve se je nadigavala i pozorno promatrala svakoga softu. Dugo je čekala: — već su i zadnje softe prolazile i sviet se bio razišao, a ona još stoji i čeka.

— Eto ga! — dahnu kroz bošču, koju malo razstavi na licu.

Prolazio je Adil sa svojim jelom.

— Adil-efendija! — zovnu ga djevojka glasno.

On se okrenu, odkud je glas dolazio — i brzo pojuri napried.

— Adile — stani!

Adil nešto promrmosi a i ne okrenu se.

— Adile, Bogom te kunem!

Adil izčeznu ženskoj s očiju i ona osta neko vrijeme kao okamenjena. A onda poleti naglo, brzo, kao da ju vjetрови nose.

Adil je prepoznao onaj glas — a bio je glas Hasibin. S toga se nije htio ni okrenuti. Kad je na večer o tomu pripoviedao Mahmudu — obojica su se smijala

„ženskoj ludosti“ . . . I brzo su prešli da govore o drugim stvarima, o svojim veseljima i zabavama — koje proživljuju gotovo svaku noć.

— I onda znaš što? — otrese Mahmud pepeo sa svoje cigare. — Sutra ćemo opet na jedno mjesto, gdje još nisi bio.

— Gdje?

— Ne ću ti kazati, dok ne vidiš. I ja nisam znao — dok me nije tamo onomadne odveo jedan softa iz Mehremića medrese . . . Djavoli oni — a nama su krili . . . htjeli su da imaju samo za se . . .

Sutra dan po podne obojica predjoše preko Miljacke i zadjoše u jednu zavučenu uličicu, koja se strmenito diže s lievu stranu vode. Vrijeme je bilo smrkuto, postudeno, a po onim bližnjim ulicama malo tko prolazio.

— Kuda me vodiš, dina ti? — upita Adil Mahmuda.

— Vidjet ćeš — još malo!

Mahmud se je ogledavao, kao da se je bojao, da se tko ulicom ne primiče. Nu ulica je bila prazna, mirna, a na nju su isto tako mirno gledale one stare kuće, što su se od starosti počele već i nagingjati.

Primičući se jednim vratima, Mahmud uze polaganiji korak, gledajući uzbrdo, kao da traži nekoga.

Gori u vrh ulice, gdje se zalazi u drugu, stajao je čovjek, zabavljajući se dimom od cigare i tim, što je svaki čas trunio pepeo. Makar da se je držao, kao da gleda na drugu stranu, ipak je opazio, gdje mu Mahmud domahnu glavom, a on, kano da je razumio Mahmuda, odvрати mu isto, kano kad se što potvrđuje.

— Dobro je! — reče Mahmud polako i diže ruku da otvori vrata, pred koja je stao s Adilom.

— Hm — znam ja sada, kuda me vodiš — nasmieši se Adil — znam ja to — ehee — hodao sam ja i na ovakova mjesta — — —

— Ali ovdje bñli nisi bio!

— Nisam.

— Ulazi! — gurnu ga Mahmud u avliju i zatvori vrata za sobom.

Kuća, u koju su unišli, bila je jedna od omanjih, nespretnih onih trošnih kuća, kojih je još dosta od starijih vremena po zabitnijim predjelima grada i zavučenim ulicama. S prieda na ulicu veliki dvorištni zid, crn, visok, pak dvorište i preko dvorišta sam stan na prizemlje i jednim, „gornjim“ katom. Čiela sgrada dosta nizka, prozori maleni, vrata izpucana, a dvorištem i triemom izlizano i gdje-gdje izvaljano kamenje, kojim je dvorište nekada davno bilo popločeno.

Iz kuće su se čuli glasni razgovori. Uz razgovore čuo se i smieh, čudan, obiestan, i dubok, visok, izpremiešan kad kad s kojim podcikom. Moralo je unutra biti bučno, zabavno, veselo.

— Bivao sam — stade Adil nasred dvorišta — bivao sam puno, puno puta na ovakovim mjestima — — al valja mi priznati, da za ovo nisam znao! A ima li što liepo, tko dolazi?

— Vidit ćeš sve! — odvrati mu Mahmud i povede ga pod ruku.

S triema pogledaše u sobu.

U sobi su sjedile dvie djevojke i medju njima mlad čovjek. Sjedili su posve blizu — a momak je bio razgrijan.

— Dete, dete vi — reče im Mahmud — ne ćemo vas smetati. Idjemo da vidimo šta ima gori! Za mnom! — zovnu Adila.

I popeše se uza stube.

— Sad ćeš ti preda mnom! — turi Mahmud preda se Adila — more biti da budeš sretnije ruke — —

Predjoše preko tavana prama odaji, kojoj su vrata bila zatvorena. Iz odaje čuo se hihot, jak hihot, da oni, koji su bili u odaji, nisu mogli čuti korake s tavana.

Adil se primače vratima i pogleda kroz široku, vrlo široku ključanicu.

— Otvaraj, bolan! — pristupi Mahmud, raztvori vrata i poturi Adila.

— Ah — Hasiba! — zinu Adil i skameni se na pragu.

Rad nenadana nagla dolazka novih pohodnika djevojke kriknuše, a jedna, koja je uzko sjedila uz nekakva čovjeka, okrenu hitro glavu, sakri lice rukama i zabode se u kut.

— Ne luduj — pametan budi! — prišaptnu mu Mahmud — poslije ću ti sve kazati!

I Mahmud mu je u istinu sve pripovjedio, kad su se tek pred večer vraćali doma. Sad je on Adilu priznao pravu istinu, da se on tu poznaje od preko godinu dana. Tu je upoznao Hasibu, od koje je izpipao sve. Njoj je Salim-efendija prvi dolazio i prevario ju, obrekav joj, da će ju uzeti. Kad se je ona našla na ejedilu, a Salim ne htio dalje s njom ašikovati, obrekao joj dovesti drugoga, koga bi mogla navući, da ju uzme. Taj drugi bio je Adil. Hasiba je činila sve, da se Adilu svidi i popuštala mu je — po Salimovu savjetu — u svemu, da ga uza se priveže. Da se Adilu što ljepšom učini, trebala je liepih odijela i uresa . . . A ona je sirotne kuće — pa tako je počela ovdje zalaziti. Izprva kad kada, a onda sve češće. Tako se sve sastaju tu po podne, a razilaze se na večer. To su njihova dnevna siela.

— Već mi je začudno, Bog ih ubio, kako i nju i druge doma ne upitaju, odkuda im onakve haljine, kad im ih oni ne kupuju — snebivao se je Mahmud.

— Hasiba mi veli, da su nju pitali.

— Pa kako joj dadu svaki dan iz doma izlaziti?

— Od ove zime nije s materom — otac joj je umro pred dva mjeseca — već je s djetetom, veli, u tetke jedne od onih njezinih drugarica! S toga me je, veli, onda i tražila pred Imaretom!

— Kad si ti to, Adile, sve izpitao?

— Danas! A jest — djavo je ođnio — liepa je! Znam ja šta ću od sada!

I Adil prikupi džubu oko sebe, jer je bilo baš studeno. Ušutila obojica — a Adil se bavio mišlju, kako će sladko večerati.

— Zbilja sam gladan — ama ću ti jesti kao vuk!

Dugo su ostali to veće pušeci i pijući kahvu. Razgovarali su, da nisu gotovo nikada prestali — zaboravili su i jaciju klanjati.

I upravo tu noć Adil je sladko spavao, sladje nego Bog zna kada. Ni maknuo se nije — već je osvanuo onako, kako se je izvalio.

Bio je kao pravi san pravednika!

XXVIII.

Kako se je Adil sam i uz druge kroz ono deset, jedanaest godina u medresi odgajao, odgajao u zapuštenosti, nebrizi, nemišljenju, zamrli su u njemu svi gotovo plemenitiji osjećaji. Njega nije moglo svašta pobuditi, nije pojmio šta je pravo milosrdje, sažaljenje, njegove se misli nisu držale izvan njegove okoline, nisu se odmicale od ljudskih slaboca i želja, koje su ga je-

dine branile, u kojim je živio, jer nije poznavao drugoga života. Boravak u medresi od toliko godina, gdje mu je bilo suzivano mišljenje, a da mu duh nije dobivao nikakovih, ni najmanjih pobuda i podsticaja, da nije nikada prelazio ni dvorištnih vrata, ne nalazio okrepe — taj ga je boravak učinio čovjekom bez nutrnjega života, čovjekom, koji samo znade hodati, nešto rukama mahati, stiskati i otvarati oči, jesti, leći Na to je spao od nekadanjega živahnoga mladića.

Jer mu je jedina svrha bila, da tielo dobro uživa i — ništa više, uz promatranja, koja ne čine nikakove muke, poželio je napokon jednu, pa kakvu bilo i promjenu. Vidio je on, kako se nuvalije liepo nose, čuo je kako se hvale da im je liepo u novom zavodu — a to je na nj djelovalo i u njemu prigušivalo odpor, koji je iz početka onakim žarom pokazivao. Misao, da se nuvalije gospodski nose, gospodski živu, da se liepo i probranim jelom hrane, da ih sluge dvore, te ne moraju sami sobom ni peći ložiti — ta ga je misao zanosila i osvajala.

— Kad mogu drugi, zašto ne bih i ja? Znao se je često puta upitati.

A kad se je već jedan put u njemu porodila ta želja, onda se je sve više s njom sljubljiavao, dok nije napokon zaključio, da će sve pokušati, da i on dodje u nuval.

Za to je od sada gledao, da se sastane s Ibrahimom ili Fehimom. Oni su mu trebali, jer je znao, da mu se valja nešto pripravit, naučiti barem čitati i pisati. Znao je, da mu oni tu mogu najbolje pomoći. I on im se priključio i saobćio svoju želju.

— Dobro — potvrdi mu Fehim — dobro si skastio! — i, kako je bio uvijek spravan, da čini, što i koliko može, počeo se truditi s Adilom.

Pomagali su mu i Ibrahim a i Abduselam. Jer je Fehim znao, da Adil ipak ne će biti pripravan, koliko treba, preporučivao ga je preko svojih poznatijih učitelja.

— Liepa je stvar, kad se i ovaki dozovu pameti! — tvrdio je on i — uspio je.

U Hanikah-medresi nije nitko znao, što Adil snuje, samo su se mnogi kad kad znali začuditi, kad bi ga vidjeli sa Fehimom ili Ibrahimom. Po njima se upoznao s Fejzagićem, starim, — dok je Abduselam i sam nastojao i želio, da uspije. Radi pripravljanja dolazio bi njima doma, i Abduselam ga ugošćivao, pozivao, te ga tako pozvao, da i preko praznika ide s njima na selo.

Fehim se je iskreno radovao odluki Adilovoj. Kako je bio zanosan i vjerovao u dobro, uvjeren je bio, da se sve može skrenuti na pravi put.

— Samo se hoće truda i vremena! — tumačio je on Abduselamu. — Ali to nas ne smije odvratiti od nastojanja i zastrašiti, da s tim većim žarom radimo oko osvjetljenja i prosvjetljenja. Odgoj naroda je teška stvar — ali i sladka. Adil nije narod, već je samo njegova čest, ali takova, da se u njoj odrazuje sam narod pod-puno. Veseo budi s toga, što i ovakovi dolaze do uvidjivosti, — i nije se bojati, te bi nam moglo s vremenom bolje biti!

XXIX.

Pri Gorici nad sarajevskim poljem, u liepoj kiti bašča i zelenila, između mnogih zaselaka diže se malko na više omanji al mili Fejzagića dvorac. Uhvatio poda se, cjeleu onu ravan, kojom se prama suncu lašti voda obilne Bosne, Željeznice i Miljacke. Dvorcu na desno ostaje vrelo Bosne pod Igmanom, a ovamo na lijevu

stranu Sarajevo, dok odmah u oči upadaju pusti i zapušteni veliki Čengića dvori, među vrbama i šljivama, nad samom vodom, pak Ilidže i cjele ona ravan za njima.

Upravo se uzelo predvečerje prosipati, a svježiji zadah uzduha razgonio ljetnu sparinu i vrućinu. Putem na Goricu onomu se dvorcu penjali Abduselam i Adil zadihani, znojni, zapuhani. Fešove poturili na zatiok, te bi softe još od časa do časa trehnuli hrkom, kao da bi se htjeli još bolje razhladiti.

— Ama vrućine! — dahnu Adil, kad udjoše u dvorište.

— I ja erkoh od žedje! — nadometnu Abduselam. — Uzeire, vode, Uzeire! — viknu za tim iza svih naramica suhim grlom, a crveneći se u licu kao rak.

Na viku se pojavi na tavanu hanuma, Abduselamova mati, uhvativši se za trabozane — ogradu na tavanu.

— Kakvu vodu! — začudi se. — Ne ćete, dina mi! Stanite malo, jer bi vam palo na srđce. Arifo! — okrenu se onda prama sobi — deder, kćeri, razmuti limunatu!

Adil među tim skinuo fes i bijelu kapu, te traio rukom po obrijanoj glavi, dok je Abduselam bio svukao hrku i nosio ju preko dvorišta u ruci. U dnu dvorišta bunar — te se je Adil i dva i tri puta na nj osvrnuo, a pod triemom nabacane čese krumpira, kupusa, luka, da je sve odavalo neki čudan, izmješani miris.

— Dina mi, ja ne mogu više čekati! Amo vodu! — opet će Abduselam i baci hrku pod triem na jednu česu.

— Hajde — hajdete u sobu — amo u ćošak na hladovinu, pa odahnite i odpočinite! Sad će vam se donieti!

Moradoše poslušati i otići u ćošak. Abduselam skinu sa sebe sve, te ostane samo u gaćama i košulji. Na otvorene prozore strujio je od Igmana ugodan hlad. Momci se izvalili uz jastuke do prozora, al ni jedan ni da bi rieči. S tavana se čulo, kako netko uzlazi i silazi stepenicama, čuo se i hanumin glas, gdje zapovieda. Uz njezin se razliegao još jedan — bistar i zvonak.

Malo zatim Uzeir — Fejzagićev sluga — unese u sobu limunate. Izpiše do kapi i povaljaše se još ljepše uz jastuke. Adil je sjedio uza zid, nehajno lupao rukom po koljenu i polagano, umorno okretao očima po ćošku te kao da je mjerio srg, preko koga su prevješene bile ahmedije i džube, a do srga odmah visio kuran u ćesiei i nasuprot kuranu velika tambura i violina.

— Jesu li se ona dvojica vratili? — ču se krupan, jak glas sa dvorišta.

To se je bio oglasio Abduselamov otac, Hajdaraga. U gaćama i košulji, na glavi mu biela kapa, a po opaljenom znojnom licu i vratu popadala pljeva kako god i po košulji i gaćama. Cio je dan bio pri vršitbi — jer on ipak ne može, a da ne bude pri poslu. U ruci mu dugi jaseminov čibuk, o koji je objesio duhan-kesu od čohe.

— Vodu amo, stara, izjede me znoj i pljeva! — počeo stari Fejzagić odmah s vrata.

S njim su došli Fehim i Ibrahim, obojica zaprznjena kao i Hajdaraga.

Hanuma izidje na dvorište pred čovjeka. Primi mu čibuk, a Arifa poleti i iznese vode u ibriku, da mu polije.

— Ahaha! Ovo valja! — govorio je aga umivajući se.

Arifa se nije krila ni pred Fehimom ni pred Ibrahimom, jer su obojica kod Fejzagića kao da su mu djeca.

Stari se Fejzagić uze polagano trti, a onda sjede na sag, što su ga prostrli na dvorištu pred sofom. Sva trojica udariše skupa po kahvi, da se malko razaberu do večere. Poslije su k njima sašli Abduselam i Adil.

Po večeri su mužki ostali i sjedili na dvorištu, a hanuma i Arifa — radi Adila — bijahu na tavanu same za se. Stari se Fejzagić razgovorio — a bio je velik razgovordžija — i mladima pripoviedao smiešnih svojih doživljaja. Svi su se ugodno zabavljali, smijali, svaki svoju pridometnuo — samo je Adil bio kao svezan. Hajdaraga je osobito volio slušati Fehima, jer je znao liepo i ugodno zabavljati društvo.

— Deder malo, Fehime, — ne bi li? — upita ga Fejzagić, odmaknuv čibuk od usta i trehnuv prstima preko njega, kao kad se udara uz tamburu.

Fehim je bio izvrstan svirač i pjevač. Imao je vrlo liep, sladak i jak glas, a u učiteljskoj školi naučio udarati uz violinu, a od prije je već znao uz tamburu i šargiju. Uzeir, koji je do njih sjedio te se i sam kad kad znao umiešati u razgovor, skoči na tavan po šargiju, a da mu nije nitko ništa rekao. I on je volio slušati Fehima.

Mrak se već bio uhvatio, slegao se mir, samo odonuda od Ilidža još dolazilo nekakva slaba žamora. Nebo bilo vedro, kroz tamninu treperile zviezde. I oko dvorca i u dvorcu sve mračno — samo što je na tavanu pred hanumom i kćeri joj gorila svieća i razsvjetljivala uzak krug oko njih, a isto tako i dolje na dvorištu, gdje su mužki sjedili.

Fehim uze ugadjati šargiju — a odozgor Arifa od nestrpljenja pogledavala kroz trabozane. U neku kao i krijuć od majke baci pogled na Fehima, koji je licem prama tavanu sjedio. Ugadjajući žice, nekad bi spustio glavu a nekad ju podigao i pogledao kroza sloj mraka prama onom svjetlu na tavanu — nehote, slučajno, te bi svatko rekao da to čini, samo da što bolje ugodi glasove žica. A onda uze prebirati, kao da okuša, kako će mu ići od ruke, te mienjaše pjesmu za pjesmom. Svi su bili ušutili, stari svim silama teglio iz čibuka i gledajuć obično preda se, od časa bi do časa svrnulo okom na Fehima i šargiju, kao da hoće pokazati, kako ga se udaranje doima. Arifa sjedeć na tavanu uhvatila se rukom za vrh trabozane, oslonila na nju glavu i ne svrće oka sa Fehima. I hanuma je pozorno slušala.

A Fehim je liepo svirao, lako prebirao po žicama, sad jače, sad tiše — u svaki zvuk ulievajući života — i zanosni, puni osjećaja glasovi prosipali su se kroz tihu, tihu, liepu tamnu noć. Za tim digne glavu, jače prevuče preko žica, a onda usitni i sam zapjeva:

Liepa ti je u Alage ljuba . . .

Vješto je izvijao glasom i njim vladao — i pjevajući gledao prama tavanu. Liepo pjevanje kano da je sve zanielo, svi su pozorno slušali, pa ni Arifa se nije mogla suspregnuti, već ustala na noge, bliže se primakla i naslonila na trabozane, ne mičući oko s mlada pjevača. Lice joj se nije moglo vidjeti, jer je svieća za njom ostala, rubeći samo okolne crte glave i liepoga struka svojim mekim svjetlom. A kad Fehim dovrši — i ona se prenu pa uzmače na se. Zadje u odaju, odakuda je i opet kradom kroz prozor gledala Fehima i slušala šargiju, prateć potihano kad što i sama glasove njezine.

Kasno je bilo, kad se je družba razišla na počinak, koja je bila vična tako redovito svaku večer sjesti na okupu, zabaviv se po danu poslom i zabavom u polju i po gajevima. Živili su rek-bi bezbrižno, radostno, veseleći se svakomu novomu danu, želeći gotovo da nikada ne prodje to vrijeme.

I na selu je Fehim svakom sgodom sve činio, da Adilu pokazuje, tumači i da ga uči. I činilo mu se je, da će ipak od njega postati čovjek. Kako je mladić bio zanesen za sve, što je liepo i plemenito, što kripi i bodri — on je sebi metnuo kao zadaću, da Adila popravi. Zaboravio mu je sve one male, sitne pizme, nekadanja boćkanja — i malo po malo o njemu je promjenjivao svoj sud. Sad mu je čisto žao bilo, što je nekada mogao pomisliti o Adilu, da je to stvorenje, koje je bilo učinjeno na sliku i priliku svih ostalih ljudi, i komu je Bog dao takodjer razum i volju, al da ipak u njemu nije mogao ništa naći, što bi ga podsjećalo na čovjeka — osim ova njegova vanjština. Prije mu se Adilova duša, razum, srdce, ciela nutrina pričinjala pustom ravnicom, na kojoj ništa ne raste, a po gotovo ne cvate, pričinjala mu se umrtvenom stienom, koja ne osjeća ni kad kiša pada, ni kad sunce sije — u njegovoj duši vidio je samu pustoš, bezplodnu, zapuštenu, bezkoristnu.

Nu sada se je kajao radi toga svoga suda: činio mu se nepravedan i oštar, nakon što je uvidio, da se je Adil smekšao, sam k njemu približio i izrazio mu želju, da bi i on htio učiti.

— A da je onakov, kakov mi se je prije činio — zar bi on mogao to uraditi?

I sam Adil svojim držanjem popravljao je Fehimov sud o samom sebi. Pokazivao se pažljivim na sve, što

mu Fehim govori, a uz to se držao zavučenim, skromnim, poniznim

— Jadnik — mislio je Fehim — sam osjeća, kako je dobom daleko izmakao a razumom zaostao!

XXX.

U liepoj, ukusnoj sgradi šerijatske škole, na Ćurčića briegu, gradjenoj u iztočnom slogu, bilo je upravo vrijeme podnevnoga odmora i okrepe. Djaci sjedili u blagovaonici za velikim stolom pri zajedničkom objedu. U vrh stola Ibrahim, na koga je u svom razredu pao red, da nadzire ostale djake, a prama njemu upravo u dnu Adil, koji se je uz žive muke Fehimove proturao u nuva.

— Ih — gledaj ga! — donekle kao zavidnim glasom pokaza Adil svomu drugu uza se Ibrahima — gledaj ga, koliko uzimlje jela! I on prije nego ja — nastavi u misli sam za se — a u medresi dok smo bili, bio je poda mnom!

Uz Adila s jednu i s drugu stranu redom sjedili prilično postariji djaci, mnogi od njih prije softe po medresama, a mnogi ni to. Odmah uza nj Hamza, koga su poznavali kao osobita pospanca: često bi mu se dogodilo te bi nakon predavanja pred ručak zaspao, a kad bi se probudio, morao upitati, da li se je ručalo ili nije. Dalje opet drugi, koji je imao jednu jedinu brigu, da svaki dan mora na jednake obroke jesti i piti, a da ni jednoga obroka ne propusti; tako je on znao i prije popodnevnoga spavanja popiti kahvu, ako bi ju gdje pripremljenu našao, veleć, da je sve jedno, da li prije ili kasnije, dok je glavno, da se popije. Malo više njega sjedio je Ali-efendija, koji se je odlikovao

tim, što nije nikada pazio na predavanja te što je u svomu nemaru bio dobar šaljivdžija. O njemu su svakomu pripoviedali, kako je jednom na predavanju otvorio knjigu u polovici, dokle se još nije bilo ni došlo učenjem, a kad ga je na to drug susjed upozorio, on mu je odgovorio: „Ništa za to, proći ćete ovuda i vi, izčekat ću ja na ovom mjestu i vas i hodžu!“ — i nastavio nad knjigom kunjati. Pak drugi, koji se je odlikovao tim, što je knjige svagdje ostavljao i odmah zaboravio, gdje ih je metnuo, te bi radi njih po čitave dane premetao i pretraživao sav nuva.

I tako su se redali redom, stariji i mladji, s jednu i s drugu stranu, i marljivo jeli i uz to razgovarali.

Ovoga su puta djaci osobito živo uz objed razpravljali. Radilo se je o predavanju iz svjetske književnosti. Učitelj njihov iz povjesti — „kaurin“, „vlah“, kako su ga zvali — upitao ih, bi li oni htjeli, da im izvanredno predaje i o svjetskoj književnosti, jer da će im to koristiti i vriediti, što će im naobrazba biti nešto šira. Neki — vrlo ih malo, a među tima je bio i Ibrahim — bili su za to, ali ostali, velika većina, odlučno proti tomu.

— Šta će nam to? Ne ćemo, ne ćemo vlaških stvari! — govorili su oni.

Sad su se sdgovarali, da se hodži prituže, pak da on učini, da im se „te vlaške stvari“ ne kazuju. Kad je svršio objed, onda je nastala prava buka. Izlazeći iz blagovaonice Ibrahim je vičući, sav užešćen, dokazivao kako je to dobro i liepo, te kako bi bilo odurno i nedostojno ne primiti tu liepu i dobru učiteljevu ponudu.

— Pusta li filozofa! — doviknu mu jedan stariji djak, i svi gotovo prasnuše u smieh.

— A šta će nam to, kad i onako vlasi nemaju ništa, već što su pokrali od Araba!

— Tko ti to kaže? — promaknu se Ibrahim. — Pa kad bi to i bilo i ako ne ćete učiti, što učitelj nudi, a što vi onda ne učite iz arabskih djela?

— Prodji se, bolan, ne razmeći se tu svojom pameti! — graknu na nj Adil, koji je bio jedan od najodlučnijih proti učiteljevoj ponudi i koji nije mogao sada trpiti više Ibrahima, što je — nekada mladji i niži — sada pred njim u razredu.

Uzalud je Ibrahim govorio i dokazivao, uzalud i Abduselam a osobito i Fehim, koji bi vrlo često dolazio u prosto vrieme u školu — ipak je pravomoćna većina uspjela osujetiti dobru nakanu učiteljevu, a to je izveo zavodski hodža.

Odtada još više počеше u školi dizati graju na Ibrahima i na još dvojicu trojicu, kojim je Fehim donosio knjiga na čitanje, osobito knjige „Matice Hrvatske“. Pošlo im je za rukom, da hodžu nagovore — što je bilo vrlo lako — neka im zabrani i zatvori te sve „vlaške“ knjige, jer da se ne pristoji, da se „pravi Turci“ njima bave. Kad bi se pak Fehim pojavio među djacima, onda bi se digla na nj graja sa svih strana.

— Fehime bolan, ja te ne mogu razumiti! — reče mu jednoga petka po podne hodža, kad su i drugi djaci nakon objeda još sjedili u blagovaonici. — Eto si dosta pametan, pa ti se čudim, gdje ti moreš čitati te vlaške knjige i novine?

— Ali nisu to vlaške knjige i novine, to su naše knjige i novine! Naše — naše — — razumiješ li?

— Kako mogu biti naše, kad oni nisu Turci kao mi?

— Šta Turci, kakvi Turci? Misliš muslimi? I sam ćeš priznati, da mi nismo ni Kinezi, ni Amerikanci, ni Englezi — nešto moramo biti... Islam nije tako uzahan i malen, kako ga ti držiš. Zar Franak, Talijan, Šved ne

bi ostali to isto, sve kad bi i Islam prigrllili? Islam ne izključuje ni jednoga naroda, pak ni nama ne brani da ostanemo po prošlosti, po krvi, jeziku, po budućnosti ono, što jesmo — da ostanemo Hrvati... Zar Arab — makar muslim ili kao što ti veliš „Turčin“ — sve isto nije Arab? A Arab i muslim nije jedno te isto: čitav bi svijet od jednom mogao postati muslimski — ali za to ne će nikada biti ni arabski ni turski...

— Ali nama nije moguće s vlasima biti i raditi —

— Ni to ne stoji — jesi li čovjek na mjestu, jesi li nepokolebiv u svojim osjećajima, u svom osvjedočenju — — svagdje i na svakom mjestu možeš raditi i djelovati načinom, koji dolikuje plemenitoj stvari. Zar i ti ne bi mogao postaviti tvrdnju, da ne može, recimo, biti Hrvat, tko nije muslim? I ako je do toga, da se toga držimo, onda evo nas, budimo spremni, povedimo kolo — i onda ćemo mi biti snaga, moć... A ovako, dok mi našu stvar ne ćemo da učinimo našom vlastitom, dok drugima prepuštamo da za nas misle, lažuć uz to, da nam Islam zabranjuje načelo narodnosti — — ovako ćemo biti i ostati djeca, koja o svomu udesu ne odlučuju...

— Prodji se ti toga, Fehim-efendija — diže se hodža, metnuv ruke straga pod džubu i nekim čudnim podsmiehom motreć preko oka Fehima — prodji se ti toga — makar da imaš dosta pameti, sve jedno — — još nisi za to dorastao!

Stariji se neki softe sgledaše, gurnuše i udariše u smieh.

— Aha — onim svojim obližnjim reče Adil — — sad je filozof dobio svoje... Kud će se on s hodžom mjeriti? Eto, to je sada dobio od onoga, što je učio i čitao... Znao sam ja — — —

Hodža ode, ljuljajući se — sve onako rukama straga izpod džube — a i djaci se počеше dizati, razpravljajući i vičući.

Nekoliko ih podje i sa Fehimom i Ibrom u Ibrinu sobu, da nastave razgovarati — mlađji djaci, koji se ipak nisu otimali čitanju i naobrazivanju . . .

— Eto, dokle dovodi neznanje stvari! — uzdahnu Ibrahim, otvarajući svoju sobu u prvom katu. — Oni ne će, da što više znademo i naučimo . . .

— I Islamu podmiću tolike neistine! — dometnu drugi.

— Jer ni Islam ne poznavaju! — počē Fehim, sjednuvši na Ibrin krevet — jer da ga poznavaju, zar bi mogli i imali duše tako govoriti? Ovo je samo pogubna družba, koja hoće, da ostanemo u magli, neznanju — i drži, da ćemo tim najviše koristiti Islamu. To ovi podmeću Islamu — a upravo Islam nam veli, zapovieda, da tražimo znanja, pa gdje bilo. Isto Islam ne nalaze, u što se imadu pretvoriti oni narodi, koji ga prigrlje. Vjera ne ništi — ona diže, oplemenjuje, uznosi. Islam nam ne zabranjuje, da budemo Hrvati, kao što u istinu jesmo po krvi i jeziku, po prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. I upravo stoga, što moramo biti i ostati vjerni, osvjedočeni muslimi — tim više moramo se osjećati i raditi kao Hrvati . . . Do nas stoji, da jednomu čitavomu narodu, njegovom obilježju dademo znak, trajan, neprolazan. Zar to ne će biti slava Islama, kad mi učinimo, da se čast našoj svetoj vjeri izkazuje i u jednom narodu više? Doduše, većina hrvatskoga naroda je nemuslimska, ali nas muslime upravo to obvezuje, da radimo tim osvjedočenije, oduševljenije, požrtvovnije za sreću celoga naroda hrvatskoga — to će biti pred celim svijetom nepobitan dokaz, neprolazno

svjedočanstvo, da je Islam vjera kulture, prosvjete, vjera napredka. Za sreću naroda raditi znači sve činiti, da se narod digne prosvjetom, blagostanjem, zadovoljstvom u svakom pogledu, da bude stalan i siguran za svoj narodni obstanak i daljnji, sve viši i viši razvoj . . . A to je zadatak kulturi, kulturi života, istine, oplemenjivanja i usavršivanja pojedinih ljudi i naroda. Pa zar mi da se iztrgnemo iz kola kulturnih nastojanja? Zar mi da tu ljagu bacimo na Islam, kako to žele mnogi naši, jer ne znadu, šta vele? Zar da se ciepamo od ostale braće, a to radi vjere, koja je svakomu svoja sveta i stvar duševnosti?

— I šta bismo mi muslimi ovdje mogli sami? — primetnu Ibrahim.

— Da, da — šta bismo mogli sami? — preuze Fehim. — Ako ne težimo ni za čim drugim, već da se ogradimo, odielimo od svih ostalih — onda tim stavljamo u pogibelj nas same kao muslime. Nu ako želimo, da se pokažemo kao muslimi na poslu, u radu, u borbi — moramo se odlučiti za rad, ako hoćemo da pribavimo ugled još viši nama i našoj svetoj vjeri — onda moramo pristupiti zajednici naroda i raditi za obću narodnu sreću. U toj narodnoj sreći sadržan je i naš obstanak — a inače je on u pogibelji. I medju Hrvatima nemuslimima raznih je vjera, ali to ne prieči te raznovjerne Hrvate, da ostanu svaki što su i da se bore za narodnu sreću. Ugled, napredak, sve viši razvoj naš, kao muslima, dizat će se sve više, kad stvar celoga hrvatskoga naroda najodlučnije primimo kao svoju stvar, stvar našu, te da za nju radimo i žrtvujemo još više, nego ostala inovjerna nam braća. Tim ćemo osim ostaloga takodjer najljepše služiti Islamu. A mnogi naši ne će to — i ne znadu reći, šta bi htjeli. Ali kad jedno

ne odobravaju, za što nam ne kažu drugo, za čim moramo težiti? Hoćemo li uz Tursku? Ako su za to oduševljeni i osvjedočeni, da je to bolje, zašto to svoje osvjedočenje ne bi branili, zagovarali, za nj sve žrtvovali? Da... ali naši ljudi ne znadu, šta su to žrtve — oni se drže kraja i zakutaka, jer su nesposobni raditi za te svoje ideje, i jer nemaju odvažnosti, da išta ozbiljno shvate... Ja, što se mene tiče, proti Turskoj nemam ništa, i ova mi je nakon moje hrvatske otačbine najdraža — ali Turska sebi, mi sebi. I Zmaj od Bosne, i Alipaša Rizvanbegović volili su svojoj rodjenoj grudi nego Turskoj... pak? Zar nisu ipak bili najuzorniji muslimi? A proti Turskoj su se i dizali. Jest, jest — osjećati za svoj narod, za svoju otačbinu, za svoj materinji jezik — to je prirodjeno čovjeku... od iskona. Zar toliki veziri i paše osmanlijskoga carstva, upravo odavle, iz ovoga hrvatskoga kraja, nisu do smrti ostajali vjerni svomu narodu i jeziku? A uza sve to bili su dobri muslimi — nu nije im na pamet padalo, da prime turstvo, da se iznevjere svomu jeziku. Oni su za slavu Islama radili ne kao Turci, već kao Hrvati. I vezir Sokolović, koji je iz Carigrada drmao svietom, i on je ostao vjeran svomu rodu i jeziku — on je hrvatski jezik ljubio i podigao ga, da je postao na carskom dvoru službeni jezik. To je moglo učiniti samo goruće osjećanje, ljubavi i vjernost prama svomu narodu... I to nam upravo dokazuje, da i mi, njihovi potomci, moramo ostati i raditi, što smo i kakvi smo, da moramo ostati kao Hrvati, kao takovi raditi...

Fehim se je bio razgrijaao, uznio — a mladići su ga slušali pozorno, pazili na svaki njegov mig, na njegov kret. Činilo im se, da pred njima nije Fehim, koga oni poznaju kao obična druga, već neko plemenitije, više

biće, za kojim moraju ići, slijediti ga, slušati, jer ih upućuje i vodi u dobro, jer im propovijeda veliku, svetu misao, da budu i ostanu pravi, u dnu duše i srдца muslimi, koji im propovijeda veliku, plemenitu istinu i njihovu dužnost, zvanje, da rade i djeluju kao najosvjedočeniji Hrvati za sreću narodnu; činilo im se, da je on propovjednik pomirujuće, izjednačivajuće ljubavi — i sgledavahu se, kao da jedan drugomu hoće reći: — Ovih ćemo se istina držati i za njih raditi...

XXXI.

Uza sve to, što je hodža u nuvalu bio zabranio čitati „vlaške“ knjige, Ibrahim ih je čitao i učio i tim proširivao svoju naobrazbu. Oni, koji su tu zabranu izazvali, rugali mu se, izsmjehavali ga, nazivali ga podrugljivo „filozofom“, ogovarali ga svagdje i na svakom mjestu.

U tom se je osobito izticaao Adil, koji nije nalazio drugoga posla, već ogovarati Ibru i onu nekolicinu uza nj te lagodno živiti u zavodu. Tim, što je došao u zavod, Adil je mislio, da je postigao sve, te da nije ujedno na se naprtio nikakve dužnosti. On nije imao smisla za znanje i usavršavanje samoga sebe, za to nije osjećao nikakove potrebe — dapače nije držao nuždnim da uči barem samo ono, što je bio obvezan učiti. Njemu se je činilo, da je i sada kao i prije u medresi, samo na drugomu mjestu — i dok je prošla potreba, da se pred Fehimom pritaji, dok dodje u nuval, odmah se je pokazao pravim, nepatvorenim Adilom, čim se je našao na sigurnu tlu, čim je postigao svoj najviši i jedini cilj, da i on može udobno živiti u nuvalu.

Njegov život u šerijatskoj školi nije se ništa razlikovao od života mu u medresi. One iste pohote, želje

i strasti, onaj isti nered, nemar i nebriga. Čitav njegov trud bio je, da se pred učiteljima pokaže dobrim i pažljivim: s toga je za vrijeme predavanja učiteljima gledao u oči, kao da napeto sluša — dočim je to bila samo pričina, jer on niti je pratio predavanja niti se trudio, da ih shvati. Osim toga je marljivo klanjao. A ostalo — ostalo je bilo kao i prije. Dok se rieši dosadnih mu predavanja, ode u svoju sobu u prizemlju, izvali se na krevet i tako ostane, dok ne bude vrijeme ručku ili večeri. Kad bi mu došao koji od drugova prijatelja, tad bi izpekli kahvu i pili i pušili i razgovarali — o uživanju, o djevojkama, o zabavama. Drugih razgovora nisu poznavali.

Oko njega i kod njega su se kupili svi oni, koji su odsudjivali Fehima, Ibrahima, Abduselama i onu još nekolicinu uz njih. Kad bi se sastali, preresetavali bi sve, izsmjehivali se, izrugivali „filozofima“ — i onda kratili vrijeme pripovijedanjem vlastitih doživljaja iz prvašnjega vremena. Osobito ih je Adil znao zabavljati — i oni su ga za to volili.

Na večer bi ipak Adil najvolio sieliti sa još jednim ili dvojicom prijatelja, te bi ostali na okupu do ponoći, a gdjekada i više.

— Liepo ti je ovdje živit, već, vallahi, ne valja, što se ne more nikuda po noći! — reče mu jednom na takovom sielu prijatelj softa, koji je nedavno iz medrese došao u nuwab, kad je Adil već prevalio godinu dana.

— Ne luduj, bolan! — nasmija mu se Adil, kao da mu je htio reći, da je lud i nedomišljat. — Ili — koliko sam puta ja po ciele noći izostajao . . .

— Kako?

— Eno onuda — znaš, gdje je kupaonica . . . Vazda je otvorena — i vrata i prozor — a pri zemlji je —

kroza nju na večer odem, a kroza nju se opet iz jutra vratim . . .

Adil je u istinu tako radio, po ciele noći izostajao, pohodio Hasibu, sastajao se sa znancima iz medrese. Pročulo se bilo, da su ga noću kasno — po ponoći — vidjevali u gradu, nu to su bila pripovijedanja, koja bi se opet brzo zaboravila. Tako su nuvablije, sad ovaj, sad onaj, kad kad znali izbaciti, da im je nestalo kakve stvari, novca — — nu i to se je stišalo, jer tko može doći u nuwab, da krade? Ni lopovi opet nisu tako ludi, pa da idju krasti djake, koji nemaju, što bi bilo vrijedno da se ukrade.

Napokon je med djacima nastajao sve viši mrmor, da im nestaje stvari, a i s vana se čulo, da se vidjevaju nuvablije, kako se noću skitaju. Trebalo je dakle malo bolje pripaziti. Zavodski je podvornik morao gotovo ciele noći biti budan i stražiti, ne bi li što opazio.

Poznatijim djacima znao je on reći, da mu se Adil čini sumnjiv.

— Makar da on onako liepo i u redu klanja — ali mi se sve čini, da na djavola misli! Mnogo put sam ga iz jutra vidio, pa mi pamet donosi, kao da je mamura . . . Jednom je prošao mimo mene — i zaudarao je rakijom . . .

Jednoga jutra čitav se zavod gotovo uzbunio. Djaci su pripovijedali, kako je podvornik ulovio Adila, gdje se vraća s noćnoga skitanja — i to u samu zoru. Na večer je podvornik opazio, gdje se netko uvuče u kupaonicu. Čekao je i čekao, ne će li se vratit natrag — ali uzalud. Onda ode, da vidi i pregleda kupaonicu . . . U njoj nikoga. Bojeći se opet djavla i nedaće, zatvori u kupaonici prozor i vrata — a kad se svanulo, Adila nema u sobi. Nije se mogao vratiti kroz kupaonicu.

Odmah se naredi iztraga — bez buke i galame. Izvidilo se, da je Adil tako po ciele noći izostajao, saznalo se, kuda je išao i do napokon je morao priznati, da je i djacima uzimao i krao stvari.

Da ne bude puno vike o tomu, zapovjediše djacima, da o tom šute i ne razglasuju, a Adila iztjeraju. Onoga jutra, kad je morao u pratnji s jednim čovjekom poći na put u Mostar, djaci su se morali poredati i gledati, kako im druga sramotno vode.

Tako je Adil završio u šerijatskoj školi — a onaj razstanak djacima se upilio duboko u pamet. Bilo ih je, koji su bili tako smućeni, da isti dan nisu mogli ni ručati. Za sve je to bilo nekako brzo, naglo — i mnogi nisu mogli vjerovati sami sebi, da li je istina, što su doživili i vidili.

Još su se dosta sjećali Adila . . .

XXXII.

Samo su neki u gradu dočukali, da su nekakva nuvabliju iztjerali — ali nisu znali za što. Neki su se došli propitati u podvornika i u djaka.

I Mehaga je čuo, da se nešto govori, i dobričina, kako je bio željan da sazna šta je, pošao u zavod da se razpita.

— To će meni sve Adil kazati — mislio je, jer je već kod njega doma bila stvar gotova, da će Adil uzeti njegovu kćer, a po tom je smatran donekle kućnim.

Nu koliko iznenadjenja za nj, kad ne nadje Adila već se namjeri na Ibrahima, koji mu saobći svu stvar. U Ibrahimovoj sobi je tada bio upravo i Fehim.

— Je li istina? — iznenadi se i prenerazi se Mehaga, objesiv ruke te su mu klonule, kao da nisu njegove. — Je li istina?

— Čudiš se, dobri Mehaga — prama njemu stade Fehim — ti se čudiš — a ja ne, jer sam i od prije znao, da zlo mora svršiti zlim.

— Pa zar sam ja znao, da je on takov?

— Vidiš — moremo se porazgovoriti kao ljudi, iskreno, bez okolišavanja! — metnu Fehim ruku na prsa, da ju onda opet turi u džep od koparana. — Ja znam sve, šta je bilo između tebe i Adila. On je gledao tvoju kćer — to znam još iz medrese, i ti si mu ju bio spravan dati. A sada budi sretan i veseo, što se je ovako dogodilo . . .

— Ali kako je mogao, kako je mogao? — pitao Mehaga, otvorenih usta, buljećih očiju gledajući preda se.

— Kako je mogao? — slegnu Fehim ramenima, dok mu u isto doba predje preko ustana smiešak bolan i ujedljiv, gorak smiešak. — Kako je mogao sve ono učiniti? To sam i sebe pitao i premišljavao o tom. On je iz čestite, poštene kuće — tamo ga nije sigurno ni otac ni mati mogla tomu naučiti, na to napućivati. On je od doma došao dobar, nepokvaren — i kućni odgoj zamienio je sa životom u medresi — to znaš dobro i sam. Onakov, kakov je postao, odgojio se je u medresi — a riedki su i sretni oni, koji izbjegnu toj nesreći. Ne uznemiruj se, dobri Mehaga, ja znam i to, kako ti štuješ i ceniš hodžinski stalež. To je liepo i plemenito od tebe — ali jesi li se ti ikada upitao, ti ili koji drugi, da li zbilja imaš razloga, s koga bi ga štovao? U nas — šta su u nas hodže? Eto počmi od medresa. Gledaj one softe, koliko ih je, šta li rade, šta li uče. Bogu dane krađu, sebe ubijaju, ostajuć tamo po

deset, po jedanaest godina, a na koncu ništa ne znadu, ni ovoliko! — opara Fehim noktom o zub. — Za nikakov posao nisu — ne moreš im dati ni da ti bašću okopaju. Eto — Adil ti je prava slika naših softa. Više je od deset godina sjedio u medresi. Najprije je učio Sarf — i ništa ne naučio, jer je to tako uređjeno; onda je učio Nahv — i mogu ga svi učiti i sto godina, pa ne će opet ništa znati. Svaki dan bivaju zalupaniji, ne razumiju, ne shvaćaju ništa, ni za šta nemaju smisla; u svietu su, gledaju a ništa ne vide, nisu od koristi ni sebi ni drugome. Ni prijatelja svoga ne bih kaznio, da ode u medresu, kakove su nam danas Eto tu se je Adil pokvario U medrese ih dolazi svakakvih, pa i onakovih, koji se boje posla, a hoće da uživaju. U medresi barem imadu stan — i tako živu. Oni navlače ostale drugove, kvare ih, zavode — a Adila su eto dotle doveli, da su ga odovle na najsramoćniji način morali iztjerati I ti si, Mehaga, za takove softa oduševljen, tebi su te medrese

— Nesretan ne bio — izkolači Mehaga na nj oči — zar si ti proti hodžama, zar si ti proti

— Varaš se, dragi Mehaga! Ako je itko oduševljen za hodže, za hodžinski stalež, to sam u istinu ja. Islam ne poznaje svećenika, ali ipak je hodža u nas, što u drugih vjera svećenik. A čitao sam ja — i nije mi žao — šta kod drugih vjera misle, kakav ima biti hodža. Oni kažu, da hodža ima biti pravi prijatelj naroda, učitelj naroda, da ga ima poučavati, na dobro svjetovati, vjerom ga kriepiti, vjeru mu tumačiti, u njoj ga razložno utvrdjivati, u svačem narodu biti dobar savjetnik i nosilac mira, a prije svega prednjačiti mu svojim uzornim životom. A ja držim, da bi takovi imali biti i naše hodže Nu jesu li oni takovi? I sam znaš,

da nisu. Ja neznam, gdje ima naroda, koji o svojoj vjeri manje znade, koji je manje u svoju vjeru upućen, nego što smo mi, nego što su naši ljudi. A hodža je prvi zvan, da narod u vjeru upućuje. Nu jesu li za to sposobne naše hodže? Ni najmanje! Izidju iz medrese, gdje godine i godine ljenčare, i odu u narod — al nevoljni narod od njih ništa ne nauči. Ne znadu ga svjetovati niti mu šta kazivati, jer ništa sami ne znadu; ne znadu mu propoviedati, kako da bude dobar, pošten, čestita života, kako da bude radišan, kako da se čuva zla. Oni sami trebaju takove poduke! Umjesto svega toga i svih drugih njegovih dužnosti, naš hodža znade samo pripoviedati bajke o zakafskim brdima, gdje da je sve od suha zlata — i tako još više ubija našega i onako neukoga i priprostoga čovjeka, umjesto da mu kaže: čovječe, digni se i radi duhom, umom svojim, snagom svojom, gledaj se usavršavati i druge prestizavati — jer ako to ne budeš činio, poginut ćeš u današnjem svietu. Kad bi se kod nas uredilo, da takvi hodže mogu izlaziti, puni znanja i naobrazbe da bi svakomu naobraženomu čovjeku mogli stati na mejdan, kad bi se nastojalo, da oni budu prožeti dužnošću svoga visokoga zvanja, kao hodže drugih vjera — ja bih prvi stupio u takovu medresu odmah, odmah. Ali mi toga nemamo

— Nemamo, nemamo! — prekinu Ibrahim — ja sam bio u medresi i znam, šta se tamo radi. Iz ovakovih medresa, kakove su, i ne mogu izlaziti drugačiji, nego li je Adil . . .

— Zar ne? Uzmi, kakav bi bio hodža Adil, da mu se nije ovo otkrilo? Šta bi on mogao komu kazati i koga u čemu poučiti? Ili pomisli, kakav mora biti onaj stari — znaš ga, Ibrahim, a Mehaga ga ne će pozna-

vati — onaj nevoljni Salim-efendija. Od svega, što zna, jest to, da zna reći da je „Turčin“ — i eto ti, kakav je u nas hodža. A je li to dosta? Pak se još i sada pripovieda, kako je bio u medresi neki vrlo učeni Salim-efendija . . . Nevoljnici, jadnici mi!

— Sve mi se čini, da pravo veliš, a zlo ne misliš! — potr Mehaga prstima preko čela.

— Budi sretan, Mehaga, što se je ovako dogodilo — spasiš si kćer, svoje rodjeno diete, od nesreće. A vidi, kakvu si ju zločincu htio izručiti! Ti si, dođuše, bio zasliepljen, što je bio softa, pa — mislio si — bit će i hodža. A eto vidiš, kakve su nam i softi i hodže. Oni prenose izkvarenost u medresama, šire ju — i ta izkvarenost, nemoral prelazi sa starijega na mladje, kao kužna bolest. Šta ona dva zločinca — Adil i Salim — svašta počinise? Upropastiše lude djevojke, izkvariše ih i jurnuše u najgori kal svih zala . . . A zar se to uvijek ne događa, zar to i prije nije bivalo? To rade oni, koji bi nam imali prednjačiti svojim uzornim, krepostnim životom. Jesu li to hodže, kakvi bi morali biti, jesu li to odgojitelji naroda? . . . A mi to još ne vidimo, Mehaga, još im sliepo vjerujemo, sliepo, sliepo — kao što im i ti vjeruješ. Baš mi pade na um ono o magarcu: kad magarca natjeraš u vodu, još on ne zna, da mora plivati, već kad mu se u uši voda naliže, onda se sjeti . . .

— Dok se magarcu ne naliže u uši, ne može plivati! — ljuljao se je gornjim tielom Mehaga i kan da nešto promišljavao.

— Čini mi se, da drugi narodi nemaju te poslovice! — pogleda Ibrahim u Fehima.

— Mi smo ju stvorili sami za se — jer nam dobro odgovara! — pouči ga Fehim.

— Da, da — klimao je glavom Mehaga — jest, ali se meni čini, da se je nama već i prelilo, te ćemo dušeći se, u zadnjem času — možda — uvidjeti, da smo bili gori i od — magaraca!

Mehaga se diže.

— Brate Fehime — uhvati ga jednom rukom za ruku, a drugu mu metnu na rame — hvala ti, hvala ti! Kazao si mi dosta, što nisam dosada mogao sam vidjeti — makar da mi je oči kopalo. Bog te poživio, kad si se taki makar ti jedan našao, a kamo sreće, da svi tako govorimo i radimo! Šta ćeš — ja ne znam i ne mogu — ama evo ti moje srdce — — budi taki vazda, svagdje govori tako i tebe ću jedinoga vazda štovati i ljubiti. Tebe — i sve, koji će kao i ti? — dometnu Mehaga, gledajuć Fehimu u oči. — Ja nisam kriv, što sam drugačije mislio — nije mi imao tko razkazati. Mi smo svi neznalice!

— Ali u nama nije ubijena opet svaka klica plemenitosti! — nadoveza Fehim. — Bit će bolje i nama, kad svi uvide, kao i ti . . .

I odtada Mehaga nije više nikada tražio hodža ni softa — odbjegavao ih je. Često put je znao reći, da im ne vjeruje, ni kad klanjaju, jer da to čine od himbenosti, da se pred svietom pokažu dobri, a onamo da mogu svašta činiti.

— Kad hodže budu bolji i pametniji od mene, onda ću im i vjerovati! — govorio je Mehaga. — Ovakove ne mogu više da gledam, jer su nam svemu krivi!

XXXIII.

Adilov slučaj u šerijatskoj školi i Fehima je duboko potresao. Da je zlo, u komu se je Adil odgojio i morao

biti onaki, kakav je bio — da je to zlo tako silno, to nije ni izdaleka pomišljavao. U prvi mah, kad je čuo o stvari, nije znao, šta i kako da o njoj misli i tako ga se to kosnulo, da nije mario nekoliko dana ni poviriti u nuwab, dočim ga je prije bilo tamo gotovo uvijek naći.

Ibrahim nije mogao biti bez njega i s Abduselamom ode u Fejzagića doma, da ga vidi. Morao ga je nagovarati i siliti, da opet dolazi u nuwab, jer da ga djaci rado očekuju.

— Mnogi su, čini mi se — reče Ibro — sada nekako pametniji. I oni, koji su dosada bili proti tebi, i oni pitaju za te . . . Ima ih dosta . . .

— Zar bi vriedilo, da idem tamo?

— Bi, bi — ne će biti uzalud! Adilova je stvar promienila prilike!

Ibrahim je zvao Fehima, da se ne tudji od nuwaba, jer je znao, kako ipak živa rječ njegova znade djelovati. Zadnji ga je slučaj smutio te je počeo misliti, da se ne može ništa učiniti ni na bolje okrenuti. Adil mu je bio pred očima, kako se je pretvarao, dok ga je pripremio za šerijatsku školu, pa kako se je onda — kad ga već nije trebao — pokazao kakav je u istinu. I u malo da mu taj slučaj nije ubio svu volju . . . A on je bio odlučio, da će svagdje činom i rječju raditi, da se krene boljim putem, da će biti pravi učitelj naroda. A upravo, jer zanešen za sve plemenito i dobro, odabrao je taj stalež, uvjeren, da će time najviše koristiti narodu. Makar je slušao o velikim poteškoćama pučkoga učitelja — on je u svoju budućnost letio na krilima mašte i tvrde, osvjedočene volje, ne bojeći se ničesa, samo da i sam uzkoristi što onom narodu, koji se je naučio tako vruće, tako sveto ljubiti i za koji je bio pripravan sve učiniti. S veseljem je očekivao čas, kad

će moći početi djelovati u narodu, da radi za njegovo prosvjetljenje, osvješćenje i napredak. O čemu je toliko puta toli zanosno pomišljavao, tim se je sada više bavio, kad je imao više vremena, unapried u misli videći, kako radi, kako odgaja narod, njegov podmladak, koji će u muževnoj dobi sinuti novim duševnim životom i tako stvoriti novo razdoblje narodne povjesti i napredka. Pa kako si je on bio zasnovao osnovu budućega rada, on ju je htio — kako je znao i mogao — odmah provadjati. On je s oduševljenjem poučavao Ibrahima i Abduselama a i drugdje, gdje je god mogao, propoviedao je potrebu naobrazovanja, dizanja napredka, osvješćivanja. Izbjegavao je svaki — kako bi znao reći — „bezkorisni“ razgovor, a svaka mu je sгода davala pobudu, da razvija svoje misli. S te njegove ozbiljnosti a i prilične naobrazbe i Ibrahim i Abduselam štovali su ga i ljubili. Sva trojica su bila uzko svezana, sprijateljena, al ne onako, kao što se sprijateljuju oni, koji se mimohodeći stuče na veselicama, da se uzmognu i drugi put zajedno zabavljati — njih je nešto drugo, ljepše vezalo. Fehim je obojici bio privržen, jer je uvidio, da je uspio da od njih odgoji vriedne mladiće. U obojici je znao pobuditi želju i nastojanje za naukom, a s tim ujedno za svim onim, što je liepo i plemenito. Ibrahim mu je bio haran, što ga je izvadio iz medrese; „jer tamo, kako je danas“ — govorio je — „ne biva ništa drugo, nego li što se ubija u mladosti osjećaj, svaka plemenita misao, a to se tako dugo i dotle tjera, dok softa ne postane posve tup, tudj za ovaj sviet i sviet za nj, ne shvaćajući ništa i ni za šta ne imadući smisla“. Uvidjajući to iz vlastita iskustva, do odanosti bio je privržen Fehimu, što ga je izveo na pravi put, da ne za-

kržljavi. I čisto bi se bio prepao, kad bi pomislio: „A da nije bilo Fehima, zar se i ja ne bih izgubio?“ Abduselam je pošao učiti ponukovanjem svoga oca, koji je bio jedan od vrlo riedkih ljudi, koji je uz zdrav razum imao uvidjavnosti. I jednoga i drugoga je Fehim tako priprazio, da nisu učili upravo radi toga, što će kasnije biti kadije, da živu lagodnije i u častima; oni su učili s ljubavlju za to, jer im je Fehim znao omiliti nauku radi same nauke, kojom će oplemeniti sebe i oplemenjujući utjecati na one, s kojima dodju u doticaj.

Napokon je Fehima prošla ona prva uzbuna i opet je zalazio u šerijatsku školu. Oko njega se mladići kupili i slušali ga, primali njegove savjete. Zadnji slučaj mu je dao građiva, da im puno toga kaže — ali je učinio i to, da je on odsada bio osvjedočen, kao što da iza noći dolazi dan, da su medrese — kakove su — jedna od najviših rana na narodnom tielu i da se u njima u ogromnoj većini odgajaju bezkorisni i škodljivi članovi islamske zajednice i ljudskoga društva.

— A vi — govorio je Fehim djacima — morate biti vredni članovi u ljudskom društvu, da uzmognete nešto predstavljati i biti od koristi. Evo mi — to jest, naši — imadu i kuća i zemljišta — ali šta oni uza sve to vriede, kad sami u sebi nemadu nikakve vriednosti? Ogromna većina nas ne brine se ni za šta i time u ovom razdobju, u ovom novom razdobju sebi podreza za naviek krila napredovanja — pa barem ovo malo, što nas je, moramo pregnuti, da svim silama uznastojimo doprieti dotle, da mi mlađji — kad stariji ne će i ne mogu — pripomognemo duševnom osvješćivanju i narod pripravimo za napredak. Ili mislite, da će tko drugi to učiniti? Tudji ne će, a naši, koji bi bili zvani na to, ne mogu. A ne mogu, jer nemaju za

to priprava i ne će da ih traže... Samo pomislite, koliko se naših sila uzalud gubi i troši... Naše medrese, iz kojih bi morali izlaziti prvi i najsigurniji prosvjetnici naroda — kako to svagdje biva — to su samo zavodi, gdje se duh i misao ubija kobnom vlagom, gdje jakrepi nerada, nemišljenja podgrizaju i ono malo života, što ga mladići unesu tamo iz otčinske kuće. Medrese nas obskrbljuju četama mračnjaka, koje u našem životu stoje kao tvrdi bedemi i vojska proti svakom našem napredku, da nas konačno tako ubiju i posvema unište. I ne samo to — već oni su sada, gdje nam nema obstanka bez prosvjetnoga napredka, uz koji ruku o ruku ide i materijalni, oni su proti svakomu onomu, koji hoće i nastoji, da nešto nauči, a za to su takovi, jer je njihov duh obavijen pogubnom, uništavajućom maglom neznanja, koje radja svako zlo: i zavist, i natražnjačtvo, i nespretnost u današnjim borbama — donapokon našu propast. Eto sami vidite — vama zabranije čitati naše, hrvatske knjige, pisane hrvatskim jezikom. A za što? Zar ste tim sada prestali biti muslimi?... A mi, ako hoćemo da budemo pravi muslimi, prijatelji naše braće i naroda, zar bismo mogli trpiti i skrštenih ruku gledati, gdje beznadno propadamo? Ne — pa makar se kamenjem na vas nabacivali, ne — pa vam se oni i smijali, rugali, — ne, ne, i nipošto ne! Sviestna, prosvietljena, naukom oplemenjena čovjeka mora biti dužnost, da otvara narodu oči, da ga čuva od propasti — a kod nas je već dotle došlo, da se moraju — radi našega obstanka, radi obstanka naše vjere ovdje — i najgroznije istine narodu odkrivati. Najviši je naš neprijatelj, tko ih krije, samo da se ne uzmognu liečiti, a onaj, koji nam laska, dok smo kakovi smo, najviši je podlica i himbenik,

zločinac! Dobro pazite, gdje su i koje su naše mane — ali ih pokazujte, javno otkrivajte, pa makar tim sebi stvorili vojske neprijatelja! Od blage rieči više nema ništa, ona ne pomaže, — još ostaje samo bič — — i bičem tjerati naše ljude, da se opamete!

Fehim, govoreći, uzplamtio se, uzbjesnio, kako ga ni Abduselam ni Ibrahim još ne vidješe. Oni i djaci koji su još tu bili, slušali su ga i nekim božanskim strahom i štovanjem, a svaku su njegovu primali, jer ih je znao osvojiti svojom vatrom, svojom ljubavi, svojom plemenitošću. Još su privrženiji njemu — i hodža im nije — za čudo! — odtada više zamjeravao, što se tako oko njega kupe i što čitaju knjige, koje im on donosi.

U obće je hodža postao — mirniji i blaži, odkako se je ono bilo slučajilo s Adilom ...

XXXIV.

Te je godine Fehim svršavao svoju školu, da pun najbolje volje u samom prostom, neukom, zapuštenom narodu počme izvadjeti svoje osnove. Ispit je učinio najsjajnije — i govorilo se, da takova djaka nije bilo, odkako postoji učiteljska škola. I on je sada pred otvorenim vratima svoje budućnosti i rada ponosan i oduševljen stajao, jer je uvjeren bio, da dobro i istina moraju savladati sve zapreke, koje ih suzdržavaju i guše.

Njegovi prijatelji iz šerijatske škole, koliko se god ponosili i veselili Fehimovim sjajnim uspjehom — žalili su ipak, što se primiće vrijeme, kad će se morati s njim razstati. I oni su uvijek uza nj bili, snovali, kako će i oni raditi, kad stanu na svoje noge, molili Fehima, da ih ne zaboravi, već da im se pismima javlja, da se barem tako mogu razgovarati.

— Nama treba i tvojih savjeta! — priznao mu je Ibro iskreno, povjerljivo, kako samo prijatelj prijatelju može. — Možda će nam ih i kasnije trebati — — jer — jer mi znamo da moramo a i hoćemo raditi u narodu — — — ali taj rad označiti, da nam bude jasan ...

— Makar da smo najzapušteniji — dodade mu Fehim — ipak nije nigdje lakše raditi, nego li kod nas. Naš je čovjek po naravi obdaren, otvoren. Samo je zapušten, ne vidi — — treba mu otvoriti oči. S našim je svietom lako — a najviše nam se je boriti s jednom manom: mi smo u prvi mah upaljivi — pak odmah klonemo. Moramo sebe najprije naučiti, da budemo uztrajni, da idemo za onim stalnim dobrim ciljem, koji odaberemo. Čega se latiš, do kraja izvedi, i budi čovjek na svomu mjestu; tada se ne ćeš morati ni pred kim ulagivati — i što god u svietu postigneš tako podkovan, nemoj misliti, da su ti dali od milosti, već jer si to zaslužio. Tako ćeš biti svjestan sebe i svoga dostojanstva. To ti ima biti priprava za rad — a rad sâm vrlo je jednostavan. Narod upućivati, da se mora prosvjetljivati, djecu svoju odgajati, kako vrijeme zahtjeva: prosvjete, znanja nam treba, da sami uzmognemo misliti za se i svoju budućnost. S tim zajedno rad nam ima biti još, da se za sad obustavi barem gospodarstveno propadanje, ako se ne može mahom postići, da se to stanje počme dizati. Narod upućivati na plemenitost, razboritost, štednju. Evo ja kao učitelj morat ću živiti skromno, al i s tim ću biti zadovoljan — jer me ljubav vodi, da odgajam našu djecu, da nešto i ja pripomognem našem napredku. I pomisli — kad bismo svi bili na svom mjestu, oplemenjeni znanjem, prožeti našim dužnostima — i kadija i hodža i učitelj i gradjanin i svi drugi — pomisli, kako bi to bilo liepo! A doći će vrijeme — na-

dam se — kad ćemo svi uviditi naše dužnosti, makar malo i kasnije — pa ćemo poći kao sijači znanja, buditelji napredka... Kako će to onda biti! Tada će narod proklinjati one mračnjake zločince, što ih je ikada bilo, a koji su mu pričuili, da se knjigom i znanjem dozove pameti, jer te knjige dolaze od „vlaha“. Tada se naš čovjek ne će od svoga konja razlikovati samo darom govora, već će preporodjen zakročiti nogom u napredak, bit će jednak ostalim naobraženim narodima! To dočekati! — — Ibro, Abduselame i vi drugi — hoćete li i vi raditi za to?

Govorio je zanosno, oduševljeno. Lice mu je plamtilo, oči sievale, a ruke su se onako kretale, kako je hujio vjetar njegovih mladenačkih rieči. Svaka ona rieč, plamna i vatrena, puna ljubavi i vjere u dobro, kako ju može samo zanosni i plemeniti mladić izgovoriti, padala je na njih kao iskra, doimala ih se i zanosila ih. Činilo im se, da su svi oni, koji su danas zvani, da vode narod, gnjilo drvo, što se suši na suncu, a Fehim blaga proljetna kišica, izpod koje sve oživljuje, niče.

Osim što se je Fehim veselio, da se je primaklo vrijeme, kad će se posvema posvetiti svomu zvanju, još se je u njegovu srcu nešto odigravalo, što ga je punilo slatkom najnježnijom srećom. To je bila Hajdaragina Arifa, koja mu se je svojom ljepotom utisnula u srce. Boraveći toliko u Fejzagića, ona se je pod njegovim okom razvijala kao cviet, — i od djevojčeta vidio je kako je porasla djevojka liepa, krasna, motrio je, kako se je odgajala. Rek bi nekom navikom i on djevojci odražavao — i medju njima se razvili osjećaji plemenate ljubavi, koja se je zadovoljavala i samim pogledima. Nikad Fehim nije s njom o tom razgovarao, a i ona kano da je to izbjegavala. Razumievali su se — i bilo

im je dosta. Arifa je njega i štovala, visoko štovala, jer je slušala i otca i brata, kako Fehima hvale: on je bio u njezinim očima nešto više nego i njezin otac i njezin brat. Njegova narav, njegov živi način govora, držanje — to je za nju bilo ljepše, nego li je ikada mogla poželiti. A opet ono uživanje, kad ozbiljni Fehim zapjeva, kad zasvira! Ona bi ga slušala dane i godine — a znao je tako izvijati glasom, kao da pogadja u njezine želje i tako udarati u žice, kao da pogadja u njezino srce. Slušajući razgovore izmedju njega i otca, i ona se uzželila, da nešto nauči i prvo, što mu je na osami rekla, bilo je to, da bi ona htjela iz njegovih knjiga učiti. Da se ipak stvar ne opazi, on je upregao Abduselama, da kazuje slova sestri, a kasnije mu je i sam pomagao. Malo po malo Arifa je dobro napredovala i počela liepo čitati, a kad je materi čitala „Zmaja od Bosne“, mati se je začudila, kako more biti ljudi, da takove knjige brane i od milinja poljubi kćer u čelo, otirući ujedno suze, koje su joj navrle na oči, kad je do kraja saznala udes Husein-kapetanov.

— Da mi je Bog dao još djece — i mužke i ženske — sve bih dala da uče! — govorila je hanuma, i kad je bilo vrijeme, kud da se daje njezin mladji sin, prva je bila za to, da idje u gimnaziju.

Abduselam i Fehim davali su i drugih knjiga Arifi, koje je ona marljivo čitala uz svoje druge redovite domaće poslove i tim čitanjem mnogo je kao ženska naučila. Čitala je sa slašću i činilo joj se, da joj te knjige otkrivaju nova, dosada nepoznata čudesa.

Fehim je ljubio Arifu i u njemu je davno dozrela misao, da se s njom oženi. Ni samom Ibrahimu nije od toga ništa odkrio — već je čuvao kao svetu tajnu. Samo ga je jedno morilo: hoće li Hajdaraga pristati?

Ipak nije mogao toliko očekivati — i on je bio pripravan vazda čekati. Već kad je dovršio učiteljsku školu i kad je bilo vrijeme, da se brzo razstavi od njih, ipak mu je trebalo, da vidi na čemu je. Tada je tražio sgodu, da Arifi može gdje na samu što reći.

— Znaš li, Arifo, da ću ja brzo ići i da se ne ćemo više viditi?

Arifa je zadrhtala.

— Pa što da idješ? Ostani ovdje . . . ! rekla mu je, sva blida.

— Ići mi valja, jer sam svoj čovjek — ali bi i ti mogla sa mnom!

Djevojka je gledala u njegove oči svojim crnim, vlažnim očima.

— Bi li ti to htjela? Ja hoću, jer te volim, draga si mi, ljubim te

I opet se je djevojka promienila: spodbijali ju plamenovi i nije ga više onako otvoreno gledala.

— Bi li ti sa mnom — voliš li ti mene?

— Hoću! — pocrveni kao ruža planinka, metnu ruku na oči i nasmieši se sladko, sladko

— Eto — samo sam to htio znati — i govorit ću sa tvojim ocem

I on podje — a djevojka osta, rumeneći se sve jednako i gledajući za njim. A u Fehimu se uzburkalo da je vas drhtao i — sebe prekoračavao:

— Pa za što ju nisam uzeo barem za ruku? A onako je liepa kad mi je rekla, da me voli!

Nu odmah je za tim pomislio, da se s nepravom prekoračava i da je radio kao čovjek.

— Meni je dosta, da me voli — jer mi je ljubav čista, sveta

Fehim je otvoreno kazao Hajdaragi stvar i pitao ga, da li je on voljan, povjeriti mu kćer.

— I sad sam se skanjivao, da ti to rekнем — ali je vrijeme već, i brzo ću ići!

— Fehime moj, neka ti je sa srećom! Skanjivati se ni stiditi nisi trebao. Ja te poznám i držim da si čovjek. Čovjeku dajem svoje diete — pamti, i ne tražim drugo od tebe, već da budeš vazda onaki, kakov si dosada bio. Dok si taki — moj si, a malo li skreneš — ne izlazi mi na oči!

Tako je Fehim izprošio Arifu, i istom tada kazao je o tomu i Ibrahimu.

— Pa što si mi krio?

— Svoju sam ljubav i pred samim sobom krio — a sada ti kazujem gotov čin.

— Kad ćete se uzeti?

— Pričekat ćemo barem godinu dana. Još je premlada A sad sam njezin učitelj — u svemu je učim.

— Sigurno ne iz knjiga! — nasmije se Ibro.

— Iz knjiga, iz knjiga! pobrza Fehim — ali moram priznati, da mi je puno sladje kazivati njoj, nego kad sam ono tebi kazivao!

Do mjesec dva dana Fehim je otišao u Travnik, gdje je bio namješten.

XXXV.

Punih je pet godina prošlo od onda, kad je Fehim otišao iz Sarajeva, da nastupi svoju službu kao učitelj. Kroz to se vrijeme nije puno šta dogodilo: on se oženio, te mu je u svatovima bio i Ibrahim — i od tada se više nisu vidjeli; Ibrahim i Abduselam svršili su šerijatsku sudačku školu i otišli u službu — Ibrahim negdje u Bosnu, a Abduselam najprije u Sarajevu, pak onda u

Mostaru. I Fehim je kroz to vrijeme mienjao mjesta: službovao je u Travniku dvie godine, za tim u Brodu i Banjaluci. Odatle je bio premješten u Mostar na ruždiju — muhamedansku građansku školu — što mu je tim draže bilo, jer će tamo zateći i Abduselama.

Abduselam je za zeta našao kuću u Brankovcu i jedva je čekao dan kad će doći.

— Hvala Bogu, kad si već ovdje — iskreno se je veselio Abduselam, kad su sjedili u novom stanu u Brankovcu — bilo mi je teško — činilo mi se kao da sam sam!

Izpitivali su se medju se, kako im je bilo, šta su radili, kako živili. Abduselam se je najviše veselio, grleći maloga Arifina Hajdara, njegove liepe, krupne oči, puna lica, žutu kosu.

— Kakov je — iz njega zdravlje cvate! — privijao je sebi mališana, koji se je izprva začudio tom novom za nj znanцу.

Za dva tri dana nije Fehim gotovo nikuda izlazio već je pomagao u stanu, kako da se stvari uredi i pokućstvo namjesti. Pri tom je znao dokazivati živo Arifi, kako bi bolje bilo, koju stvar staviti na jedno mjesto nego na drugo — nu napokon bi morao popustiti i priznati joj, da to ona zna bolje pogoditi od njega.

— Ja perem ruke — imam i drugih posala! — reče joj. — Vidim, da ti tu nisam dorastao!

— A ja znam, što je bolje i što je liepo. — Zar ne? A zašto sam tebe izabrala — nasmieši mu se ona.

— Mudrijanko! — opahnu ju Fehim po liepu obrazu i ode u odaju, koja je bila već priredjena za Abduselama.

— Brzo će i on iz ureda! pogleda na sat — a ja ću dotle razporedavati knjige.

I primaknu se velikom sanduku na tavanu, koji je bio pun puncat knjiga.

— Bit će tu dosta posla! — reče sam sebi i počeo vaditi knjige i redati ih po rafu.

Već je gotovo pola rafa izpunio liepo uvezanim knjigama, kad oču kliktanje maloga Hajdara:

— Eto daje, eto daje!

Abduselam uze maloga u ruke i izljubi ga, te upita sestru, je li Fehim došao. O podne se nisu vidili, jer je Fehim otišao bio u pohode, te ga nije bilo do dugo po podne.

— E, pačem, kud si hodao? — pitao je Abduselam Fehima noseć uza stepenice Hajdara. — Gdje si sve bio? A gdje te je bilo u podne? — Onda sam se zabavio s poznatim sudcem! — odazvao mu se Fehim iz odaje redajući knjige. — Dugo se nismo vidili — pa nikad da se razstanemo!

— A gdje si bio sve danas?

— Pozdravio sam se sa muftijom i kadijom. Be da vidiš časti: tu ti u muftije meni i kahva i šerbet i hiljadu saltaneta. Očiju mi, nisam držao, da će tako biti Pa i kadija — i on najljepše sa mnom.

— Više nisi nigdje bio?

— Još kod okružnika — valja, šta ćeš. Ama, brate, ovi mi se ljudi čine baš nisu onaki, kako si mi kazivao. Ne čini mi se U muftije sam ih puno našao — pa svi liepo!

— Dobro, dobro, samo nemoj prehvaliti! — zaustavi ga Abduselam. — Bože zdravlja — vidjet ćeš!

— Već mi je žao, što nisam vidio Salim-efendiju — a rekao si mi, da ću ga za stalno zateći u muftije De, hodi mi pomoziti knjige namještavati!

Abduselam skinu džubu i fes s ahmedijom i počeo

unositi knjige iz sanduka, uz koji je stajao Hajdar te smrknutih obrva kao ozbiljno badkao prstićem sad po jednoj sad po drugoj knjizi.

— Daj mi, molim te, kaži što o Salim-efendiji, šta radi, kako živi znat ćeš zar! — reče mu Fehim, pogledajući, kako je knjige uredio.

— Salim-efendija — ta ne pitaj! — maknu Abduselim glavom uzgor. — Nitko kao on!

— Kako?

— On ti je ovdje u časti kao malo tko — sve se gleda, šta će on uraditi i sluša, šta će učiniti. Svi ga vole.

— A kô za što?

— Vele, da je pravi Turčin — a i zna ti se pred njima pokazati. Od sve je uleme najpobožniji A da ga vidiš — brada gotovo do pasa! Drži se, kao da je svu znanost pozobao, a valja mu što ga voli muftija — uvijek je kod njega i ljubi mu ruku. Dosta mu i to vriedi, što ga hvali Atif-efendija — oni stari?

— Atif-efendija?

— Da, oni iz Hanikah-medrese. Ovdje ti svakog ljeta pozovu nekoliko sarajevskih hodža u smokve — a Salim redovito pozivlje Atif-efendiju — i onda se hvale, da je strahota! Svake godine dok smokve — eto ti Atif-efendije u Mostaru pa i drugih iz Sarajeva. Ova ih ulema izčeka, što se ljepše može — nikad bolji prijatelji! Nu dok oni natrag u Sarajevo — eto ti odmah vike na sarajevsku ulemu, da ne zna koliko mostarska i taj ti inat traje do smokava. Onda opet primirje Kako vidiš smokve su ti najblagotvornije sredstvo za izmirenje sarajevskih i mostarskih hodža — prvaka!

Fehim se od srдца nasmija tomu Abduselamovu pripoviedanju.

— Ne smij se, bolan — ti ne znaš, kako su ozbiljna vremena u Mostaru!

— Ta ne biju se ljudi!

— Bogme nešto kao baš tako — a sve sa Salim-efendije.

— Da mu se nije kakva nesreća dogodila?

— To baš ne — ali drugo nešto, što dokazuje u kakvu je on ugledu ovdje. Radi njega se sve uzbunilo — radi njegova djeteta — pa su tužili i predstojnika

— Vidi, vidi — nešto sam o tom čuo kod muftije — ama nisam znao, o komu se radi i onda sam brzo otišao. Kazuj, kazuj

— U Salima djeca udarljiva, da čitava mahala od njih ne more obastat u miru. Vazda na ulici, pa ti se nabacuju kamenjem, prahom, kalom — ama svačim. Nikomu ne dadu proći s mirom. Prije jedno petnaest dana na nekoga se nabacili kalom — a ovi ti ne budi lien, pa ravno predstojniku. Predstojnik — jâko došao, a kažu dobar čovjek — i dozovi preda se Salim-efendiju pa ga ukori, što na djecu ne pazi; ako se drugi put tako što dogodi, da će platiti globu. Salim-efendija pripoviedaj to ulemi i koga god sretni, pak još oboji, koliko more više. Sviet se sdrnuo, da kako može jedan predstojnik tako postupati s jednim pobožnjakom i pametnim i učenim hodžom, kao što je Salim-efendija. Uzalud je bilo kazivati, da je predstojnik morao to učiniti, pak da i nije morao, ne bi mu se imalo zamjeriti, jer je tek došao, pak bogme ne more znati, tko je taj Salim-efendija.

— Pa šta onda, šta onda?

— Sad ti to sve vrije. Viču, da se to ne smije trpiti — već prije seliti. I načinili su tužbu, podpisali su mnogi — i sva ulema — i predali ju okružniku. Ali sad je najljepša

— E?

— Ulema je najviše vikala proti predstojniku i ona je prva potpisala — sve jedan za drugim — onu tužbu. Kad su tužbu već predali — eto ti ih gdje sve jedan po jedan izlazi pred predstojnika i izgovara se, neka mu ne zamjeri, što je potpisao tužbu proti njemu; to da je morao radi svieta, ama da oni njega i onako svakako vole i štiju

— Je li to moguće, dina ti?

— Ama ti je na dlaku ovako, kako ti kažem!

— Zbilja su svuda jednaki — Bog im pamet prosvietlio! — pridometnu Fehim.

XXXVI.

Salim-efendija — o komu je Abduselam znao sve, što je Fehim s njim doživio u medresi, jer mu je to pripovijedao još davno — u Mostaru je živio, kao da se je tu i rodio i otac mu ostavio. Priženio se — našli mu udovicu — a u žene bilo imetka, prilična imetka. Dok je prešao u Mostar, preuzeo je službu imama u džamiji na Carini i hodže u mejtefu. Živio je liepo i nije nikako znao, šta je to oskudica. Uz tako liepo obskrbljen život stekao je još u početku velik ugled i znao ga uzdržati i sačuvati. Klanjao je redovito, u džamiji liepo učio, pred starijima bio ponizan i pred njihovim mnijenjem svoje nije nikada izticao — tu je dosta stvari, radi kojih da ga stariji hvale a niži štiju. Kako su ga god hvalili, da je „učen“ i pobožan, tvrdili su i da je veoma pametan te da zna o svakoj stvari izreći dobar sud — a to s toga, što on nije nikada hitio ni išao pred rudo, već čekao, šta će drugi, „stariji i pametniji“ reći, pak bi tek onda i on hvalio, što bi oni hvalili,

ili kudio, što bi oni kudili. Osobito se je dobrom svietu svidjao njegov hod: išao je više na prstima, ljuljao se gornjim tielom i gledao preda se. Koji hodža tako čini, oni je osobito pribran.

Sa ženom je imao četvero djece, dvoje poodraslih. Nu nije se brinuo puno za djecu — a nije baš ni imao kada. Uvijek je bio u poslu: sad na razgovoru s jednim, sad s drugim, pak u mejtefu i uvijek gotovo na sielu u muftije, kadije ili koga drugoga od uleme. Uz tolike poslove nije ni imao vremena, da se osobito pozabavi u kući, sa ženom i djecom — i tako je sva briga na ženi ostala. Prilično priučen neredu, živući tolike i tolike godine po medresama, i doma je bio neuredan. Na se pazio nije ni malo; ovdje se zaprzni, ondje pokapaj — i sviet udari u hvale, kako od velike učenosti nema kada na se ni gledati, dok jadna žena da u vatru skoči, prigovarajuć mu nečistoću. Malo po malo i ona se je privikla toj njegovoj naravi, te — prije čista i uredna — počela se i sama zanemarivati. Kuća joj sva u neredu, uzbrbašana, nepometena, djeca kaljava, neumivena, izdrpana, skaćuć po čitave dane na ulici. A Salim kao da toga nije ni vidio — mukom prolazio, mukom odlazio. Sa ženom nije puno govorio — i pred njom se držao dosta ozbiljan — već najviše da bi se razgovorili, kad bi on gdje dio i pripovjedio joj, kako ga je tko hvalio.

U više je sгода znao on pred svetom pokazati tko je i što je i koliko vriedi, a najsajnije doba njegova djelovanja bilo je onda, kad se je Adil naglo i nenadano vratio u Mostar. Nitko nije znao, šta je u istinu bilo s njime i svi su vjerovali, da je Adil bio iztjeran iz nuvara, jer da ga nisu trpili što je „pravi Turčin“. Kasnije se ipak donekle saznao pravi razlog.

— Znao sam i kazivao sam ja, da će dotle doći! — obrazlagao je Salim-efendija. — Pa i kako će da bude ta škola po nas dobra i koristna, kad su ju vlasi utemeljili, u njoj vlasi muderisi — profesori — — a sve je to proti našoj vjeri i proti medresama. Oni hoće da nam medrese zatvore! Da nije Adil-efendija otišao tamo, kamo sreće! A ovako ga pokvarili i protjerali — te će tako sa svakim! Da je on ostao u medresi, kako bi on bio uvijek u redu...

I Salim-efendija je uvjerio ljude, da su zbilja u nuvabu pokvarili Adila i da je taj zavod samo proti „pravim Turcima“. S toga je i opet počela rasti oporba proti tomu zavodu i sviet se odgovarao, da ne daje djecu u školu.

Tada je Adil ostao samo dan dva u Mostaru, a onda je otišao nekuda. Kasnije se razglasilo, da je u Carigradu u medresi — pa opet se o njemu nije ništa čulo, dok napokon ne dodjoše glasovi, da se je u Carigradu upisao u policiju i od toga živio.

— Vidi ti štete od toga mladića — govorio je Salim-efendija po sielima i medju ulemom — prava šteta! A kakav bi on bio hodža! Znan i učen — pa eto ne će da se vrati. To su i htjeli vlasi... znam ja — —

A tako su i drugi govorili i žalili, što Adil ne će natrag.

Salim-efendija znao se je češće puta sjetiti Adila, a osobito onda, kad je u Mostar došao prvi put pitomac nove šerijatske sudačke škole u službu, pak onda Abduselam. Poprieko su ih gledali i pazili na svaki njihov korak. Abduselamu pak svaku su zamjerali, što bi god učinio, a navlastito kad bi ga vidili, da se druži i sa nemuslimima i sa strancima.

— Evo kako nam kvare sviet u onoj školi. A i gore će nam biti!

Abduselam je bio sit i ogorčen radi tih vječitih okapanja, te je upravo i s toga bio preradostan, kad je saznao, da je Fehim premješten u Mostar na ruždiju.

— Hvala Bogu, bit će mi lakše! — odahnuo je mladi kadijica i brojio dane i čase do Fehimova dolazka.

O tom je on Fehimu bio i pisao, za što se najviše raduje njegovu dolazku, „jer je meni“ — veljaše — „kao da sam na žeravici. Hiljadu očiju na me, hiljade prigovora i medju ovim ljudima ne znam, kad sam što rekao, a da mi nije prisjelo i smučilo mi se“.

XXXVII.

Fehim se je sdušno poprimio svoga posla i nastojao, kako će što bolje uspijevati sa djacima u školi. Savjestno se pripravljaio i birao najsgodnije i najlakše načine, da djacima predaje i da im omili učenje. I pošlo mu je za rukom, djaci ga zavolili, učili i znali njegove predmete. Već brinuć se tim svojim poslom imao je prilike da se osvjedoči, kako djaci ne uspjavaju u onim predmetima, koje su im predavali hodže, napose u persijskom i arabskom, te u povjesti. Tek mu je na koncu godine osobito puklo medju očima, kad je na javnom izpitu — gdje se pred svetom ima pokazati napredak djece — čuo, kako djaci odgovaraju povjest, koju uče na turskom jeziku. Hodža je pozvao prvoga djaka iz reda, da odpočme kazivati — i djak je na izust izgovorio najprije naslov knjige, pak onda počeo predgovor. Nije zastao ni na kraju izreke, kad hodža pozva drugoga, koji je morao preuzeti, gdje je prvi stao — i to je tako išlo redom. Uprepastio se je nad tim, a najviše i s toga, da djeca od te sve muke nemaju ništa niti što razumiju. Da će takov posljedak biti, uvidjao je on i

odprije, pak je upozorivao hodžu. Nu hodža se našao uvriedjenim i nije više mogao snositi Fehima. Do prave kavage medju njima nije došlo, i hodža mu se je sa smieskom uvijek javljao — ali je prestala svaka ljubav i naklonost. Fehim je znao, da će svojim opravdanim prigovorom steći protivnika — ali se za to nije brinuo. Dapače im je nekako bilo zabavno, kad bi se hodža opro svakoj njegovoj tvrdnji, dočim se je prije s njim u svemu slagao i sve mu odobravao. Fehim se je još i smijao, kad je dočuo, kako hodža svu svoju mržnju proti njemu otkriva ondje, gdje Fehima nema. On se je tomu smijao — ma da ga je bolila ta himbenost, neiskrenost.

— On može imati proti meni, što hoće — mislio je — al neka to i preda mnom pokazuje — to je ljudski... Ali mi obilujemo himbenim naravima...

Fehim se je imao s gode često puta sastati i sa Salim-efendijom. Kad su se prvi put vidjeli, teško ga Salim-efendija mogao prepoznati.

— Ama čitav čovjek! — uvijao se je pred njim.

Salim-efendija se je dobro sjećao Fehima — ali se nikada ni jednom rieči nije spomenuo onoga inada njihova u Hanikah-medresi. Pitao ga je za Ibrahima, i čisto je bio veseo, kad je čuo, šta je sada. A onda bi uzeo hvaliti i Fehima i Ibru, hvaliti, kako su to liepe škole, koje su oni svršili, kako one puno koriste, kako su plemenito i dobro mislili, koji su ih osnovali.

— Ali čuješ ti, Abduselame! — obratio se je Fehim jednom doma šuri — pa ti si mi krivo kazivao o Salim-efendiji. Nije ti on onakov, kako si mi kazivao. On više nije protivan napredku — dozvao se je pameti!

— Ne luduj! Ti još ne znaš, da moraš 'sto puta prociediti svaku rieč našega čovjeka. Ne moreš pomisliti,

kako se oni znadu pretvarati. Eto ti Salim-efendije. Jer si ti u javnoj službi, on će ti pred tobom hvaliti sve javne uredbe i ljude — jer drži da će mu to vriediti. A dok mu ti s očiju, odmah je kakav je i prije bio: sve obara i napada i ništa zdravo ne osta. Pred tobom je za napredak i hvali škole — a za tobom sviet odgovara, da ne daje djecu na nauke. Pred službenim će čovjekom okovati u zvijezde oblastnike i sve, sve — a za ledjima i u četiri oka samo što ih ne meće u lagume. Tako su ti svi, pa i Salim-efendija. Evo da ti kažem, što mu se dogodilo. On ti je medju ulemom najžešći protivnik svemu, što je novo i nitko nije ostao, koga nije napao i koga ne napada — a kad pred njima, samo što im ne liže ruke. Jednom on u mejtefu i netko pronio glas, da će u mejtef doći da ga pregleda, predstojnik, proti komu je Salim vazda imao nešto, dapače se zarekao, da ga ne će ni pogledati. Po nesreći jedno od djece, kad je vidlo nekakva gospodina, zagalami, da predstojnik dolazi. A moj ti Salim-efendija u drhtavicu od prevelike odanosti, poleti na vrata, da ga izčeka i pozdravi — i u toj prerevnoj žurbi nesretno se spotakne te pljus koliko je dug i širok. Odmah mu na nos krv udarila. A na koncu konca — ono nije ni bio predstojnik, već jedan od ureda, nekakav niži pisar, koji je došao javiti, da gospodin predstojnik ne može doći.

— A drugi — šta drugi na to rekoše, kad su čuli?

— Ništa — kao da ništa nije ni bilo. Čekaj malo — vidit ćeš ih i upoznati. Čudan je ovo sviet!

Kad se je Fehim malo ugrijao u Mostaru, odmah je počeo zamišljati, šta bi bilo koristno i napredno, te bi se dalo provesti. Osim što je savjestno vršio svoje zvanje u školi, htio je on i medju svietom da malo pobudi volje za prosvjetu, za čitanje. Glavnom mu se

je potrebom činilo, da se ljudi priuče čitanju ozbiljnih i poučnih knjiga, da se tim donekle proširi njihov vidokrug.

— I to je zrno za narodnu prosvjetu i kad bi palo na plodnu zemlju, donielo bi koristi. Jer naši se ljudi bave svačim drugim, dapače šta crnci u Africi rade, samo ne o sebi. Uspjeh će biti velik, ako se njihova pozornost svrati na ono, što im je najpotrebnije...

Znao je, kako stariji ljudi zaziru donekle od drugih elemenata — a bez njih se ne može ništa. I makar da je prosvjeta zajedničko dobro, te bi za nju mogli svi zajedno raditi, u ovakovim prilikama uvidio je, da se mora učiniti barem što se može: snivao je, kako da se osnuje muhamedovska čitaonica u Mostaru.

U prvi mah znao je sve predobiti svojom živom rieči za to. Doduše bilo ih je, koji nisu bili posvema s tim složni, ali oni su morali takodjer uz većinu pristajati. O čitaonici se svuda razpravljalo i ljudi pokazivali dosta volje, da se osnuje, te su dapače upisivali velike svote, koje su obećavali dati za to. Fehim je oduševljen bio s toga uspjeha, pak je već snivao, kako i šta da se radi u čitaonici. Osim sgodnih priručnih knjiga i novina snovao je, kako će uvesti redovita predavanja za puk, u kojima će se na veoma laki način razna prosvjetna i gospodarstvena pitanja tumačiti.

— I prosvjetna, a osobito gospodarstvena pitanja! — razlagao je on Abduslamu. — Ako ovako potraje kao do sada, naš će svijet gospodarstveno propasti. Mi smo dosada bili u mnogim stvarima preizvrstni — ali nikada ne bijasmo dobri gospodari. A u narodnom gospodarstvu najjača je snaga naroda. Gospodarstvena samostalnost, nezavisnost i posvemašnja obezbjedjenost pojedinca čini smjelijim, da švagdje odlučno brani i

svoju slobodnu misao, i za takova je — osim slaba prirodjena značaja — nemoguće, da će pred svakom prvom šušom klonuti glavom i zavezati usta. A upravo u tomu pogledu u nas se ide zlim putem. Jesu li naši posjednici dosada ikada pomislili, da se pobrinu, kako će svoju zemlju razborito obradljivati, onako, kako se može u ovom naprednom vremenu? Milijuni i milijuni gnjiju kod nas u zemlji, posjednici jedva se jedvice premeću — a oni ipak ne pomisle, da svoju djecu dadu u gospodarstvene škole, koje bi im brzo izkopale iz zemljišta novac, što u ludo i gotov, skovan već hrdja unutra... Radje se oni jagme o uspavljajuće, otromljujuće prividne časti, gramze za onim, što ih obsjenjuje i odvraća od pravoga njihovoga zadatka i zvanja, što ih čini još za dugo nemoćnima... Pola je uspjeha već gotovo, kad se o ovom našem svijetu uvjeri...

Fehim je živo radio, napućivao, nagovarao, slikao najljepše slike — dok nije došlo napokon i do prvoga glavnoga sastanka, na komu se je imalo zaključiti sve potrebno u prvi mah. Ali već prvi put uvidio je, da sve ne će tako gladko ići i da će se trebati još dosta znojiti. Na tom sastanku mnogi su pokazali svoje nezadovoljstvo — dok malo dana po tomu ne dodje do pravih svadja. Neki su bili nezadovoljni, što nisu oni bili izabrani za predsjednika privremenoga odbora — i što koji dan više, sve više buke. Ljudi se razstavili u četiri, pet stranaka, svaka od njih iz osobnih razloga nosi svoga čovjeka za prvo mjesto u čitaonici, koja se tek ima otvoriti. Sve veći i žešći inadi, nastaju neprijateljstva, šire se ogovaranja i klevete među „strankama“, što je dotle uzavrelo, da su se oni isti — koji su u početku bili najoduševljeniji za čitaonicu — povlačili natrag i proti njoj govorili.

— Vallahi volim, da je nikada i ne bude, kad će u njoj Sulejman-aga biti predsjednik! Zašto ne će biti Mujaga? Šta je on prama Mujagi?

O to su se ljudi inadili — a Fehim se grizao i ljutio. Uzalud mu sva nastojanja, da sviet izmiri. A k tomu dodje još i to, da je i ulema počela govoriti proti čitaonici. Najviše se je izticao Salim-efendija.

— Šta će nama to, pa da u čitaonici budu vlaške knjige? — govorio je Salim-efendija među prijateljima. — Pa još da je tko počeo to — hajde, hajde — ali oni Fehim! Turske mi vjere bolje svaku paru baciti u vodu, nego li ju dati za tu stvar. Znam ja njega odavna. Ono nije čovjek ni Turčin — pravi kaurin. I odkuda onda da on što dobro učini? Ovim on hoće samo da nas truje i kvari... Vidit ćete —

I napokon Fehim se je morao kaniti svega. O kakvoj čitaonici ni sora nije više bilo. Jedino, što je od toga svega imao, bilo je — da su mnogi, „korenitiji Turci“, počeli na nj vikati i bjesniti, kako se je ikako drznuo, da o tom počme govoriti.

— Da je stvar dobra — govorili su oni — uvidili bismo to i mi sami davno prije njega, bogme mi, koji smo stariji — i on, zelen, hoće još nas da uči pameti! Odkuda da je pile pametnije od kokoši?

XXXVIII.

Neuspjeh s čitaonicom ozlojedio je Fehima. Šutio je i grizao se u sebi, slušajući, kako su se sada svi počeli na nj kositi. Bolilo ga je osobito, kako su se prama njemu držale hodže u ruždiji — napose onaj, komu se bio onako zamjerio... Kad bi dolazio u sbornicu, oni bi se medju se gledali i podsmjehivali, u razgovorima ga

upicali, a ne jedan put čuo bi za sobom, gdje jedan drugomu veli:

— Eh pusto, kako mu se hoće, da je pametan... Ali kad ne idje te ne idje!

Fehima je razočaralo i to malo što je doživio s nevoljnom čitaonicom. Premišljavao je, kako to može biti, da upravo jedini njegovi istovjerci mogu biti taki, dok se drugi slažu, sporazumievaju, međusobne oprjeke izgadjuju i sve čine, da se složni mogu kazivati pred svietom? Kako to da upravo njegovi istovjerci nemadu smisla ni shvaćanja za prosvjetu i napredak?

— Može li se reći, da imadu mozga i pameti, kad tako rade? — razgovarao se je s Abduselamom, s kojim je o tim stvarima vazda razpravljao. — Koliko nas je — pa kao da nas nema nijednoga, koji bi što uvidjao...

— Šta će ti, bolan, oni uviditi? — omahnu mu Abduselam rukom, koji je dobro upoznao te ljude, jer dulje živi medju njima. — Ima ih, koji liepo živu, od ugledna roda — i ni jedan ne će da daje djecu u škole, već vole, da se još od šeste godine počmu liskati i skitati. A evo ti drugih vjera — nigdje ništa nemaju, pa sve isto proturavaju svoju djecu svuda... Reci mi, koliko ima naših po školama? I ne samo to, što ne daju djecu, da uče, već svakoga odgovaraju od toga — a hodže su prvi, koji odgovaraju...

— To znam, vidim svuda. U Travniku, ovdje — svagdje, svagdje su jednaki.

— Svi redom — i oni tvoji u ruždiji kao i Salim-efendija i svi ostali. I s toga — da čuješ samo! — kako viču — i mene su pitali, kako mogu s tobom stati. A što se na te obaraju! Salim-efendija ima ga nešto proti tebi — pa tebe kudi radi Adila i zastrašuju

sviet, da će se sa svakim dogoditi, kao i s Adilom, ako ode u vlaške škole —

A onda se je već bilo oglasilo, da će se u Mostaru otvoriti gimnazija. I Fehim i Abduselam razglavljivali su ljudima, kako moraju tamo davati djecu. Sviet ih je slušao i neslušao — i kud su god dolazili, nalazili su ono staro štetno, zločinačko opiranje. Neki, koji su bili prostodušniji, izrekli su se u čudu:

— Pa kako mogu tamo dati svoje diete, kad mi hodže opet kazuju, da ga ne dam ni za živu glavu? Hoće da nas tako povlaše!

Uzalud je Fehimu bilo svako nastojanje. S hodžama se nije mogao mjeriti kod ljudi — a hodže su obilazile marljivo naokolo i odgovarali sviet od škole.

— Šta će nama vlaške stvari? Eno nama naših medresa — nigdje se, bogme, ne mogu djeca više i bolje naučiti, nego u medresama!

Nu dok su hodže tako sviet odvrćale od gimnazije, u isto su se vrijeme otimali, tko da bude vjeroučitelj u gimnaziji. To je mjesto već bilo razpisano i za nj su se prijavljivali — kako Salim-efendija, koji je uz veliko odobravanje uleme najviše revnovao proti gimnaziji, tako i Ahmed-efendija, koji je upravo na prve učenjake u Buhari i Halepu pisao, da mu kažu, da li muslim smije sada ostati u Bosni i Hercegovini. I dok su učenjaci u Buhari i Halepu prebitali po starim zaprašenim knjigama i mučili se, kako da dadu odgovor — dotle se je Ahmed-efendija na sve strane preporučivao za učiteljsko mjesto u gimnaziji. I drugi su se jagmili, letili, tko će prije, da se preporučuju, ulagaju i hvale, kako tko više znade od ostalih takmaca.

A Fehim je gledao i slušao to — i sgražao se nad tom himbom i pokvarenosti.

— Zbilja nam je podlost raztrovala srca i ugušila ljudski stid! — jadao se on i počeo bjesniti. — Drugi nas nitko niti hoće niti može uništiti — ali to ćemo mi sami učiniti — a oni, koji bi nas imali putiti na dobro i prednjačiti narodu, oni su najviši naši neprijatelji i unesrećitelji! Njih otkriti narodu, da ih upozna i da se od njih sgrozi i odvрати — to će biti jedno od najljepših, najplemenitijih djela.

— Ali do toga je daleko, dragi Fehime! govorio se Abduselam. — Sviet je naš sliep i ne vidi, odkuda mu propast dolazi!

— Daleko? Pa neka — ali za to treba njih odmah odcrinkavati. Njihovi su zločini već prevršili mjeru. Svojim neznanjem utukli su narod u glavu, a svojim životom u narodu ubijaju svako osjećanje čestitosti i vrline. Zar nisi sam doživio, kako hodža više na reis-el-ulemu, kako mu dobacuje, da je sve drugo samo ne „Turčin“, kako ga se ne smije ni zakopati, kad umre — i to on govori pred svakim, javno, i svi mu odobravaju, jer mu sviet nosi čast. A kad tomu istomu hodži reis-el-ulema pribavi mastno mjesto — od onda on celom svietu propovieda, kako je reis-el-ulema najbolji „Turčin“, da je pravi ashab — apoštol — i sve druge hvale. A šta je tu najjadnije? Toga hodžu i sada sviet jednako štuje kao i prvo — eto vidiš, naš je sviet davno zaboravio, šta je značaj u čovjeka, šta čestitost, vrline. Da se u drugih naroda nadje takovih nizkih ljudi, kao taj hodža, zar ih ne bi kamenovali? A u nas — u nas su oni najugledniji. Naš narod ne zna više, šta je vrlina!

Fehim se više nije mogao susprezati. Uviek, svagdje, gdje je samo mogao iznosio je, šta hodže rade, kakve su im mane, kakva zla narodu čine u svojoj zlobi, po-

hlepi i neznanju. Više se nije mirno razgovarao ni sa hodžama u ruždiji — jednako je i njih napadao, kao i druge. Mislio je, da će se moći barem tako potaknuti na dobro — ali se je varao. Od toga je on žeo samo to, da su sada svi kao u jedan glas vikali na nj — ali nikada njemu u oči.

XXXIX.

Fehimu je bio težak položaj, vrlo težak. Ni njegova Arifa nije mogla u miru ostati. Sastajući se sa ženama, morala je slušati, kako su i među žene širili svakojake glasine o njezinom Fehimu. Koliko je znala i mogla, Arifa je branila svoga čovjeka — ali je sve bilo uzalud. Još kad im je Arifa jednom rekla, da i ona zna „vlaško pismo“ i da uči „vlaške knjige“, pa da je sve isto ostala prava i vjerna muhamedovka — onda je bilo sve s njom gotovo: žene su ju odbjegavale i tek počele na nju iznositi svašta. Ali ona je to mogla snositi, jer je njoj bilo dosta kad bi vidjela, da Fehim ne žali to radi same nje i sebe, već radi toga, kako to pokazuje da je sviet neuk, zaveden, zasliepljen. Tim je više i ona nastojala da opravdava nastojanje svoga Fehima te da dokazuje, da bi tako svi morali raditi, koji hoće, da se pomogne, podigne i učvrsti muhamedanski puk. Ona je oduševljeno stajala uz svoga Fehima, koji joj je bio dragi vojno i — učitelj.

Tako je nastala — u tom trvenju — i druga godina, što Fehim službuje u Mostaru. Uza sve one opreke on nije klonuo, već vazda pokušavao i nadao se, da će se — ako ne sve od jedan put — a to barem malo, po malo ići napried, da će se sviet osviestiti i uvidjeti svoje potrebe i dužnosti. To se je nadao i o tomu je uvjeren bio, jer da kod prostih, jednostavnih ljudi nije

zamrla svaka klica plemenitih osjećaja — dočim se je malo ili ni malo nadao, da će i hodže udariti boljim putem. Nije vjerovao da se mogu popraviti oni, kojim su izkvarenost, sebeljublje i himba odavna počeli izgrizati srdce: takovi — govorio je — da su neprijatelji svakomu dobru.

Jedna je jedina stvar najviše bolila Fehima. Nigdje nije našao iskrenosti. On bi bio volio, da su ga oči u oči napadali — onda bi znao i što odgovoriti. Već su ga ogovarali iza leđa — pred njim su bili sladki, pre-sladki svi oni ogovaratelji. I o tom kao i o svem drugom znao se je potužiti kako Abduselamu, tako i Ibrahimu, s kojim se je redovito dopisivao i jedan drugomu javljao svoje doživljaje, utiske, sud o ljudima i prilikama. Ibrahim mu je takodjer javio, kako se je počeo baviti i zanimati za turske stvari, napose kako prati mladoturski pokret. „Moguće“ — pisao mu je — „da bi se što od mladoturaka dalo naučiti, što bi bilo koristno i po naš rad. Mladoturci su napredni, ljudi prosvjete, razuma, uvidjavnosti — što mi još nismo bili“. Javio mu je, da dobavlja mladoturske novine — uza sva skromna sredstva, koja ne dostaju ni gotovo da pristojno živiš — te da se dopisuje i sa članovima mladoturske stranke u Evropi, koji su razštrkani po Francuzkoj, Švicarskoj, Njemačkoj.

Ibrahim je tada službovao u Zvorniku. Od onda, kad su se u Sarajevu razstavili, vidili su se samo dva puta — ali za to prijateljstvo nije jenjalo, a niti međusobno povjerenje. U pismima su oni jedan drugomu otkrivali svoju dušu kao pred samim sobom. Obojica su želila, da se opet jedan put vide te su ugovorili, da će Fehim preko praznika pohoditi Ibrahima, ako on ne bi uzmogao dobiti dopust, da dodje u goste Fehimu.

Toga proljeća Fehim dobi od Ibrahima pismo, koje ga veoma iznenadi — jer mu se činilo, da je Ibrahim morao biti vrlo veseo i zadovoljan, kad ga je pisao. Javlja mu o novom znanцу, koji je netom došao u Zvornik, a to da je neki mlađi osmanlija Edhem, častnik u turskoj vojsci, koji je na državne troškove poslan u Njemačku, da upotpuni svoju vojničku naobrazbu. Otac mu je bio pravi osmanlija, koji je za turskoga vremena službovao u Bosni, gdje se je i oženio. Njegova žena — mati Edhemova — rodом je iz Zvornika, a tu se sada Edhem, vraćajući se sa zapada u Carigrad, svrnuo, da pohodi materin rod. To je bilo samo uzgred, a glavno je Edhemu bilo, da vidi i propita, kako je u Bosni. Ibrahim se je u pismu oduševljavao za Edhema te tri ili četiri puta naglasio, da je mladoturk. Hvalio je njegovu naobrazbu, živahnost, plemenitost i kleo se, da nije pomišljao, da bi se moglo naći i takovih osmanlija. „E, ali tu se upravo vidi, šta može prosvjeta učiniti“ — pisao je Ibrahim. Edhem da će malo proći Bosnom, zaustaviti se u Sarajevu, da vidi sam na svoje oči, kakvi su i šta rade bosanski muslimi. Za tim da će doći i u Mostar — i preporučuje ga Fehimu, da ga primi i da ga uvede u muhamedovske krugove. A onda je uvjeravao Fehima, da će se već i sam osvjedočiti, da istinu piše, kad se bude sastao s tim mladim osmanlijom.

XL.

Fehim je srdačno primio osmanliju, Ibrahimova znanca, i ponudio mu, da odsjedne u njega. Priredio mu, da može kroz ono malo dana stanovati u Abduselamovoj odaji.

— Pa dobro — napokon je pristao Edhem — ali i onako neću puno ostati ni dosadljivat ti — — nekoliko dana!

Kad je Fehim prolazio s njim gradom, svi su se osvrćali na finoga Fehimova gosta, koji je nosio liepu tursku častničku odoru. Ne velika rasta, okretan, živahan, nešto zagasite boje u licu — bit će od vojničkih napora po suncu — crne mu oči, crna kosa. Fehim je svoga gosta proveo po gradu, da ga razgleda, izveo ga u okolicu, na vrelo Rudobolje, na Bunu i njezino vrelo u Blagaju pod Stjepan-gradom.

— Znaš — opazio je Edhem Fehimu — ovakovih stvari vidja se svuda po svijetu. Volim ja, da ti meni pokažeš vaše ljude — s toga sam najviše i došao, da njih vidim i da se donekle upoznam s njihovim prilikama. Mene zanima pitanje — a tim se osobito bavim — kakovi su muslimi bez razlike narodnosti i plemena, i čija je krivnja, da su oni još među zadnjima, da nisu ni u povojima napredka? Kao pitomac vojničke škole u Carigradu imao sam prilike, da našu braću po vjeri vidim u Africi i u Aziji — i svuda sam ih našao, da su jedni drugima slični kao jaje jajetu. Strahovita zapuštenost, nemar i odpor proti kulturi — to je glavni znak. Tko je kriv tomu? Zapadnjaci, koji ne poznavaju našu vjeru, svaljuju krivnju na nju. A upravo naša vjera izrično nalaže svakomu muslimu dužnost, da mora težiti za napredkom i znanjem . . . Kako je ovdje?

— Ja ne bijah ni u Africi ni u Aziji — reče mu Fehim nakon maloga promišljanja — ali sam uvjeren, da se ni mi, ovdješnji muslimi, nismo razstavili od tih tamo.

— Ovo što samo prolelih Bosnom, i sam to opazih. Vi ste ovdje na vratima zapada i držao sam, da ćete

biti prosvjetom i napredkom prvi od svih muslimanskih naroda . . . Ali se, čini mi se, varam — — —

— Dakako! Doduše, mi smo na vratima zapada — ali se proti zapadu sliepo ogradjujemo svačim — — i umjesto da se mi podignemo pomoću zapada, primaajući od njega ono, što ima dobro — novi duh se ovdje ugnjezdjuje bez nas i mimo nas. Mi se sami odsudjujemo na to, da ničim ne učestvujemo u stvaranju naše sudbine. A duh vremena neumoljivo leti napried i nikada ne čeka, dok tko počme raditi i težiti za boljim. Ni nas ne će čekati — on će ići svojim smjerom, njemu se žuri — — a mi se ne možemo brzo opametiti . . . Ne možemo, jer ne ćemo — i u tomu vidim po nas lošu budućnost.

— A tko je kriv tomu?

Fehim mu nije odgovorio, makar je i na to smišljao odgovor.;

— Teško je reći od jednom — ali će se i to vidjeti.

— Vodi me među vaše ljude, među islamske prvake ovdje, da čujem njih! — umoli ga Edhem.

Njih dvojica a s njima i Abduselam obilazili su svuda, da osmanlija vidi sve slojeve ljudi, da vidi prilike, u kojima živu, i način, kako živu, da ispita njihovo mišljenje, njihovo shvaćanje.

— Ja se razočaravam! — bolno je kliknuo osmanlija. — I vi ovdje bolujete od iste teške bolesti, s koje i mi u Turskoj!

XLI.

U Hadži Mustafe sastalo se veliko sielo — puna odaja ljudi. Tu i Ahmed-efendija, koji je zaboravio hallepske i buharske učenjake, tu Salim-efendija, pak onaj koji je prije napadao reis-el-ulemu, dok ga sada, od-

kako je postao član Ulema-medžlisa, svakom sgodom uzdiže i hvali, onda „Turčin kremenjak“, koji se na veliku radost sve uleme kune, da bi volio vidjeti svoje diete mrtvo, nego kad bi mu znalo proučiti kućni broj nad vratima — i drugih mnogo, koji se uvijek tako okupljavaju, da razpravljaju, razpredaju i govore, nastojeći da jedan drugoga zadivi i pred drugima se izkaže, kako bolje od svoga druga takmaca zna neku jezičnu iznimku u arabskomu jeziku, koja se je nekada govorila u jednom od najmanjih jemenskih sela.

Ulema i ostali „Turci“ skupili su se sada naročito za to, jer je bilo rečeno, da će ih osmanlija Edhem pohoditi. Oni su uvijek najugodnije uzbudjeni, dodje li tko od iztoka, pa i sada su tako isto. Već dva dana vidjevali su po gradu pristaloga, mladoga al ozbiljnoga častnika turske vojske, i oni bi držali, da griеше proti vjeri, kad mu se ne bi kao „Turčinu“ veselili.

Medju sieladžijama je i Abduselam i Fehim i Edhem, komu su dali mjesto do vrha odaje. Razgovor je tekao polagano, sumrtvo, postajući sve življi i življi, kako je sve življe i življe govorio Edhem, na koga su svi stavljali svakakva pitanja. Govorili su o tursko-ruskom ratu, o Osmanu Digmi u Africi i o francuzkom ratu u Aziji.

— Dobro je to sve — već je Edhem bio nestrpljiv — ali to se nas toliko ne tiče, koliko ono, što nam je potrebno kao kora hljeba. Ja evo sada prolazim ovim krajevima, i tko zna, hoću li se ikada više ovuda navratiti — — pa bih htio da znadem, kako vi živite, šta radite. I ja i svi drugi moji sumišljenici hoće to da znadu o vama kao braći po vjeri . . .

— Po svemu, efendum, mi smo braća! — preteče ga Ahmed-efendija.

— Kako po svemu? Ja, kao Turčin po narodnosti,

to bih želio, ali se proti istini dići ne mogu. Mi smo samo braća po vjeri, a po narodnosti, po jeziku jedni s drugima nemamo ništa zajedno.

Hodže su se čudile tomu i nisu mogle nikako pojmiti, kako ih može jedan Turčin, i to „pravi Turčin“, tako odbijati.

— Pa i mi smo Turci — bili smo i bit ćemo!

— Kakvi Turci! — uleti Fehim uzbudjeno u rječ.

— Ako je po vjeri, mi smo muslimi, a ako po narodu i jeziku, mi smo Hrvati... Turčin govori turski, mi hrvatski! — i odmah to isto reče Edhemu njemačkim jezikom.

— Pa dobro — eto vidite! — vi ste Hrvati, kako Fehim veli, i to morate biti. Ako hoćete biti pravi muslimi, morate biti i dobri Hrvati. Tim ćete pokazati, da Islam ne uništuje, ne raznarodjuje narode, već ih okupljava i diže. U nas more biti muslim i Jermen i Arab i Grk i Persijanac — ali za to nisu oni Turci. Svaki ima svoj jezik i svoju narodnost.

— Za to mi ne znamo i nije se nikada kod nas drugo pitalo, već jesi li Turčin ili nisi...

— To je upravo ono zlo. Kamo sreće, da se je kod nas povelu davno narodnostno pitanje — Turska bi danas bila posve nešto drugo. Mi sami još ne znamo, što smo, već miešamo sve zajedno, i vjeru i narodnost... A zapadni narodi su to znali jedno od drugoga razlučiti — i oni su nas pretekli. Mi smo još u sredovječnoj tami... Ja sam među vas došao kao muslim, brat vaš samo po vjeri i po ničem drugomu, i htio sam viditi, kako je ovdje kod vas, koliko ste napredni, koliko vam je bolje...

— A kako će da nam pod švabom gjaurom bude bolje? Sve gore! — omahnul rukom Ahmed-efendija.

— Kako — ne da vam se razvijati?

— Sve radi, kako da nas utuče...

— I sili nas, da šaljemo našu djecu u vlaške škole!

— jedan od hodža prekinu Salim-efendiju.

Edhem se trznu i sgleda s Fehimom i Abduselamom.

— A vi — šta vi radite? — okrenu se on domaćinu.

— Govorimo, da se sviet čuva, da čuva sebe i vjeru. Svakomu velimo, neka ostane pravi Turčin, da se ne da namamiti i da mu je dosta, što smo i dosada imali — — eno nam mejtefa i medresa — šta se more više tražiti?

— Kao i kod nas! — ironično se nasmija Edhem.

— To i naše hodže rade. A zašto se vi ne držite Kurana i ne govorite svietu, da svoju djecu šalje u svake škole? Za što sviet ne upućujete, kako da živi i kako da se vlada, i da mora dobro primati, pa od koga bilo?

— Zar nam kauri mogu što dobra kazati? — upita ga domaćina. — Turčin — to da!

— Ja ću vam nešto reći! — pomaknu osmanlija fes na glavi. — I u nas u Carigradu ima hodža i softa — kao i po svemu carstvu. Za čudo, da i oni jednako misle kao i vi.

— Aha! — pobjedonosno dočekaše hodže. — Vidiš — vidiš!

— I protive se svemu, što je dobro i napredno. Eto i od vas čuh, čemu se protivite ovdje — protivite se, što se otvaraju škole. Vi mislite, da se morate protiviti svemu, što vaša nova uprava radi. A promislite li vi prije, je li pravo vaše stanovište, hoćete li ga moći braniti i pokazati bolji put, nego li je onaj, kojim se idje? Imate li vi sposobnosti, da vodite oporbu, opoziciju? Prava oporba, korisna i potrebna, mora da ima pred očima najplemenitije ciljeve i nakane. Tko hoće

pak voditi opoziciju, taj mora biti ne samo učen i svestrano naobražen, nego treba da je okretan, marljiv, radin, pa snosljiv i uztrpljiv do skrajnosti. Oporba mora da radi, da činom zasnjeđuje svoje rieči: jer njoj mora biti svrha narodna dobrobit i napredak. Pri tom mora sve drugo izčezavati. Buka i mrmor ništa ne izvedoše, a razborit i promišljen rad sve stvara. Radi časovita vanjskoga uspjeha ili radi pukih i ludih hira, simpatija ili antipatija, zločin je priečiti naravni razvoj narodne stvari i napredka. A vi — koliko sam vidio i čujem — proti svemu tomu grišite. Vi se opirete naobrazbi i prosvjeti — zlo činite i upravo proti Islamu grišite; naš narod ne odvraćate od zla — i on vam propada. Ja sam vidio, da bi vi ovdje mogli i morali imati silu posla, izdašna i plemenita: muhamedovski narod sam u sebi osvješćivati i pridizati, svjetovati ga, da prione uz škole i učenje, da time uzmogne zauzeti nekakav bar položaj u svojoj domovini; narod ima da spozna kako svoja prava, tako i dužnosti — i onda će tekar moći voditi uspješnu i dostojnu borbu za svoja prava. Vi, kao poglavice naroda i prvaci, morate izpitati mane svoga naroda, po tom tražiti liek i nastojati, da se te mane izlieče i izkorjene, da se ne razšire dalje i da ne uhvate dubljega koriena; valja vam upoznati narodne potrebe, bieđe i nepravde, koje ga tište vlastitom jednako kao i tuđjom krivnjom, te prema tomu poduzeti nužne korake i nastojati žilavo, da se tomu pomogne. Kad to sve izpitajte i počmete raditi i provadjati svoje osnove, korisne po narod, pa ako u tom radu s čim bilo dodjete u sukob — onda se odlučno i samosviestno dignite proti svim zaprekama i neustrajivo radite, da te zapreke uklonite. To je pravi rad a sve drugo nije ništa nego praznu slamu mlatiti...

— O — pa mi radimo! — prekinu ga domaćina.
— Bogme su svi dobri vjernici, klanjaju slušaju nas!

— A zar je to vaš čitav rad? Zar vi ne vidite na svoje oči i zar ne znate, koje su narodne potrebe? Ono, što sam prošao Bosnom i ustavio se u Sarajevu, pomoglo mi je da naučim i da se uvjerim, da ništa ne radite! Prvi je vaš zločin, da ni jedan pravo ne poznajete svoju vjeru — a prosti narod još manje — —

Hodže se uzvrtiše i jedan drugoga počеше pogledavati.

— Ne budi vam žao, što to velim — ali je istina!
— umirivao ih je Edhem. — Jer da poznajete vjeru, radili biste, kako ona nalaže i ne bi zapuštavali narod vaš.

— A vi ga zapuštate! — razmaha se Abduselam ponešto uzrujano. — Mi smo bili satrveni i iztrošeni vjekovječnim ratovima, zapustivši i zanemarivši svaki duševni i gospodarski napredak, kad nas na naše iznenadjenje pritisnuše da tako reknem — kao težka mora nove prilike. Kao jednim mahom presječene su sve niti, koje su nas vezale sa onim uporištem, u čije smo ruke bili predali svu svoju sudbinu, od koga smo sve očekivali, ne polažući nikakvu važnost u vlastitu snagu, u vlastiti rad. To je od nas učinilo gnjile trutine, koje su se odmah u početku s mozga i s glave smele radi novih tekovina naprednoga zapadnoga svijeta, novih prilika i okolnosti. Oni mogu uspijevati, koji se znadu prilikama okoristiti — a mi smo odmah pušćali dizgine iz ruku, umjesto da dobro zategnemo i potjeramo novu igru u novi jaki, uztrajni rad za obstanak i napredak, kojemu se otimlju samo oni, koji hoće sami sebe da unište i ubiju. A naši suplemenici i sugrađjani nemuhamedovci? U novoj se struji snadjoše i okoristiše, oboružavaju se, da uzmognu zasjesti častno mjesto. Njihovu nastojanju mi ne gledasmo da dorastemo, već odbismo i odbijamo

zahtjeve i dobre ponude kulture, dok s druge strane sliepo srnusmo u sve nepodobštine, koje su kao crna pratnja zapadne civilizacije došle do nas. Tako smo već u početku udarili zločest temelj našem današnjemu jadnomu stanju i onoj budućnosti, pred kojom mora da strepi svaki pravi musloman i otačbenik. Naši prvaci i odličnici — a to velim bez straha, jer znam, da istinu velim — oni su ono, što su, ne po svom radu i nastojanju za islamski napredak, već po nezasluženom položaju. Ti naši prvaci nehajni su do skrajnosti; naši se otci drže one „pleti kotac kô i otac,“ a to je zlo shvaćeni otporni konzervativizam; mladji nam je svet izkvaren i obezkućuje se: — to su klice i pravi izvor naše nesreće i razsula! Dok je svatko drugi prionuo u školu i nauku, mi smo pohvalno upirali prstom u one „prave Turke,“ koji svoju djecu ne će da daju u škole, makar da mu se duše u smrdljivom kalu najgore pokvarenosti i poganluka. Dok su drugi marljivi građani prionuli uz trgovinu i obrt — mi smo se najodurnije oduprli svakomu radu i snošaju sa „vlasima švabama,“ makar da na svoje oči gledamo, kako nam s dana u dan bježi iz ruku posjed, obrt, trgovina, kako jedan po jedan od nas ostaje bez svoga rada i imanja. Ako ništa drugo — znam barem kako je u Sarajevu, gdje sam se rodio i odgojio. Najživlji dielovi Sarajeva, njegovo središte i srdce — nekada vlastništvo muslima — danas je u rukama nemuslima i nadošlica, a mudri se muslimi kao sliepi miši povukli na visine iznad Sarajeva, gdje nehajno i zločinačkim mrtvilom čekaju zadnju crnu noć, kad će postati kmetovi novih aga, ili čak se spremaju, da izmedju sebe uzmognu pripremiti neizbrojne redove hamala, trhonoša. A danas već i jesu samo muslimi trhonoše — ti mudri muslimi . . .

— Kako on more reći, da su muslimi mudri? — upita jedan potihio Salim-efendiju. — Turčin je pametan, a vlah more biti mudar!

A Edhem je slušao Abduselama razširenih očiju, kao da guta svaku riječ. Kad svršši, samo što ga nije ogrlio.

— Jeste li čuli? — reče on hodžama. — Jeste li vi ikad na ovo mislili? Ne stidite li se, da vam mladji moraju kazivati, šta imate raditi? I kad je to tako a vi ništa ne radite — kako se ne bojite klanjati se i moliti se dragomu Bogu, kad to sve propuštavate i narod upropašćujete? Pa još hoćete da reknete da ste pravi muslimi. Ove sam stvari htio izpitati i razviditi. Držao sam, da ćete vi amo biti napredniji, jer ste na zapadu — ali sam se prevario. Baš sam Sarajevo pregledao i zabolilo me srdce. Najviši jad vidio sam kod muslima. Sve mejhane i ćerhane, najogavnija mjesta puna su samo muslima i da nije njih, mislim da bi brzo propala trgovina rakijom. A tako je i ovdje i svagdje drugdje. Pa zašto vi hodže ne odvrćate svet od toga zla? Zašto ne kazujete svijetu, vašemu duhovnom stadi, nauku, zašto ga ne učite dobru, da tako smanjite barem donekle broj muslima ubojica, kradljivaca, pijandura, bezkućnika? Eto vam posla, pak se morete proslaviti pred celim svijetom, jer će vam svatko onda priznati, da ste spasili, očuvali na životu muslime Bosne i Hercegovine . . . Velike su rane, koje vas tište, raztvorene su i ne dadu se preko noći izliječiti. Ali treba početi iz temelja, iz koriena na zdravoj podlozi raditi i nastojati, pa ako se ne da nesretni ranjenik — vaš narod — izliječiti, može se bolest ograničiti i učiniti, da ne predje na potomke. Treba početi sa odgojem u obitelji i u školi: A kakve su islamske škole, gdje se pod-

mladku imade u srdce i u pamet usjeći islamska vjera i njezina plemenita nauka, koja nas uči, da težimo za napredkom i prosvjetom? Znam, da su i ovdje onako jadne kao i kod nas u Turskoj. Tu ni rada ni učenja, ni knjige da valja, ni načina poduke — ama ništa, što bi valjalo, sve bez stalne osnove i ljubavi za stvar. Sta vam vriede sve te vaše škole? Mi u Carigradu imademo preko dvadeset hiljada softa, koje ljenčare po medresama — i recite mi, kakva će od njih biti korist našem narodu i carstvu?

Upravo se Ahmed-efendija nagao prama domaćini i počeo vaditi smotanu hartiju iz džepa.

— Evo — i zabilježio sam — reče — lani na prvi ožujka jeo sam prvi lozov pirjan — ama je bilo!

— A ja onomadne od suhe loze — ništa ti ljepše! — javi mu se drugi hodža.

Edhem je opazio taj razgovor i govorenje pod glas, ali nije razumio. Kao da je htio pitati, pogleda u Fehima.

— Hajdemo — smrknuto mu je govorio Fehim njemački — hajdemo! — — ovakovi su propali i za svijet i za Islam. Nedostojni su ljudskih pogleda!

Kad su bili na ulici, Edhem ga priupita, šta je ono bilo.

— Dok si im ti kazivao oduševljeno i zanosno, kakav i koji ima biti njihov rad — oni su vadili iz džepova bilježke, da se sjete, kad su što jeli... Eto — to su naše hodže i prvaci!

— Oni će vas upropastiti! — nakon male šutnje dometnu osmanlija. — Takovi su i našu otačbinu ubili...

A onda opet nakon male šutnje reče:

— Šta će oni sada govoriti i za nas, nakon što su ovo sve čuli?

— Smijati će se i sdogovarati, kad će ići na kakvu gostbu ili na ručak gdje god na zelenju!

— Zar su oni zbilja takovi zločinci? — zaustavi Edhem grčevitom rukom Fehima.

— Oni su takovi i drugačiji ne mogu biti. I naš najviši vjerski odbor, naš ulema medžlis, — nije ništa drugo već obično zabavno sielo. Sastanu se članovi odbora i utrkuju se, tko će da se više nahvali, da je ovdje ili onda jeo najljepše jelo ili prvu zelen, voće...

XLII.

Fehim je u Edhemu uvidio mlada, zanosna čovjeka, jednakih misli, jednakih težnja — naravno svaki za svoj narod i svoje prilike. Nu te su prilike bile na vlas jedne te iste — i oni su se doumljivali, da im nadju razlog. Je li to moguće i smije li se taj odpor proti prosvjeti, taj grdni nehaj za svaki napredak pripisati samoj vjeri, koju njih obojica drže nada sve svetom? Bi li se tomu moglo naći lieka?

Sva krivnja za to zlo bila je po njihovom sudu — u pomanjkanju odgoja. Dok se je Evropa davno otresla sredovječne gramatične naobrazbe, koja je sapinjala i ubijala duh i polet — Iztok se nje još drži i ne popuštava od nje. Iztok tek sada proživljuje svoj srednji viek naobrazbe, netom što je preturio preko glave početni viek borba, krvoprolića i osvajanja. I kao što je evropski srednji viek tame hranio na svom srdcu fanatizam te mučenja i borbe opravdavao, ako su tobože u korist vjeri, tako se isto danas još snažno javlja ljubomor iztočnih masa, koje u svom sljepilu puke navade — obično pogrdne — smatraju vjerskim ustanovama. Odtuda ustanci u Turskoj proti reformama u početku

devetnaestoga vieka, da je dobro i dosta samo ono i onako učiti, kako su to propisali jezikoslovni cjepidlačari Iztoka pred dva, tri ili više vjekova, odtuda velika, duga i ubijajuća pitanja i razpravljanja, da li se kod žutih mestava smiju nositi crne cipele. Takovo sredovječno mračno stanje danas vlada Iztokom i ono ne da, da Iztok vidi i upozna svoju vjeru u njezinom pravom, jasnom svjetlu: jer čim bi ju upoznao on bi krenuo novim putem, da se u brzo — a sve na osnovu Islama — izjednači zapadnim narodima u prosvjeti i naobrazbi. Ljudi, koji ne poznavaju Islam, na nj svaljuju krivnju radi toga stanja — a to stanje podržavaju još jedini hodže i softi, gdje ih godj ima. Da se Islamu pred svietom povrati njegov pravi sjaj, nužno je — o tom su se obojica uvjeravala — da se premoć hodža i softa, koji na primjer u Carigradu odlučuju udesom države, uništi, i da se odgoj naroda svede na pravu mjeru i znanosti vrata otvore.

— Kod nas u Turskoj — govorio je Edhem — za tim se ide. Naša stranka, mladoturska, ona ide tim putem i radi na tom polju epohalnoga preokreta. Ma kakvi god pritisci bili a bit će ih, što nije ni čudo, jer je i kršćanska Evropa mučila svoje Galileje — preokret se ne će moći zaustaviti i on će slaviti uspjehe. Turska nije danas „bosporski bolestnik“ — ona se samo nalazi u krizi, u prvom stupnju toga preokreta. I kao što se nakon romanskih i germanskih sjajnih doba javlja doba slavenskih naroda, tako će budućnost doneti i slavno doba osmanlija. Veliki razvoji idu svojim tekom i ni jedan narod, nijedna skupina drugoj ne može zamjeriti njezinu dobu mrtvila i sljepila duševnoga: jer je svaki narod tu dobu morao proživiti, bilo ranije ili kasnije. Misao se je narodnosti sad počela buditi i kod islamskih naroda, a kad se ona probudi, svaki će islam-

ski narod, radeći za se i svoj ugled, tek onda pravo dizati i slavu Islama. S toga ja želim, da i vi ovdje, muslimi u Bosni i Hercegovini, jer ste najbliži nikad nemirujućem zapadu, počmete živiti životom vašega naroda. Vi Turci niste, vi ste nama braća samo po vjeri; možete prama nama gojiti ljubav više nego prama kojemu drugomu narodu, ali se za to morate priljubiti narodnostnoj ideji upravo radi Islama. Vi — jer ste Hrvati — morate kao Hrvati al kao i muslimi raditi za sretnije dane vašega naroda hrvatskoga, tim radom svojim morate u novo državno tielo unositi islamski duh — i s toga morate tako za to raditi, da se vaš udes ne bude stvarao bez vašega utjecaja. Ostajuć uz istinu islamske vjere, visoko dižite načela narodnosti vaše — i uvjeren sam, da ćete vi, upravo vi biti prvi, koji ćete Evropu zastiditi radi svih njezinih potvora na Islam... Ljubite grudu vaše hrvatske zemlje i svu vašu po jeziku i narodu al inovjernu braću, jer vam je s njom udes svezan — a tim više ju ljubite i radite za napredak vašega naroda, jer ste muslimi. Ja sam uvjeren, da ste vi i ova vaša zemlja, do nedavno čest moje otačbine, za nas već bili i prošli... u jedno nas nitko više ne sdruži. Radi toga se gledajte okučiti, kako to odgovara božjem pravu vašega naroda. A i Turska — da nije previše zaokupljavala ono, što joj nije bilo vezano narodnošću i jezikom, već da se je u svom prirodnom okviru stala brinuti za se. — — danas bi i ona bila što i druge zapadne države, a turski narod ne bi ni u čemu zaostajao za narodima zapada...

... Fehimu je bilo, kao da mu Edhem govori iz vlastitih osjećaja, kao da vadi njegove misli. Obojica su jednako shvaćala, za istim težila i kao sporazumno uviđjala izvor svakomu zlu, koje tare islamski narod.

— Vidio si i čuo si — reče mu Fehim — kako mi muslimi stojimo i kakovi smo — a evo, ja ću ti na oči pokazati, kakova su naša neislamska braća!

I nije propustio ništa, što mu nije raztumačio. Pokazivao mu je lijepe kuće i bogate dućane onih, koji su to sve sami svojim radom stekli, koje su njihove age dovele kao momke u grad.

— Za njihove se age više i ne zna, gdje su — a vidi njih!

— To je učinio rad — potvrdi mu Edhem.

— I još ti imam kazati — hodi da te vodim!

— Samo nemoj da gledam grozno stanje muslima! Toga mi je dosta! Ne izvodi mi hodža pred oči — te nevolje ima predosta i u nas!

XLIII.

Fehim je vodio svoga gosta u prostorije hrvatskoga narodnoga društva.

— A sad ćeš viditi, šta može učiniti požrtvovnost prosta naroda za plemenite stvari, vidit ćeš razliku, kolika je između nas i ostale naše braće!

Razložio mu je prosvjetnu svrhu društva, njegov plemeniti rad za što višu naobrazbu svojih članova, pokazao društvenu knjižnicu i sve drugo.

— Zar ne vidiš veliku razliku, koja između nas vlada? Odkuda to, da i mi muslimi nemamo shvaćanja za ovakove stvari, da ne poimamo, šta su žrtve, šta li prosvjetno nastojanje?

— A tko je ovo učinio i tko ovo uzdržava?

— Ljudi, koji po vas dan moraju raditi — ali u svom radu ne zakržljavaju duhom. Njih vodi najplemenitija ljubav — dočim se ona među nama ubija...

Naš svijet ne može shvatiti, kako se može tko naći, da za ovu svrhu žrtvuje.

— Ne razumijem... Evo ovdje vidim znak prosvjete, nastojanje oko napredka — a na drugoj strani mračnjački nehaj i mrtvilo. Toj se razlici u nas u Turskoj ne bih mogao toliko čuditi, koliko ovdje. Ovdje ste svi jednako na domaku civilizacije — i za čudo, ona se sviju jednako ne prima. Ne da joj napredovati ono zlo, koje je još jako i koje zaustavlja vaš obći napredak. To je zlo utjelovljeno u našim hodžama —

— Istina je — jer ovi se proti meni dižu, što u ovo društvo zalazim, što se družim s njegovim članovima — a čut ćeš, da će zamjeriti, što sam i tebe amo vodio.

Edhem je bio čisto zanešen, oduševljen, što ga je Fehim tu doveo. On se je divio plemenitoj narodnoj duši, koja tim odaje svoje težnje i volju u novom razdoblju svoga života, svoje nastojanje i ljubav za prosvjetu i napredak.

— Dok se tomu divim — govorio je Edhem — boli me, što u tomu uvidjam i znak nemoći muslo-manske braće. Ovo pokazuje, komu će u budućnosti pripadati vodstvo — a zar to vodstvo ne bi moglo biti upravo u vašim rukama? Dok se vi muslimi ne možete pohvaliti nikakvim ovakim dokazom, znak je, da se odričete i ljubavi prama ovoj zemlji, u kojoj ste se rodili, znak je, da hoćete samovoljno uzmaknuti i prepuštiti, da se preko vaših glava u budućnosti radi sve, što će i vas vezati. A to je ne samo znak, da ne znate osjećati za svoju otačinu, već je to znak i za to, da ne možete i ne znate raditi, da biste se mogli prodičiti kao i muslimi. Tim izravno radite proti Islamu — i nije čudo, da ih ima, koji će reći, da je Islam protivan

svakoj naobrazbi. Za što da se i vi ne okupite ovdje i zajedno s drugima ne radite, tim više, kad vam je jedna prošlost, a jednaka budućnost? Sami o sebi vi ste posvema nemoćni, a u društvu s drugima vi ćete biti najjači!

— Naši — naše hodže — ne uvidjaju to. Mi smo sami najviši svoji neprijatelji — a to će se i pokazati, nu možda će biti za nas prekasno. Naša obitelj, naš odgoj, naš život krivi su tomu, a najkrivlji su oni, koji takovo stanje podržavaju i svijet uspavljaju...

... Edhem je na ponuku Fehimovu ostao još desetak dana u Mostaru, a tim pripravnije, da uhvati još jasniju sliku celoga stanja, o komu je bio nakanio i pisati. Izenadilo ga je, da su odtada svi oni, s kojima se je bio u prvi čas vidio, postajali prama njemu sve hladniji.

— To su prvi znakovi bure! — tumačio mu je Fehim. — Sukob, oštri sukob će nastati, kad tebe ne bude ovdje.

— A ja ću odavde poći u tvrdu osvjedočenju, da je sreća po nas, po Tursku, što smo vas se riješili... Da je još vaša zemlja dio moje otačbine — to bi bila zaprieka više našem razvoju i napredku. Neka vam Bog sreću dade — a mi osmanlije tu sreću ne ćemo od nikoga očekivati, već ćemo sami za nju raditi. Teško onomu, koji na vrijeme ne uvidi, gdje je ona!

XLIV.

Edhem je već bio otišao, a Fehim se u mislima bavio svim onim, što je od njega čuo. Osmanlija mu se je bio priznao kao pristaša mladoturaka, te mu je razložio i svoje težnje. Preporod na svakoj strani, a najprije preporod obitelji.

— I muhamedanske majke moraju imati nešto naobrazbe, jer one udaraju temelj odgoju! — govorio mu je Edhem.

A Fehim je sam bio o tomu davno uvjeren. Jednaki nazori Edhemovi su ga još bolje učvrstili, a ti su im se nazori slagali, kad su razpravljali i o obće prosvjetnom i gospodarstvenom preporodu.

— A za to mi ništa još ne radimo! — razmišljavao je Fehim. — Naš je svijet zapušten, sliep — a njegove mu vodje i prvaci navlače još deblje mreže na oči. Tu je zlo, tu je izvor svim budućim nevoljama, a to je ujedno dokaz, da čitav naš sadašnji život, sve naše uredbe i navade nemaju druge svrhe, već da nas učine nevoljnijima...

Fehim se nije prevario, kad je rekao, da će biti bure. Dok je Edhem otišao, ulema je stala javno protiv njemu govoriti. Iznosili su mu svakakvih mana pred svijetom i dokazivali, da je on odpadnik, kad nagovara djecu, da idu u škole. Hodže su se protiv njemu najviše dizale, jer je on dokazivao, da mejtefi i medrese ništa ne valjaju, i da se u njima odgajaju samo neprijatelji narodnoga napredka. To su oni znali dobro upotriebiti, da Fehima pred svijetom omraze. Još su govorili, da ih je pred „onim bratom Turčinom“ sve ogovorio. Zamjevali su mu ljuto, što je on sam redovito tamo zalazio.

— Zar to nije vlah, kad se s vlasima drži? — kazivali su. — I je li on Turčin, kad veli, da su nam medrese na štetu i sramotu?

Fehim je uvidjao, da mu tlo izmiče izpod nogu i da mu je nemoguće u čemu uspjeti, što bi god htio komu reći. Najviše ga je bolilo, kad je na oči vidio, da su onakovi ljudi, kao Salim-efendija, čašćeni, ugledni — a on! Nije se on otimao o časti i ugled, već o to,

da njegove rieči i nukanja, koja su mu izlazila iz srдца, puna svih plemenitih želja, nadju odziva u narodu. A i ta mu zadnja nada propada — a s njom se slabi i njegova čvrsta volja i odlučnost. Čuo je, kako ga hodže opanjkavaju i kod oblastnika, te kako se spremaju, da mole, da se on digne iz Mostara.

Ni Abduselam nije bio pošten — ali je kadija nad njim izvršavao ono, što su drugi htjeli.

— Ne — nije moguće ovdje, medju ovakovim svijetom! Ovdje je izkvarenost duše i srдца prevelika, a da bi itko mogao i htio uvidjeti, odkud ga bije dobro, a odkuda zlo! Gdje prvu rieč vode ljudi, koji su po desetke godina gnjili, da ubiju u sebi sve plemenite osjećaje — ondje je napredak nemoguć. Život mora sinuti iz prostoga naroda, koji nisu zarazili ljudi bez svrhe, već koji su oni zapustili, jer im nije mogao dati zasite njihovim pohlepama i sebeljublju!

Fehim je sam predao molbu, da ga premjeste iz Mostara.

XLV.

Podalje od zadnjeg niza konjičkih kuća, što se ulicom protežu uz Neretvu s lijeve joj strane, kao na osami a na zelenim obroncima Prenj-planine kroz zelenje proviruju bijeli zidovi liepe i ukusne omanje kuće. Iznad kuće počimlje lagana strmen boračka, sva obrasla raznim rašćem, a prodoljem, kroz ubavu i plodnu malu ravnici iz zelena zaledja teče tiha i bistra Neretva, preko koje se s desne strane uzvisuju zelena brda, bujna Ivan-planina. Dolje niz Neretvu s jednu i s drugu stranu počimlju se nizati većinom dosta nizke kuće Konjica, koja od kamena, a koja od drveta, obliepljena tek klakom i pržinom, s malenim prozorčićima i nizkim ka-

tovima, gdje se poodrastao, višega rasta čovjek gotovo jedva more izpraviti.

Odtuda od grada laganim koracima kao šećući se išao je još pomlad čovjek i uza nj dječak od kojih devet, najviše deset godina. Obojica s fesom na glavi, ali u francuzkom ljetnom odielu — u ljetnom, jer je bilo početkom srpnja. U maloga hlačice do koljenice, naramnice prilično raztvorene, dočim onaj čovjek uza nj — jer mu je dosadila vrućina — razkopčao se na prsimi i razgalatio, da mu je virila samo modrušasta košulja.

Putem se pozdravljali, s kim su se sreli. Pozdravljali ih iz malih dućanića, pak po gdje koji čovjek ili žena, što bi prolazili tiesnom ulicom, uz neminovno pitanje o zdravlju, kako je, te je li vruće ili je li se sustalo.

— A po malo! — odgovarao bi čovjek — more se trpiti.

Sunce je bilo na zahodu, dnevna vrućina po nešto opadala, a s Neretve, s brda zastrujio bi ugodan razhladjujući vjetrić, lak, lagahan, te bi jedva po gdje kojim listićem šušnuo. Dječak je skinuo fes sa ošišane glave, a i čovjek bi kadkad stresao na sebi lakim koparanom, nasladjujuć se onom hladovinom, uz koju je strujio miris trava, miris orahova lišća — u nekakvoj smjesi, u kojoj nisi mogao ništa dobro razabrati, ali što je prijalo i ugodno podraživalo.

Prama njima niz Neretvu silazio čovjek, s prilično velikom krošnjom na ramenima. Krošnja je morala biti puna, jer je čovjek pod njom poklopio glavom, a tek kad i kad izvinuo očima, da pogleda putem pred sobom. Kad su se bili već posvema približili, u susretaju onaj se čovjek maknuo na stranu, stade, i jednom rukom uz priličan napor skinu fes na pozdrav.

— Dobar večer, gospodine učitelju! — pozdravi on, uz ponizan i sladak smiešak.

— Dao ti Bog dobro! — odazva se prvi. — Odkuda?

— Išao sam da vidim, je li kako urodilo!

— Pa — liepo?

— Ne mogu se tužiti. Bi li ti, zlatni gospodičiću, jednu zerdeliju? — upita maloga i počeo vaditi iz krošnje.

Mali kao da se je predomišljavao, bi li ne bi li — pogleda kao s pitanjem i svoga pratioca, i napokon se odlučio.

— Samo dvie tri — hvala ti, neću više! — odbijao je čovjeku, koji je zahvatio rukom, što je više mogao.

— Jesi li se smislio, šta ćeš sa svojim malim? — upita ga oni prvi, zakopčavajući jedno puce na modroj košulji. — Šta veliš?

— U ruke božje pa u tvoje! — odgovori mu čovjek. — Radi što znaš!

— Pa dobro! — prihvati prvi. — Ako Bog da zdravlje, u Mostar ćemo ga na gimnaziju — daleko ti ne će biti. Šteta djeteta, kad bi se zapustilo — a ovako će se od njega nešto iztesati. Pametno diete. Ja ću ti onda sve urediti — ti se ne brini!

— Hvala ti gospodine — Bog te poživio. Vidim, da mi dobro hoćeš — i meni i djetetu.

— S Bogom!

— S Bogom i laku noć! — ostade čovjek još neko vrijeme na istom mjestu, gledajući za obojicom, pak nastavi sam za se: — Dobar čovjek, zlatan prijatelj — Bog mu dao svaku sreću njemu i njegovu porodu!

I opet ih jednom pogleda, kad su se oni počeli gubiti za vrbe, pogleda ih kao blagosivljući i zahvalno, namjesti bolje krošnju i podje svojim putem.

— Zar će, bābo, njegov Rade u gimnaziju? — upita dječak otca.

— Hoće, hoće — i onda će od njega biti čovjek. Kad bi ostao ovdje — što bi bilo od njega?

Dječak se zamisli.

— Ne bi znao ništa — a tko zna, i liska bi postao — — ne bi bio dobar!

— Dobro veliš. A svi moramo gledati, da bude što više pametnijih i boljih ljudi.

— O — i ja ću biti dobar — — a i učiću — vidit ćeš! — pogleda mali starijemu u lice i oči.

— Da vidimo, kako ćeš učiniti, što obećaješ. Samo pamti, da valjan čovjek isto kao i dobro diete mora i izvršiti, što obećaje. Pamti!

I onda su opet ušutili, da malo kasnije dječak počme s nova razpitivati svoga pratioca, da mu raztumači kakvu stvar, koju bi slučajno zamietio.

U to se primaknuše liepoj, bijeloj kućici, iza koje su se iz bašće čuli djetinji glasovi, cika i smieh.

Obojica zadjoše ravno u bašću, k djeci, koja u trku zastadoše, opaziv došljake.

— Eto bābê! — veselo kliknuše i poletiše u susret, da se uhvate oko čovjeka, koji se sagnu, da ih poljubi u rumene obražčice.

Jedno je od njih bila ženskić od pet šest godina, a drugo mužko za godinu mladje.

— Jeste li bili dobri?

— Jesmo, jesmo! — hvalili su se mali.

— Gdje vam je mati?

— Tamo je — u kuhinji! — reče mala, a onda, nabrav dimijice i pogladiv čuperke kosice, koja se je bila razčepušala od trkanja, dahnu: — Igrali smo se, bābo, ... i Selim ne more me stignuti

Čovjek ostavi djecu i primače se kućnom ulazu.

— Arifo! — zovnu.

Iz kuće mu se odazva ženski glas.

— Nastavila sam večeru — odmah ću!

Dan se pomalo gubio i prvi se lagani sumrak stao hvatati. Djeca se okupila oko otca, koji je bio sio na veliku klupu pred kućom, oko njega se umiljavala i otimala. Najmanji mu sio na koljeno i rukom mu se uhvatio o rame.

— Je li došla kakva knjiga, Fehime? — izlazeć iz kuće upita ga žena.

— Jest — a pogodi od koga?

— Da nije od bábê? I onako ima dosta vremena, da nam se nije javio.

— Netko će nam doći — šta misliš, tko? — htio je Fehim u žene pobuditi znatizelju.

— Da ne će Abduselam?

— Ne će — pogadjaj!

— A onda će bēli bábo

— Ne — već Ibrahim!

— Zbilja? Hvala Bogu — da ga jednom vidimo. Bogme je puno vremena, što ga ne vidjesmo.

— Koji to Ibrahim? — upita mala Zlata.

— Jedan Ibrahim-efendija — amidža vam! — raztumaći joj tako otac.

— Pa ja nisam znala, da mi imamo amidžu! — začudi se Zlata. — A gdje je dosada bivao, što nije dolazio?

— Dolazio je, ali ti si onda bila malena — pa ne pamtiš! — reče joj mati, te se okrenu svomu čovjeku: — A kad će doći?

— Prekosutra je ovdje. Dali su mu dopust više od mjesec dana.

— Baš mi je drago — i onako je više od tri godine, što nije nigdje išao niti se odmarao! —

Arifa ode opet u kuću, a Fehim s djecom u bašću pod sjenicu, u kojoj je bio na sredini oveći stol. Po stolu razbacane dječije igračke i dvie-tri knjige, a od tih jedna Selimova slikovnica, a druga Zlatina početnica, iz koje joj pokazuju na izmjence otac i mati.

— A što ste ovo ovako razbrbašali, djeco? — reče Fehim, unišav u sjenicu te reče Zlati i najstarijemu sinu — Hajdaru — da pokupe stvari i metnu u red.

Po večeri još su dosta ostali u sjenici, zabavljajući se s djecom i razgovarajući. A kad stadoše djeca ku-njati, digoše se svi na spavanje. Bilo im je i vrijeme, jer bi se rano i ustajali.

XLVI.

U Fehima su se pripravili, da što ljepše dočekaju Ibrahima. Fehim i mali Hajdar otišli su oko podne u grad na željezničku postaju. Ibrahim je imao doći željeznicom iz Sarajeva.

Fehim je bio prilično nestrpljiv, očekujući vlak — a kad se je spustio odozgor, kao umoren onim putem preko planine, Fehim je u tren oka obletio po svim oknima, držeći Hajdara za ruku uza se.

I nadjoše se. Padoše jedan drugomu u zagrljaj — a na očima i svakoj crti lica pokazivalo se, kako su se jedan drugomu obradovali.

U onoj uzbuni, gdje se još nisu mogli pravo upitati ni za zdravlje, Fehim je mogao samo Ibrahimovu putnu prtljagu poslati doma.

— I moramo što prije — Arifa te se uzželila — odavna te nismo vidili! — uhvati ga Fehim za ruku.

Ibrahim je stajao s Hajdarom, milovao ga po licu i po deseti put se začudio, koliki je.

— Hajdemo — hajdemo! — zvao ga je Fehim, nakon što je odpremio Ibrahimovu prtljagu. — Još imamo dobar komad puta odavle!

— Ta nisi, bolan, u planini!

— Gotovo — eno vidiš tamo! — pokaza mu rukom uzgor na drugu stranu Neretve!

— Kud si se tamo odselio?

— Ondje smo ljeti — milina, brate! — a zimi u gradu! — razloži Fehim prijatelju. — Tako sam uredio s puncem — nešto on, nešto ja — i hvala, Bogu, liepo

I prijatelji su se propitkivali za zdravlje, kako im je, šta rade?

— A sada — sada da malo odahnem! — potr Ibrahim rukom po čelu.

Mali Hajdar nije ga shvatio, šta je tim htio reći, te mu kaza:

— Ee — mati je za te priredila odaju — — onu ljepšu!

Ibrahim ga pogladi na to opet.

— Arifo — doveo sam ti prijatelja! — viknu Fehim veselo, kad su bili pred kućom.

— Sretno nam došao! — izidje pred njih Arifa i rukova se s Ibrahimom. — S tobom nam sreća došla!

— Vjere mi — hotomično maknu Ibrahim na se — kad te godj ponovo vidim, sve si mladja. Ne treba mi ni da te pitam za zdravlje i kako ti je!

Arifa se sladko nasmieši — i Ibrahim nije krivo ni rekao. Gotovo da se je jedva što promienila od onoga, kakva je prije bila. Mladaj ženi na liepo lice sjala radost i zadovoljstvo, na oči izbijala sreća — — rekao

bi joj kao u prve dane njezine udaje. Nešto izrastnija samo. A liepom je činilo i njezino odielo crvenkaste, ružičaste boje, koje joj je najbolje pristajalo.

Ibrahim se je morao malo razprašiti i preurediti, jer se je vidjelo na njemu, da je bio od puta. Kad je odpočinuo, Fehim ga hladom povede, da mu pokaže svoju bašću, što ju je uredio sam po svom ukusu, iz-kitio zeleni i cviećem, iznačinio pieskom posute puteljke, u njoj podigao sjenicu izpod velikoga, krošnjatoga oraha.

— Liepo ti je Bog dao, brate! — dahnuo bi Ibrahim čudeći se urednoj bašći, kojom se je sterao hlad od stabalja.

— Pa odavde ovaj vidik — mahnu Fehim rukom oko sebe prama okolici — a na večer osobito. Milina — velim ti. Vidiš ćeš!

Arifa je u kuhinji radila, da radi Ibrahima taj dan ranije spremi večeru, jer nije htio ništa baš založiti, kad je došao. I kad je sunce počelo odmicati i posvema slabiti, oni su već sjedili u sjenici i kripili se.

Selim i Zlata brzo su se privikli Ibrahimu, koga su zvali „adžom“ i priupitali ga, što nije prije došao, šta je liepo vidio, je li Sarajevo veliko — a kad im je on na njihova pitanja odgovarao što lakše i razumljivije, djeca su se čudila te veselo i skrbno pitala roditelje:

— A hoćemo li i mi tamo daleko, daleko ići?

— Samo budite dobra djeca i valjana, pa hoćete!

— odgovarala im mati.

Ibrahimu je u tom sretnom i zadovoljnom krugu bilo voljko, ugodno — — bilo mu je kao čovjeku, koji za nečim hlepi, teži, ne znajući za čim, dok se napokon namjeri na nešto, što potisne one njegove, nejasne hlepne i želje. Uz svoga prijatelja i mladu mu ženu,

ukraj one milovidne, sladke i razvijene djece odisao je kao čovjek, koga davno nije bilo u božjoj naravi, i našav se jednom u njoj, osjeća slasti i milinja, koju prije nije mogao osjećati. A opet i Fehim i Arifa primili ga onako srdačno, kako nije mogao ni pomisliti, — a Arifa ga dapače često put i gotovo običnije u razgovoru zvala bratom, nego li pravim imenom.

— A Abduselam? — upita Ibrahim Arifu.

— Znaš — pisali smo ti — oženio se. Svaki čas, bogme čekamo, kad ćeš nam to i o sebi javiti — ja sam gotova za svatove! — osmiehnu se Arifa.

— Kasno ćeš mi u svatove! — dometnu Ibrahim.

— A što?

— Na što ću da se ženim? Bogme mi dosta i sebe stiskavati — a ne volim, da onda bude još više nevoljnika!

— Predomislit ćeš se — negdje ćeš se prevariti! — zaprijeti mu Arifa prstom.

— Pa je li zadovoljan, Abduselam? — premetnu Ibrahim.

— Jest — i kako. Uzeo sirotu — ama pravo zlato. Dobra, plemenita — hvalila je Arifa nevjestu — i, znaš, šta još? Bogme po znanju, šta je naučila, bolje zna nego ijedan od vas kadija! — i opet se nasmija.

— Istina je! — prihvati Fehim. — U njih u prednjoj kući u Sarajevu stanovala neka učiteljica i ona ju učila. Sad je barem slana — da i ja nisam evo ovu osolio, pomisli, molim te, kako bi mi onda bilo!

— E — ali je ovdje i prije bilo soli — pokazao Arifa prstom na čelo — već je nije imao tko razvezati. Ti si je razvezao — ali si i mene svezao! — udario ga Arifa po prstima.

— Žao mi je — reče Ibrahim — što Abduselama

sada nije bilo u Sarajevu, da se vidim s njime. Uželio sam ga se . . .

— Sad ti je on čitavi gospodar! — dometnu Arifa.

— Kanio se i kadiluka i svega — a sva mu briga gospodarstvo i obradjivanje zemlje. O tom nabavio svakih knjiga, pa uči, — pa onda sprave za oranje . . . ama za sve. Što je godj posla, ništa ti ne radi konjem ili volom, već samo ako je da snese u grad gotov rod i ljetinu.

— Ide li mu liepo?

— Ama eto — babo sam veli, da sada i dvojstruko i trojstruko više nosi prihoda, nego li kad je on gospodario. Sad on uči od Abduselama, kako se ima gospodariti i raditi.

I razgovarali su se dugo, dugo — da gotovo nisu ni opazili, da se smrkava. Palo liepo veče, tiho i mirisno, nad čitav kraj, nad kim se je krililo čisto, tamno-vedro nebo. Iz grada se nije čuo žamor, sve je bilo stihalo — tek gdje i gdje čuo bi se glas koje ptice iz granja i busena. Odozdol iz kuća ovdje-ondje još žmirila svjetla, koja su se vidjela kao male, jasne sjajne točke u tamnu, mračnu zaledju. U Fehimovoj bašći svieća iz sjenice samo malo naokólo slabila onaj mrak, a u sjenici društvo sjedilo još i sjecalo se prošlih dana, nasladjivalo se sretnim noćnim mirom, udisavalo ugodni razhladjujući dašak, koji je strujio mirisan sa svih strana.

Kasno je bilo, kad su se napokon digli — djeca su već odavna otišla spavati — i zaželili si laku noć. Ibrahim se zavukao u svoju sobu, željan odpočinka — ali dugo nije mogao zaspati. Motalo mu se i proti volji po glavi pitanje:

— Kako se može biti najlakše sretan i zadovoljan?

XLVII.

Fehim se je izjutra rano digao kao obično. Ibrahim još nije bio ustao i mislili su, da spava, valjda umoran od puta.

Nu Ibrahim je bio budan još prije, nego li se je jutrnje sunce pomolilo na prozore. Probudio se naglo — kao da ga je tko dirnuo — — i na očima je opazio, da nije dovoljno i mirno spavao. Nije mu se dalo odmah ustati i onako razkriven na dušeku sabirao misli i prve utiske, što ih je dobio u prijateljevoj obitelji.

— Ovdje mora da vlada tiha sreća i blaženost zadovoljna života! — mislio je.

A misli su mu te na um dolazile, ne kao da bi bio zavidan, već onako . . . kao što biva, kad čovjek i sam za se nešto želi — nešto liepo, ugodno.

Bilo je vrijeme daleko poodmaklo, kad Fehim tiho poviri na vrata.

— Amo, Fehime! — javi mu se Ibro.

— Mislio sam, da još spavaš — htjedoh samo poviriti! — unidje Fehim u sobu.

Upita ga, kako je spavao.

— Svakako — ne znam . . . Da ti kažem po duši — čini mi se, da sam cielu noć premišljavao o tom, kako ti mora život biti sretan i zadovoljan.

— Jest, brate, presretan — i ne želim ljepše.

— Razumijem te i veseli me. A meni je podsjećena nada za ovakim životom.

— Zašto?

— Riedki su, kojima se sreća nasmije kao tebi. Ne možeš na svakomu koraku naći ženu kao ti . . .

— Moraš ju sam iztesati — kad drugi nisu. Tek onda osjećaš, što je blaženstvo, kad ti je žena razuman

stvor, a ne stvar niema, tupa, kako smo se dosada navikli.

Ibrahim ne reče ništa, već se stade oblačiti.

— Ja ne mogu — šta imam? Jedva mogu sam oskudno živiti! . . . Ali kad gledam tebe, tvoju ženu i djecu — pa njihov odgoj — — odmah se vidi na prvi pogled. Prvi put vidjeh kod vas, što vam je bilo glavna i prva potreba . . . Ali ništa — tarući se iza umivanja nastavljase — već molim te, šta je iz Mostara? Znaš li što za Salim-efendiju, za Adila?

— Salim-efendija u Mostaru — ama isti kao i prije. Adil se vratio iz Carigrada. Vidio sam ga — jã brade, pa držanja, pa dugih i širokih rukava . . .

— Prođi se!

— Vjere mi — sviet da poludi od zanosa.

— Pak?

— Obojica su najugledniji od svih hodža. A Adil još piše i zapise . . .

Ibrahim htjede nešto reći, kad se javi Arifa:

— Hajdete u hlad na čisti zrak — tamo se možete razgovarati. Kahvu sam izniela u sjenicu.

U sjenici je bio hlad, a tek gdje i gdje na riedko virilo sunce kroz gusto lišće. Arifa ih izčekala, lijući im kahve.

— Šta je ovo? — pogleda Ibro na stolu dva svezka Šenoinih djela. — Zar si već što čitao?

— To čitam ja! — brzo uhvati Arifa, a rekla je to kao s nekim ponosom. — Kad sam s djecom ovdje i kad hoću malo da odpočinem, onda čitam. Liepo je to — da bi to svi znali!

— Puno je ona pročitala, . . . Preradovića, Gjal-skoga, Kumičićevu „Urotu“ — puno! — poče Fehim zapaljavati cigaru. — Odtuda pobire stvarčica, pa i djeci kazuje. Zlatu već uči čitati . . .

Arifa ode u kuću da posprema, djeca se razbježala bašćom, da se poigraju, a nadzire ih Hajdar.

Njih dvojica sama ostadoše u sjenici.

— Ne opažáš li na meni, Fehime, kao da sam nešto klonuo? Ne mogu ti reći, kako mi je... Kad sam evo tek nešto vidio od tvoga obiteljskoga života — — počimljem želiti, da bih i ja bio ovako sretan i muči me, što do sada nisam mogao biti...

— Sve je lako — a najlakše biti zadovoljan...

— Ali kad se sjetim, šta sam sve proživio! Spominješ li se, s kakovom voljom, željom i odanošću odosmo u narod? Htjeli smo raditi — i ja sam bio pripravan na svaki rad, da nešto pokoristim našem svietu. Osnove su mi bile liepe, zanosne — i eto — — prevarih se. Mislili smo: narod je dobar, plemenit i primat će dobro, koje mu se kazuje. I šta sam pozeo od moga rada? Da su mi se počeli smijati, rugati, odbjegavati... Uvjerio sam se, da je naš narod nizko, prenizko — sliep je u propadanju, a tvrdoglav da se nauči dobru...

— I ja sam to izkusio — i po Bosni kao i u ovim stranama. Sve sam ti javljao — znaš. U Mostaru — tamo tek što me nisu metnuli na muke. Ne vidim dobra, dok ljudi naši vole sliediti one, koji ih na zlo navode...

— I za pravo — uleti mu Ibrahim u rječ — morao si bježati iz Mostara — — a eto, veliš, Salim i Adil čašćeni i ugledni, njihova svaka rječ drži se kao zapovied... A šta su oni? A ono isto, što su bili cieli niz godina u medresama — to su i sada u javnomu životu. Takovi su stvorovi bez razloga na svietu, i ako imadu bar kakav razlog, to je, da narod ubijaju i ne dadu mu oči otvoriti...

— Kod nas i nema ništa s razlogom!

— A da oni vide tvoju obitelj, kakva ti je, kako odgajaš djecu — — šta bi onda?

— Ostajem, kakov sam, činim, što vidim i nadjem, da je dobro. Ovdje u Konjicu, među prostijim narodom, nalazim nekakva uspjeha od moga nastojanja — jer je sviet ovdje i čestitiji i plemenitiji... Gradovi su izkvareni — ja sam ih izbrisao iz moga zapisnika. I osim moga nastojanja u školi i među ljudma — moj je glavni život evo ovo — ovdje — — mahnu Fehim rukom — moja obitelj, moja djeca...

— A ne padne li ti na um, kako se tvoja obitelj ipak bitno razlikuje od ostalih naših — ne vidiš li? Pa da bi to naši revnici znali — te onda da čuješ uzbune — — — ja sam već postao malodušan!

— Razumijem te, Imbro! Kad bi naši ljudi vidili moj obiteljski život, digli bi na me kuku i motiku, što sam se odmakao starih, zlih običaja i ostavio, da žena bude nerazuman stvor, a djeca — umjesto da ju ovako odgajam — da mi se klatare s budućim vrelom propalica, palikuća... — oni bi me tada prokleli, izobćili, kad bi mogli, jer sam pogazio stare običaje!... Hm! — mahnu Fehim glavom i nakon kratka razmišljanja nastavi: — Liepo je to, kad se čovjek drži starinskih običaja, tradicija, predaja, koje je baštinió od svojih otaca, s kojima je uzko skopčana slava i tuga otačbine, po kojima se sa oca na sina prenosi i čuva sveta uspomena na one junake, na onu slavu i prava otačbine, za koja se boriše oni i na bojnom polju padoše. Liepe su to uspomene, koje čovjeka bodre, uznose, sokole, dozivljuć mu ovaj ili onaj slavni događaj prošlosti, koje ga nukaju na isto tako častan i požrtvovan rad, koje mu ulievaju najuzvišeniju i najsladju ljubav, koje ga sile i potiču, da sve čini, da žrtvuje sebe i sve svoje

za spas, sreću i slavu svoje otačbine. Da — to su sladke i svete uspomene, u kojima čovjek živi, s kojima se razgovara i tješi u najvećoj biedi i nevolji, koje mu ulievaju i u njemu podržavaju ljudski ponos i samosvjest Ali su tužne, žalostne i po dotični narod ubitačne one navade, koje nisu proizvod čiste narodne duše već koje su nametnute tuđjom silom, protkane i otrovane tuđjim običajima, koje ga stežu, sapinju mu srdce i dušu, ubijaju svaku volju i mišljenje, okivajući ga u pogubne lance fanatizma i okorjeloga ludoga konservativizma. To je ljuta bol, koja čini, da narod truhne, gnjije, propada, koja mu sapinje duh, otilmje mišljenje, ubija sposobnosti, uništjuje odlučnu volju, da se tužan tako preda neradu, i na koncu da upadne u očaj, da se odvrća od svega, što je napredno, plemenito, potrebno za samoodržanje, što sili na rad, što iziskuje žrtava Ta je bolest okužila i otrovala i naš narod. S toga, jer je naš narod otrovan, jer boluje od te raketane, riedko je, ili — pravije rečeno — nije nigdje naći čovjeka svoga, vlastitoga osvjedočenja, svoje misli i nazora, za koje bi bio spreman sve žrtvovati prije, nego li od njih odustati — nigdje čovjeka, zadahnuta višim načelima požrtvovnosti i rada, ne za vlastitu, već za obću, narodnu korist, koja je pače uvijek skopčana sa osobnim materijalnim i duševnim žrtvama. S toga u nas svaki onaj, koji sebi bilo kakovu štetu nanosi, izlažući se za obće dobro, za narodnu stvar, biva smatran i držan ludjakom Naši ljudi — uslied one bolesti — ne znadu, da čovjek, koji uz tjelesni život ima i duševni, može i mora imati i svoje ideale, plemenite nakane i misli, te oni — ti naši ljudi — ne pojme one „tvrdoglavce“, inače u celom svijetu čašćene i obožavane, koji se žrtvovali za svoje osvjedočenje, za jednu

puku — ideju. A sve je to za to, jer ne poznamo sami sebe, svoje prošlosti, jer ne mislimo niti brigu vodimo o svojoj budućnosti, jer ne poznajemo svojih pravih potreba ni vremena, u komu smo, jer smo ljudi — od danas do sutra, od pukoga časa. K tomu jadu pridružuje se još žalostnije i jadnije naše nepoznavanje svoje vlastite vjere, Islama, kojemu ne poznajemo ni temeljnih načela ni temeljnih ideja i ustanova, koje se ne ograničuju samo u petkratnom klanjanju na dan, nego koje uče i ulievaju i viša etična i moralna načela, koje zapoviedaju rad za obće dobro, odsudjuju sebičnost, podlost, bezznačajnost, prevrtljive značajeve, kojima mi — na žalost, sramotu i propast našu — toli silno obilujemo. Mi ne poznajemo Islama sa izvora, nego po onom, što dobismo preko Turaka — i to kao kroz maglu, pomiešano sa kojekakvim sredovječnim i starijim — još iz poganskih vremena zaostalim — običajima, a što je često puta u živom protuslovju sa Islamom, sa njegovim propisima. To nam se upilo u krv, tim smo sputani i okovani, da se ni maknut ne možemo. Sve što smo čuli i od najzadnjega anadolskoga ciganina, držimo pod najvišu svetinju, pak bi ti — tako pripravljeni i nakalamljeni — naš čovjek razbio glavu, ako mu mjesto „pendžer“ rekneš „prozor“ ili mjesto „sabahi hair olsun“ iskreno „dobro jutro.“ Mi smo sačuvali sve njihove — odtud od nekud iz Turkeстана donešene — plemenske — ne vjerske — običaje, i sad bismo za njih i u vatru i u vodu, kad bi ih tko „povriedio“, dok svojim ponašanjem, radom ili bolje neradom rušimo najbitnije točke Islama, na hiljade suneta, na stotine farzova gazeći i zapuštajući. Takov odgoj, tu pogrešnu nauku primili smo od svojih otaca, a nikad se ne nadje ni jedan od tolikih naših slavljjenih alima i hodža, koji bi

se potrudio i barem na komadiću knjige napisao nam temeljitu pouku o našoj svetoj vjeri, crpeći podatke sa vrele, a ne po kojekakvim la-juflihunima, kojima je mozag zamrznuo, ljenčareći po petnaest, po dvadeset godina po medresama, koji su izgubili stid, proseći po svijetu — pa uza sve to da danas ipak uživaju i čast i ugled kao Salim-efendija i Adil-efendija. Od toga nepoznavanja vjere dolazi, da naši ljudi ni u samoj vjeri svojoj ne vide čiste ideje, uzvišene ideale, koji bi morali pratiti svaki njihov kret; oni su samo imenom ono, što se kažu da jesu, a jer ne poznavaju uzvišenih načela i ideja vjere, ne mogu se zanašati za drugim idealima, niti ih razumjeti, za njih raditi — a još se manje za njih žrtvovati

Fehim presta. Obojica se ušutila i zamislila se. Sunce je već pokazivalo skoro i podne — a oni to ne opaziše, i ne bi valjda bili ni opazili, da ih nije na to podsjetila Arifa, koja je došla, da priredi stol za objed.

I djeca se bila sabrala u sjenicu, zadahtana i rumena kao krv — valjda od trčanja.

— Kud ste po suncu išli?

— Vodili smo Selima gori oko bašće! — odgovori

Hajdar.

— A niste ništa radili? — opet će im otac.

— Jesmo, i ja i Zlata. Ja sam ju učio

— Je li pazila?

— Jesam, bâbo! — prikloni se mala Fehimu. —

Danas mi je kazivao, kako se slova sastavljaju i kako se čita!

Ibrahim je redom promatrao djecu, ne skrenuv od njih glavom.

— Evo, vidiš ih — reče mu pod glas Fehim — ovo je moja sreća, odgajat ću ih, kako ja znam i ne

ću strepiti, ako mi naši mudraci reknu, da sam se odrekao dosadanih običaja Do godinu dana Hajdar mi svršava osnovnu školu i dat ću ga dalje

— Gdje misliš?

— Ako uzmognem, dat ću ga u realku — htio bih, da bude gospodar, da zna o zemlji raditi. Tu nam je snaga. Ako ne budem mogao — poslat ću ga u gimnaziju, pa neka probire. Najvolio bih tada da se pripravi za odgojitelja — mi trebamo samo gospodara i odgojitelja

Hajdar je čuo to i okrenu se Ibrahimu:

— Ja to volim — i znam sada, kako ću djecu učiti — — znam, znam!

Ibrahim ga pomilova — i ništa ne reče. Odmah za tim diže se Fehim a za njim i Ibrahim, da klanjaju podne.

XLVIII.

Za objedom je Ibrahim bio kao zamišljen, bio je šutljiv. Na njemu se vidjelo, da je nešto klonuo, da mu je nešto neugodno u duši. I Fehim i Arifa nastojali su, da ga razgovore i razvesele. Arifa mu je pripoviedala na tanko o djeci, kako ih odgaja. On je to slušao sa zanimanjem, ali mu se još nije razgalilo. Arifa nije prestajala — i sama je veoma okretno i domišljato vodila razgovor. Sjećala se Gjalskijevih pripoviesti, kazivala, kako je na nju koja djelovala i pripoviedala živahno i osjećajući pojedine prizore. To je Ibrahima razigravalo, a kad se i Hajdar počeo miešati u materino pripoviedanje, pridomećući sa svoje strane, da gdje-gdje nadopuni, što bi ona tobože propustila, — tad se on uze glasno diviti.

— Što se čudiš? — milo mu se nasmieši Arifa.

— Ili misliš, da mi žene ne možemo znati, kao i vi mužkarci? O — i mi imamo i pameti i srдца....

— Pa i Hajdar eto znade — kaza Ibrahim, u čudjenju zaboraviv odvratiti što na Arifine rieči.

— A što ne bi znao? Kad ja čitam te kad je on dobar — pomilova sina — onda mu sve kazujem. Neka zna...

— I ja znam! pogladi Zlata kosicu s čela i jasnim očicama zirnu u mater i Ibrahima.

— A šta znaš? — zaokupi ju Ibrahim, koga je zaniela ona ugodna, sladka djetinja samohvala i držanje Zlatino.

Zlata se kao postidi, svih pet razširenih prstića metnu pred oči i privi se uz mater.

— Nemoj se stiditi — budi valjana! — opomenu je mati. — Daj kaži adži, šta znaš, kaži mu, šta si...

— Šta si, Zlatice? — upita ju Ibrahim, što je nježnije mogao.

— Ja sam muslimka! — odvrati mala i otvoreno pogleda na sve.

— A za što?

— Jer to hoće dobri Bog!

— Ako hoćeš biti prava muslinka, kakva moraš biti? — upita ju mati.

— Dobra, valjana, moram slušati bábu i majku i — i — otezaše mala: Boga se bojati...

— Šta još znaš? — pitaše Ibrahim, kojemu se je srdce širilo, slušajući to.

— Kako govoriš? — javi joj se otac.

— Hrvatski! Ja sam Hrvatica!

Arifa ju prigrlj sebi i poljubi u čelo.

A Ibrahimu je bilo, da ju i on poljubi, da cjelovom na ono mило, angeeosko djetinje lice izpiše sve,

što mu je taj čas probujalo srcem i dušom — svu onu sreću, što ju je od toga osjetio, i svu bol — što se on sam za se ne može takovom srećom pohvaliti. Bio je vas sbunjen — i nije gotovo ni shvaćao, kad je Arifa na to nadovezala pripoviedati o Kozarčevim „Mrtvim kapitalima“ i kako je na nju djelovala liepa slika uzorne žene i majke Anke. Bio je sbunjen — pa i onda, kad se je s Fehimom iza podnevne žege odšetao u grad. Uzalud je Fehim gledao ma čim bilo raztresti prijatelja, koji je vidio, kako ga smućuje — — i htio mu je kazati po neki put već, što mu je na duši — — ali bi odmah prestao, dok bi mu rieč zapela na vrh jezika.

— Ima mu nešto — moramo ga raztresti! — reče Fehim Arifi, kad su se pod večer vratili doma.

I Fehim i Arifa su htjeli biti razgovorljivi i natjerati u razgovor i Ibrahima. Znali su, da Ibrahim nije takov možda radi njih ili da bi ga oni bili nagnali u takovo držanje ma bilo čim. Arifa je pak mislila, da će to biti kriva kakva djevojka.

— Daj, Hajdare — pozva ona sina — snesi violinu i zasviraj štogod.

I to je Arifa pokušala, da razvedri gosta. A Hajdar je znao uz violinu, jer ga je otac naučio, i imao je za to dosta dara.

Hajdar se u tren oka vrati pred sjenicu i na ulazu ugadjaše žice.

— Koju ću? — upita.

— Makar koju! — odvrati mu mati. — Eto de onu: „Glasna jasna...“

Hajdar se namjesti, da počme. Ma da su za nj gusle bile poveće — ipak ih je znao svladati i vješto prebirati prstima po žicama i povlačiti gudalom. Svirao

je liepo, vješto — pravi mali vještak. Selim je mahao ručicama, a Zlata nešto pod glas pjevuckala.

Ibrahim je gledao kao izvan sebe. Njegove su misli, želje letile i strujile tihim predvečerjem, kao i skladni zvukovi sa žica pod prstima maloga vještaka. Hajdar je kretnjama pokazivao, da razumije one glasove, otac ga i mati gledali sretni, pobožni . . .

Kad odjeknuše zadnji zvukovi veličajnoga klika kroz tihi kraj, Ibrahim drhtnu, strese se. Oči mu se navlažile, svaka žilica na njemu treptala.

— Da ti nije što, Ibrahim? — opazi to Fehim, a i Arifa zabrinuto pogleda.

— Jest mi nešto, jest — a to je daleka, neslućena sreća — dahnu — koju ja ne mogoh doživiti — — ali hvala Bogu, kad ju doživljujem s vama. I ti, Fehime, brate, i ti, Arifo — vi ste sretni — —

— To svi možemo biti — i ti ćeš — —

— Za me je lako, bit će, što Bog hoće. Samo me jedno muči.

Oboje ga pogleda, kao pitajući.

— Vidim ovu sreću i osjećam ju i uvjerava me, da nam je u obitelji preporod. Sve je drugo uzalud. Jedno me muči . . . Evo ove djece, — ljubim ju kao i vi — i boli me, kakav će morati biti težak, ogroman njihov rad, kad budu morali sabirati, izpravljati, od propasti čuvati sve, što su naši stari i mi svi propustili. Njima će tek biti sudjeno izpraviti grieha i propuste njihovih starijih, koji su bili na svijetu, da samo produlje rod, al koji su živili inače bez svakoga razloga, bez svake svrhe! Bože daj ovakovoj djeci snage, da na nas u težku nastojanju ne budu bacala prokletstva!!!

